

D 2643

boorec

11

REVIJA ZA ZGODOVINO NOB IN OHRANJANJE REVOLUCIONARNIH TRADICIJ

USTANOVITELJ REVIJE

republiški odbor Zveze združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije

REVIJO IZDAJA

Založba Borec

Revija izhaja ob denarni podpori Kulturne skupnosti Slovenije

IZDAJATELJSKI SVET

Jože Artnak, mag. Vida Deželak, France Filiptič, Martin Ivanič, Albert Jakopič, mag. Božidar Jezernik,
Vladimir Kavčič (predsednik), Ivan Križnar, mag. Boris Mlakar,
dr. Dušan Necak, Bogdan Osolnik, Mile Parlin, dr. Miro Stiplovšek

UREDNIŠKI ODBOR

Franček Bohanec, mag. Božidar Jezernik, mag. Boris Mlakar, dr. Dušan Necak, Mile Parlin, Božo Repe, Milena Štrajnar,
Rapa Šuklje

GLAVNA IN ODGOVORNA UREDNICA

Milena Štrajnar

LEKTORICA

Sonja Likar

GRAFIČNA PODOBA REVIJE

Cveta Stepančič

CENA

Celoletna naročnina 2.000 dinarjev, za tujino 5.000 dinarjev – posamezna številka 200 dinarjev, dvojna številka 300 dinarjev
in posebna 500 dinarjev

Žiro račun 50101 600 45772 (revija Borec) – devizni račun 50100-620-107-257300-3105/4 (revija Borec)

Naklada 2000 izvodov

NASLOV UREDNIŠTVA IN UPRAVE

Revija Borec, 61001 Ljubljana, Miklošičeva 28/I – poštni predal 203, telefon 320 477

Sprejemne ure ob ponedeljkih, sredah in petkih od 7. do 12. ure

Oproščeno prometnega darka po pristojnem mnenju

Republiškega komiteja za informiranje št. 33-316/72 z dne 2. decembra 1982

TISK

Tiskarna Tone Tomšič, Ljubljana, Gregorčičeva 25 a

REVIJA BOREC JE BILA Z UKAZOM PREDSEDNIKA REPUBLIKE JOSIPA BROZA TITA
OB PETINDVAJSETLETNICI IZHAJANJA ODLIKOVANA Z REDOM ZASLUG ZA NAROD
S SREBRNIMI ŽARKI

REVIJA BOREC JE PREJELA ZA POSREDOVANJE IN RAZVIJANJE VREDNOT NAROD-
NOOSVOBODILNEGA BOJA IN REVOLUCIJE NAGRADO VSTAJE SLOVENSKEGA NARODA
ZA LETO 1982, KI JO PODELJUJE REPUBLIŠKI ODBOR ZZB NOV SLOVENIJE

POGOVOR Z DR. JANKOM PLETERSKIM

(dr. Dušan Nečak)

546

V SPOMIN

Tone Partljič Zdravo, tovariš Štih! 555

RAZMERJE MED REVOLUCIJO IN NACIONALNIM VPRAŠANJEM

dr. Gordana Vlajčič O nekaterih vidikih metodologije znanstvenega vrednotenja zgodovine KPJ med svetovnima vojnama 558

SPOMINSKO PRIČEVANJE

dr. Marko Vrhunec Zapis za zgodovino 578

V SPOMIN

Vlado Habjan Beseda Francetu Klopčiču 603

OCENJUJEMO

Fačijan Trgo NOB in revolucija v knjigi Janka Pleterskega (dr. Janka Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija) 605

Martin Ivanič Pot kmečkega ljudstva v OF (Zbornik) 609

Branko Marušič Odmevi (Branko Babič) 612

dr. Ivo Pavšič Monografija o partizanskem zdravstvu
dr. Miro Stiplovšek (dr. Velimir Vulikič: Zobozdravstvena služba v NOB na Slovenskem) 614

dr. Franc Rozman Spomini rdečega grofa (Mihály Karoly: Vera brez iluzij) 616

ROMANSIRANA ZGODOVINA – DA ALI NE?

Vinko Trinkaus Romansiranje zgodovine ne more roditi dobre književnosti (8) 619

ROMANSIRANA ZGODOVINA – DA ALI NE?

Dušan Mevlja Ob Kermaunerjevi razlagi mita (9) 623

IZ VSEBINE NASLEDNJE ŠTEVILKE:

KONEC DRUGE SVETOVNE VOJNE V JUGOSLAVIJI
(Gradivo s posvetovanja britanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev decembra 1985 na Brdu pri Kranju)

Pogovor z dr. Jankom Pleterskim

Dr. DUŠAN NEČAK: *Zgodovinarji in nezgodovinarji te med drugim poznajo tudi kot avtorja več knjig z razmeroma heterogenimi naslovi: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Narodna in politična zavest na Koroškem, Politična in socialna zgodovina Jugoslavije (skupaj z Brankom Božičem), Narodi, Jugoslavija, revolucija. To jih je le nekaj, niso naštete ne po vrstnem redu in ne vse. Odkod odločitev za tako široko zanimanje in raziskovanje?*

Dr. JANKO PLETERSKI: Ne gre za kako enkratno odločitev. Teme mojega zanimanja so seveda širše od tistih, pri katerih sem se mogel vključiti v raziskovalno delo. Žal. Kajti takšno delo je odvisno od časa in od stvarnih človekovih možnosti, vse to pa je omejeno na razne načine in tega mi najbrž ni treba razlagati. Moje delovne teme pa so vendarle rastle nekako organsko, druga iz druge. Malo je bilo preskakovanja od ene na drugo, in še to bolj navidezno. Mislim, da je umetnost ali izkušnost zgodovinarja prej v tem, da se tematsko smotrno omejuje in tako naredi ali dožene nekaj uporabnega. Bolje to, kot da se brezbrežno zanima za to in ono, če že ne kar za vse. Brezbrežnost ni učinkovita in človeku jemlje korajžo. Seveda pa se je pri vsaki ožji temi treba nenehno zavedati, kako je povezana s širšim dogajanjem, s paralelnimi procesi. Zavest o tem lahko ostaja le v človekovi glavi, kot njegovo notranje merilo za tisto, kar ima neposredno v rokah in o čemer piše. Ni nujno, da o tem merilu tudi izrecno govori. Saj so tudi pisanju postavljene omejitve. Ni potrebno, celo neumestno je, da bi o vsaki stvari pisal na dolgo in široko in vsenaokoli. Nekaj je treba prepustiti tudi bistrovidnosti in izobraženosti bralca. Tu so tudi priročniki in enciklopedije. Če je v osebni opusu naslovov več in so raznovrstni, to samo po sebi še ni prednost. Pomembno je, kako globoko človek prodre v obravnavano snov. Včasih se je tudi v tem smislu treba zavestno omejiti, saj bi drugače vsako delo postalo življenjsko. Življenje pa je vsakomur dodeljeno le eno...

Dr. DUŠAN NEČAK: *Kljub relativni heterogenosti naslovov tvojih knjig pa je vendarle iz njih tudi razbrati, da je eno izmed središč tvojega zanimanja nacionalno vprašanje. Ali je mogoče dandanes*

(Ob izidu knjige
Narodi, Jugoslavija, revolucija)

reševati nacionalno vprašanje, ne da bi obenem reševali tudi razredno? Kakšna je soodvisnost med razrednim in nacionalnim?

Dr. JANKO PLETERSKI: To vprašanje je zastavilo socialistično gibanje, utemeljeno na zgodovinskem pojavu delavskega razreda. Relevantno je seveda le za tistega, ki razmišlja o socializmu in njegovih poteh. Na območjih, kjer je bilo nerešeno narodno vprašanje, razrednega dejansko ni bilo nikoli mogoče ločevati od narodnega, ne mehanično ne politično. Tisti, ki so menili, da je narodno vprašanje mogoče in nujno povezati s socialno revolucijo na taktičen način, t.j., da bi narodno gibanje postalo začasen zaveznik delavskega, so se vprašanju o razmerju med narodnim in razrednim sicer res približali v pozitivnem smislu, a le napol. Izkazalo se je namreč, da tudi po zmagi revolucije, potem ko pridobivanje taktičnih zaveznikov ni bilo več nujno, naroda ni bilo mogoče odvreči kot izrabljene delovne rokavice. Taka vulgarna predstava o razmerju med narodnim in razrednim je bila in je še močno razširjena, ne tiči pa v bistvu marksizma, na katerega se zagovorniki takšnih nazorov ponavadi sklicujejo. Ne oziraje se na zgodovinsko vprašanje, katere narode sta Marx ali Engels ugotavljala in priznavala kot narode, katerih pa ne (malih in državno še ne uveljavljenih praviloma ne), je vendar jasno, da je zanju odprava razrednega izkoriščanja človeka po človeku tudi sestavni del odpravljanja izkoriščanja naroda po narodu, da se zanju oboje dogaja v celotnem zgodovinskem procesu. Če je prvo pogoj drugega, je tudi drugo pogoj prvega. Zato načelo enakopravnosti narodov za delavski razred ni kako zgolj pravno ali zgolj moralno načelo, niti zgolj politika, ampak je to pogoj njegove lastne svobodnosti. Leninu danes radi očitajo, da je gledal samo na razred, narodi pa da so zanj bili samo sredstvo. Kdor malo bolj skrbno bere Lenina, posebno njegove zadnje spise, se lahko prepriča, da je res izhajal od razreda, a da je prav njegova doslednost v zagovoru razrednega interesa vključevala tudi zagovor svobode narodov. Z razrednega stališča je na koncu celo prišel do prepričanja, da je tudi še po oktobrski revoluciji vprašanje nacionalne državnosti aktualno, da je skrb za takšno državnost in narodno enakopravnost ključno vprašanje za proletariat, ki je prisiljen braniti se pred novo nevarnostjo,

pred velikodržavno socialistično birokracijo, da bo povezanost razrednega z narodnim v večnacionalni državi aktualna vsaj toliko časa, dokler bo obstajala država (danes vemo, da je odmiranje države proces, ki utegne trajati stoletja), in da lahko nastane položaj, ko bo za svobodo delavca ugodnejše, da se bodo narodi politično še bolj uveljavljali, kot pa so se že, da se državna zveza narodov v državnopravnem smislu ne bo krepila, marveč vedno bolj svobodno oblikovala. Tega Lenina danes marsikdo ne vidi rada, ne z leve ne z desne. Po mojem pa je treba na povezanost razrednega in nacionalnega gledati tudi z vidika človeka samega, antropološko. Človek pripada vsem tistim družbenim kategorijam, ki so dane v njegovem času. V času rodovnih skupnosti ni pripadal družini, ker je ni bilo. Odkar pa družina je, ji pripada na ta ali oni način neogibno, ne oziraje se na to, da imamo tudi »zakrnjene samce«. Ko še ni bilo narodov v modernem pomenu, jim človek ni pripadal, danes jim pa, in rekel bi, čedalje bolj, četudi gre svetovni proces v smeri integracije. Toda to je proces integracije, v katero vstopajo subjekti, individualnosti. To ni godlja brez oblike in notranje zrasti. Obrobno obstajajo tudi procesi asimilacije, seveda, toda razmerje med veliko in majhno ribo naj ostane pravilo v svetu brez uma. In ko še ni bilo modernega delavskega razreda (»po sebi« in »za sebe«), mu nihče ni pripadal, četudi so vedno bili ljudje, ki so imeli žuljave roke in prazen želodec. Danes pa je človek tudi, včasih celo prvenstveno, določen po pripadnosti družbenemu razredu, četudi so možni najrazličnejši prehodni ali pa na novo diferencirani položaji, četudi je veliko »deklasirancev« po življenjski nuji ali po osebnih izbiri. Itn. Razred je svetovna kategorija, saj je že po vsem svetu, domala brez ostankov, izvršena razredna delitev med delom in kapitalom (socializem je šele iskanje poti, kako to delitev preseči). In tudi narod je univerzalna kategorija v smislu, da je človeštvo celota le v biološkem pomenu, kot vrsta (species), sicer pa živi, tudi domala brez ostanka, grupirano v narode in države. Razred ne izključuje narodne in narod ne izključuje razredne delitve. Obe delitvi sta v človeku samem, ker pa se on ne more razcepiti, združuje oboje v sebi. To se mora poznati tudi v življenju.

Dr. DUŠAN NEČAK: Lahko bi trdili, da si največji del znanstveno-raziskoval-

nega življenja posvetil manjšinskim vprašanjem, natančneje koroškim Slovencem. Te je na to področje pripeljalo naključje ali si zavestno izbral to tematiko?

Dr. JANKO PLETERSKI: Delovno me je k temu področju pripeljalo naključje v osebi načelnika političnega oddelka v ministrstvu za zunanje zadeve Jožeta Brileja, ki me je določil za delo na avstrijskem »referatu«. Tam se je začelo.

Dr. DUŠAN NEČAK: Iz vseh tvojih del veje izraziti občutek za spoznavanje tistih najbolj subtilnih psihološko-moralnih elementov, ki so vedno navzoči pri zgodovinskem dogajanju. Več poudarka daješ globinski razlagi dogodka kot njemu samemu. Zato hitro najdeš pravi odgovor na zastavljeno vprašanje. Ti je ta občutek dala izobrazba, si imel kakšen vzor?

Dr. JANKO PLETERSKI: Razumel bi rad človeka, saj ima ta za vsako svoje dejanje kak vzrok, nagib. Tako tudi človek kot družbeno bitje, človek v zgodovini. Rad bi videl, kaj ga žene ali kaj ga je gnalo. Morda sem po naravi nagnjen k takemu opazovanju. Vedno sem, še preden sem se zavedel, da to počnem, hladno in neprizadeto opazoval samega sebe. To je včasih na moč neprijetno. Zgodovine nikoli nisem razumel kot kupa podatkov o preteklosti, marveč sem v njej iskal vedo, ki pove, zakaj in kako se je kaj dogajalo v tej preteklosti. Vzor so mi bili ljudje v smislu, da sem se skušal od njih kaj naučiti, izvedeti o njihovi izkušnji, njihovem dognanju. Takih vzornikov je bilo veliko v vsem času, ne glede na njihovo šolanost. Iščem in nahajam jih še kar naprej. Razume se, da ne gre samo za osebne pogovore. Gre tudi za pogovore z njihovimi deli. To je lepa stran življenja, saj imaš vedno na razpolago najimennitnejše ljudi in nikoli nisi sam, sam v iskanju.

Dr. DUŠAN NEČAK: Ne da bi te skušal primerjati z zgodovinarskimi kolegi, sem prepričan, da sodiš v tisti krog slovenskih zgodovinarjev, ki niso strogo omejeni na ozko področje svojega znanstvenega zanimanja in raziskovanja. Imaš znanstveno aktiven odnos tako do najnovejše zgodovine kot do tiste, ki si jo predaval na Filozofski fakulteti – 19. stoletje. Misliš, da zgodovinar mora biti tak?

Dr. JANKO PLETERSKI: Seveda mislim, da zgodovinar (a ne samo on) mora biti tak. In seveda so še bolj taki številni naši zgodovinarji. Mislim, da noben ne more obstajati, če ne stoji tudi v svojem lastnem času. Sicer pa sem mlajšim vedno priporočal, naj berejo dnevni tisk, se zanimajo za današnje dogajanje, če hočejo razumeti zgodovino. Ko sem svoj čas študiral zgodovino Slovencev v srednjem veku, mi je zapustila prepričanje, da je zadnje pojasnilo v človeku, ki se v sebi ne spreminja, ne v stoletjih ne v družbenih oblikah. Če hoče vedeti, kakšen je bil pred tisoč leti, glej ga, kakšen je danes.

Dr. DUŠAN NEČAK: Lani si se predstavil jugoslovanski javnosti s knjigo *Narodi, Jugoslavija, revolucija*, ki je izšla pri Komunistu v srbohrvaščini. Zanj si prejel *Ninovo nagrado*. Knjiga je povzročila široko zanimanje že zato, ker obravnava perečo temo odnosov v jugoslovanski večnarodni skupnosti. Najširša javnost je torej knjigo odlično sprejela, kako pa so jo jugoslovanski zgodovinarji?

Dr. JANKO PLETERSKI: Dobro jo je sprejela predvsem neodvisna žirija, ki podeljuje vsako leto nagrado, imenovano po srbskem socialistu Dimitriju Tucoviću, v dnevnem jeziku znano kot »Ninovo«. Stopnja soglasnosti v žiriji je letos bila taka, da so po več letih podelili eno samo nagrado in ne, kot je postalo že skoraj običajno, dve – kompromisni. Razume se, tudi uredništvo *Nina* ima v žiriji enega člana. Ta mi je v pogovoru po podelitvi rekel, da je moja knjiga pisana tako, da jo lahko bereš brez zamere, tudi če se v njo ne strinjaš. Sam ne vem, ali je to pohvala ali ne. Nisem se izogibal nobenemu kočljivemu vprašanju in tudi svojega mnenja nisem izražal zavito in dvoumno. Ne bi rekel niti tega, da ljubim celofan. Če knjigo ljudje lahko berejo brez nejevolje, pomeni, da jim nekaj pove, četudi imajo o zadevah drugačno predstavo. Približno tako so jo sprejeli tudi zgodovinarji, vsaj kolikor mi je znano. Seveda pa nagrada pomeni tudi, da je javnost bila opozorjena na knjigo, zato tudi lažje pritegne bralca, kot če bi se morala opirati samo na svojih petsto osemindvajset strani.

Dr. DUŠAN NEČAK: Več kot desetletje si bil profesor na Filozofski fakulteti in tudi njen dekan. Še zdaj priložnostno po-

magaš na oddelku za zgodovino. Ti je pedagoško delo dajalo prav takšno zadovoljstvo kot raziskovalno?

Dr. JANKO PLETERSKI: Pedagoško delo, kot vsako drugo, ima svoje svetle strani, pa tudi kako manj svetlo. O sebi moram povedati, da sem se ga oprijel že daleč v drugi polovici svojega življenja, kar malce z bojaznijo. Danes lahko rečem, da mi je zelo koristilo in da sem doživel tudi dovolj zadoščenja. Upam, da so tudi študentje imeli kaj od tega. Predavati na fakulteti predvsem pomeni, da si moraš pridobiti – poleg svoje ožje specializacije – širok in soliden vpogled v celoto predmeta, v njegove probleme in v delo vseh, ki se z njim ukvarjajo. Predavati moraš tudi o stvareh, ki bi jih drugače nikoli ne spoznal podrobneje. Tako si razširiš obzorje. Poleg tega si razvijaš učinkovitost sporočanja in sposobnost opredeljevanja pri odprtih vprašanjih. Seveda pa imaš tudi priložnost, zlasti v višjih letnikih, obravnavati pred strokovnim poslušalstvom svoja dognanja o tisti snovi, ki jo sam raziskuješ, to pa pomeni, da svojo delavnico odpiraš kritičnosti, še preden si stvari dokončno izgotovil in izročil javnosti v tiskani besedi. Žal so predavanja preveč monolog, le redkokdaj pretrgan z vprašanji ali ugovori. Zato pa je delo v seminarjih bolj živahno in bolj dialoško. Seveda tudi tukaj ni lahko premagovati tiste razdalje, ki deli študenta od profesorja. Pa vendar, tukaj imaš priložnost poslušati in spoznavati mlade moči. Tu sem imel največ zadoščenja. Ne samo zato, ker sem slišal veliko takega, kar me je spodbujalo in mi koristilo. Predvsem zato, ker sem se vedno znova prepričal, da imam pred seboj toliko talentiranih in dela voljnih mladih ljudi, da sem moral biti dobre volje. Sprašujem se, ali pozneje v življenju vse te sposobnosti pridejo do veljave ali pa se porazgube v gluhoti.

Dr. DUŠAN NEČAK: *Današnji čas v Jugoslaviji označujemo kot čas krize. Sam sem svoj čas zapisal, da gre za krizo zaupanja, vse bolj pa se kažejo tudi znaki nacionalne družbene depresije. Odkod to, več kot štirideset let po vojni in v času, ko bi morala biti vsa nacionalna nesoglasja zmanjšana na minimum, če ne že dokončno odpravljena?*

Dr. JANKO PLETERSKI: Lahko bi odgovoril s filozofijo zgodovinarja, ki ve, da se

v zgodovini nič ne dogaja premočrtno in niti v nepretrganem vzponu in da zato tudi pri nas ne more biti drugače. Pa vendar bi tako modrovanje bilo preveč poceni, četudi nam koristi vsaj toliko, da ne podlegamo paniki. K temu smo malce nagnjeni. Pred leti sem se na štiri oči pogovarjal z nekim češkim kolegom, priznanim poznavalcem zgodovine socializma in narodnega vprašanja. Seveda sva govorila o zgodovinski snovi. V nekem trenutku se je zamislil in vzdihnil: »Vidite, v teh minulih časih še lahko govorimo o boju, o zgodovini. A kaj bo v prihodnosti? Ko bo socializem zgladil zgodovinska nasprotja in ko boj več ne bo. Kdo se bo še zanimal za to našo zgodovino, komu bo še potrebna?« Mene, ki sem prišel iz naše superkritične, a socialistične Jugoslavije, je to modrovanje malo vrglo iz tira. Z vsem prepričanjem sem spoštovanemu kolegu iz realnega socializma zagotovil, da boj ne bo konca in da tudi ne bo konca zgodovine. Naš glavni problem je, da bi radi, da problemov ne bi bilo. Potem pa ravnamo, kot da jih ni in rezultati nas tepejo in jezijo. Problemi niso tu zato, da nas jezijo, temveč jih moramo spoznavati in potem njim primerno ravnati. Če je kdo mislil, da bomo po štiridesetih letih lahko zadremali, ta seveda mora biti presenečen in zdaj stresa svojo slabo voljo na druge. Če smo do zdaj kdaj ravnali kot zadovoljni mesečniki, je že čas, da se prebudimo. Svetâ pa zagotovo še ni konec.

Dr. DUŠAN NEČAK: *Tudi v slovenski javnosti se kaže zaskrbljenost zaradi položaja in razvoja slovenskega naroda v Jugoslaviji. Nekateri govorijo, da smo »od vsega hudega« postali nevrotični, drugi trdijo, da nam je mesto v Zahodni Evropi in ne na Balkanu, tretji obujajo spomine na avstroogrsko monarhijo... Raziskovalno si spremljal položaj slovenskega naroda v zadnjih, deniva, sto štiridesetih letih. Lahko opišeš, kaj se je spremenilo v položaju Slovencev v tem času?*

Dr. JANKO PLETERSKI: No, tu smo že nekoliko pri temi moje knjige. Kdor vsaj približno razume, kaj so narodi, kdor ve, zakaj in kako so narodi na tem ozemlju ustvarili Jugoslavijo, kdor vidi, kako se je vprašanje njihovega življenja neločljivo prepletlo s problemi družbenega razvoja, ki je terjal revolucionarni prodor, kdor vidi, kaj vse, koliko duhovnega in gmotnega napora

so Slovenci in vsi drugi dozdej, v tem pol-drugem stoletju, že vložili v Jugoslavijo, kdor v žrtvah ne vidi samo njihove krvi, marveč predvsem tudi njihovo človekovo spoznanje in voljo po dejavnosti, kdor začuti, da je priča in udeleženec zgodovinskega premikanja, ki je po svoji temeljnosti podobno tektonskemu spreminjanju zemeljske skorje, ta ne bo nevrotičen in ne bo hlatal po namišljenih rešilnih bilkah, ta ne bo iz dneva v dan izgubljal kompasa in se obračal k vsemu svetu, samo k sebi in k svoji zmožnosti ne. Komunikacija s svetom je nujna, a možna je le iz sebe, ne brez sebe. To se mi zdi možen glavni sklep iz zgodovine Slovencev zadnjih dveh stoletij. V tem smislu bi lahko rekli, da se ni nič spremenilo, saj so do takega sklepa prišli že v 18. stoletju naši razsvetljenci. Tukaj smo in tukaj bomo. Brez svoje krivde ali zasluge in po vsej naši pravici in dejanju. »Smo« pa tako, da se z nami nekaj dogaja, da smo tisto, v čemer se nekaj občečloveško potrebnega dogaja, da to dogajanje po svojih zmožnostih oblikujemo, da ustvarjamo nekaj, česar brez nas ne bi bilo. Kaj vse to je, vidimo iz zgodovine, in bilanca je dolga. Ali je pozitivna? Je, ker smo in ker zato tudi bomo. Ali bi bile možne tudi drugačne rešitve? Za nazaj so možnosti izčrpane in zato edino upravičene rešitve. Za naprej? Edino oprijemljivo je: vedeti, zakaj so bile dosežene možnosti edino upravičene, in tako zavestno razvijati naprej njihovo zgodovinsko logiko. Po dvesto letih to zdaj bolj zanesljivo vemo. In to se mi zdi še en možen glavni sklep iz moderne zgodovine Slovencev.

Dr. DUŠAN NEČAK: *Eno od najpomembnejših vprašanj sodobne Jugoslavije in preizkusni kamen naše države je dogajanje na Kosovu. Veliko ljudi, še posebej Slovencev, ne najde pravega odgovora na vprašanje, odkod izbruh nestrpnosti. Kako ti gledaš na to?*

Dr. JANKO PLETERSKI: Zgodovinske korenine so globoke in še premalo znanstveno raziskane. To je gotovo in čudno bi bilo, če bi to podcenjeval jaz, ki sem zgodovinar po izobrazbi. Seveda so zgodovinsko nastale razlike med albanskim in srbskim pa črnogorskim prebivalstvom na Kosovu in tudi drugače. Npr. v družinskem življenju, ki pri Albancih omogoča tako nenavadno veliko rodnost, ali pa v zemljiških

odnosih in v stopnji gospodarske modernizacije. To ima danes zagotovo svoj vpliv, zlasti seveda demografska ekspanzija Albancev, zaradi katere bi se Srbi in Črnogorci že lahko upravičeno čutili ogrožene (podoben in nič manj resen problem lahko opazimo v SR Makedoniji, le da o njem manj govorimo, najbrž spričo dejstva, da so Makedonci tam še v večini). Preteklost pa ustvarja današnje probleme v nacionalnih odnosih vendarle predvsem posredno, zaradi vpliva na mišljenje ljudi. Žal je na vseh straneh ta preteklost še premalo znanstveno preverjena in zato je podvržena tudi zavestnim manipulacijam, zlorabam, hujskarnju, zmedi itn. Poglejmo samo najbližji primer, knjigo o Albancih, ki je pred nedavnim izšla v Ljubljani. Dva zgodovinarja, Albanec in Srb, pišeta v njej o istih pojavih, o istih osebah, a vsak jih presoja in čustveno vrednoti v popolnoma nasprotnem smislu kot njegov »partner« druge nacionalnosti. Slovenec, ki to bere, se lahko samo prime za glavo. Albanec pa bere Albanca, Srb Srba. To seveda ne more prinesiti nič dobrega. Toda z združenimi močmi in z dobro voljo na vseh straneh, o kateri pač ne smemo apriorno dvomiti, bi se dalo to v doglednem času popraviti. Temu se je včasih reklo prosvetno delo. V šoli, v društvih, v izobraževanju odraslih, v tisku in občilih. Takega prosvetnega dela bi bilo lahko veliko več. In to ne samo na Kosovu! Preveč se zanašamo na družbenopolitične organizacije in preveč na delovanje države. Ljudje morajo govoriti z ljudmi. To bi že veliko pomagalo. Toda – in to je tisto, kar želim poudariti – zgodovina ni edini, niti glavni krivec. Imam prijatelja, ki je doma iz Peči, a je bil po vojni – podobno kot glavnina uveljavljenega kosovskega partizanskega aktiva – aktiven vsepovsod drugod, samo na Kosovu ne. Letos mi je povedal, kaj mu je rekel njegov stari sosed Albanec, ko ga je obiskal: »To vam je prišlo z asfalta, ne z njive!« In prav je imel! Glavni viri problema so v sodobnosti, ne v preteklosti! O tem že obstajajo analize, ki jih ne bom ponavljal. Če odštejemo vpliv sovražne indoktrinacije izza meje, kar je resnično kosovska posebnost, so to isti viri težav, ki jih lahko ugotovimo po vsej Jugoslaviji in v vsaki republiki. Samo da so se na Kosovu zgostili v posebno hud in srkajoč vrtinec. Zato je še kako res, da je Kosovo problem Jugoslavije v celoti in ne samo ene pokrajine oziroma republike. Bo-

lezni, ki napada ves organizem, ne moreš zdraviti samo v levem mezincu. Apel na celotno jugoslovansko javnost je zato upravičen in nujen in ni se mu moč izmakniti. Toda dodal bi še nekaj. Kdor apelira in kliče na pomoč celo Jugoslavijo, mora tudi sam priznavati in uporabljati isto zdravilo, o katerem je vsa Jugoslavija, takšna kakršna pač je, prišla do sklepa, da je primerno zanjo kot celoto. Če pri tem ta ali oni vsiljuje veliko držanje, centralizem, »lekovizem«, če je pri tem prepričan, da je rojstno leto vsega zla leto 1966, ta ne apelira na zmožnost Jugoslavije v njeni celotnosti, marveč jo razbija. Seveda pa tudi socialistično samoupravljanje in ustavna pokrajinska avtonomija ne smeta biti izgovor za potuho kosovskemu birokratizmu, samopašnosti, odtujenosti od občana in delovnega človeka in kar je še podobnih zlih cvetov na jugoslovanskih njivah. Prav imaš, ko govoriš o preizkusnem kamnu. Na preizkušnji smo vsi.

Dr. DUŠAN NEČAK: *Slovinci zaskrbljeno gledamo čez Karavanke, kjer koroški Slovenci bojujejo boj za enakopravnost in razvoj. Boj za ohranitev dvojezičnega šolstva je celo življenjsko vprašanje. Zakaj je po tvojem mnenju na Koroškem tako in kakšne so perspektive narodno-manjšinskih skupnosti doma in v Evropi?*

Dr. JANKO PLETERSKI: Boj, ki ga omenjaš, je res bridek in zaskrbljujoč, posebno, če ga pogledamo v vsej njegovi zgodovini. Če se še tako upiramo in se še tako trudimo, da bi stvari videli kot kompleksen družbeni problem, če še tako zgodovinsko in sociološko razlagamo sebi in drugim, zakaj je vse to tako in ne drugače, se vseeno prav na Koroškem ne moremo docela uspešno upreti dualističnemu, nekakšnemu manihejskemu gledanju na svet kot na prizorišče boja med svetlobo in temo, med dobrim in zlim, med pravico in krivico. In takrat občutimo, da nas naš »tužni Korotan« vzmernirja predvsem zato, ker dokazuje, da prav nič ni res, da pravica mora zmagati že zato, ker ni krivica. Pregarja nas občutek, da je v dualističnem svetu naravno stanje – tema! Da je svetloba samo možnost in ne nujnost! Da je nujnost samo boj za svetlobo, če se nočemo – vdati. Moji skojevski generaciji je najbrž preveč prešlo v kri in meso čustveno prepričanje, da je revolucionarna zmaga nujnost svetlobe, da je ravno nam dano, da to nujnost uvidevamo in da nas za-

to nič na svetu ne more presenetiti. Marxovo opozorilo, da je možno tudi, da svet zapade v barbarstvo, se nam je zdelo bolj del neke logične konstrukcije kot pa življenjska alternativa. Za fašizem nam je bilo jasno in očitno, da je »največje barbarstvo današnjega sveta«, da se je treba proti njemu bojevati, toda »vedeli« smo, da je fašizem namenjen porazu, da bo zaradi njega zmaga svetlobe samo še svetlejša. In če se od širnega sveta spet ozrem na Koroško, je tu kot pravcati učni vzorec mogoče najti dokaz, ki postavlja pod vprašaj to naše »védenje«. Danes nam ta dokaz utrjuje prepričanje, da si je treba jemati pravico do dvoma, tudi do dvoma o nujni zmagi svetlobe, do dvoma o nemožnosti, da zapademo barbarstvu. Po mojem prepričanju prav tak dvom danes rešuje pred – vdajo, pred kapitulacijo. Boj potem ni več verovanje, da si nujno na zmagoviti strani, boj je zdaj boj za možnost, da ne zmaga tema. Smisel boja, smisel, ki daje zadoščenje, je v boju samem, danes in tukaj, ne v sladki veri v vedno lepši jutri. Zato nam je boj dobrih ljudi na Koroškem še posebno drag, zato nam je tako srčna skrb. Pa tudi njim je lahko danes in tukaj že vir zadoščenja.

Dr. DUŠAN NEČAK: *Vrniva se k zgodovinisju. V vse bolj zaostrenih razmerah je vedno glasneje slišati zahteve, naj bodo v različnih razprtijah sodniki zgodovinarji. Izrekli naj bi dokončno sodbo o ilirski teoriji ali pa o dachauskih procesih. Kakšna je po tvojem mnenju vloga zgodovinarja? Kako naj se brani »krivde« za to, kar je raziskal oziroma česar ni?*

Dr. JANKO PLETERSKI: Tudi zgodovinisje mora, kot to velja za vse druge stroke, iskati vzroke za zastoje predvsem pri samem sebi. Zgodovinisje je res po bistvu svojega dela obrnjeno k preteklosti in samostojno razvija metode in sredstva njenega raziskovanja. Toda tudi zgodovinisje dela, kot vsi drugi, danes. Ta današnji dan mora upoštevati ne samo zaradi nekakšne svoje dobrohotnosti (»pomagati človeštvu«, ki trpi za kroničnim izgubljanjem spomina), marveč mu je današnjič nepogrešljiv prav pri njegovem lastnem delu. Preteklost, ki jo raziskuje, je sicer dana enkrat za vselej in je nespremenljiva. Niso pa nespremenljiva in ne enkrat za vselej dana in določena vprašanja, ki jih zgodovina raziskuje. Ne gre samo za modernizacijo me-

to, katerih možnosti se širijo in izboljšujejo z obćimi dosećki današnjega dne. Gre tudi za vedno novo zaznavanje novih vprašanj isti preteklosti ali pa za vedno novo dojemanje tistega, kar že vemo o do zdaj postavljenih vprašanjih. Z eno besedo, z vsakim novim dnevom lahko zgodovino pisje bolj loćuje glavne tokove v zgodovinskem procesu od stranskih, z vsakim dnevom lahko v tem procesu vidi več posebnih vprašanj, z vsakim novim dnevom lahko bolj prodorno sprašuje in bolj razume. Če torej javnost danes zgodovinarje sprašuje o dogajanjih v preteklosti ali o novih vidikih takih dogajanj, o katerih oni še niso nič povedali (ali premalo povedali), je to del procesa, ki je normalen in bi moral potekati zdržema. To je del dialoga med danes in vćeraj, ki mu je zgodovino pisje medij. Problem nastaja, če zgodovino pisje iz kakršnega koli, od njega samega odvisnega vzroka nima ali ni sposobno dati odgovorov. Tu morajo seveda zgodovinarji sami ugotoviti, v ćem in zakaj je njihovo delo pomanjkljivo ali celo slabo. Drugaćen problem pa nastaja, če javnost zgodovinarjev ne sprašuje stalno, ker najbrž sama bolje ve, če se za rezultate njihovega dela zanima malo ali nič, če jih ne šteje v obćo kulturo, če zgodovino v šoli potiska na rob ali pa ji išće bolj uporabne nadomestke, če njo in njene praktike pošilja v duhovno ropotarnico. Potem seveda taka javnost ne more pričakovati, da ji bo zgodovino pisje dalo že izdelane odgovore, kadar se kako posamezno vprašanje v tej javnosti politićno aktualizira in jo nenadoma začne moćno zanimati. V takem primeru (in predvsem take primere imaš najbrž v mislih) se javnost na zgodovino pisje seveda jezi, a po mojem mnenju neupravićeno. Javnost ima takšno zgodovino pisje, kakršno si zasluži. Če te ne zanima zgodovina kot takšna in je zgodovinsko raziskovanje tvoja deveta briga, potem tudi odgovorov na žgećkljiva vprašanja ne boš hitro dobil, kaj šele, da bi bili vsak ćas že na razpolago. Zgodovina ni skrb za »chronique scandaleuse«, ni poklicno paberkovanje po dražljivih zanimivostih, čeprav vse to tudi sodi v zgodovino. Moj vtis je, da marsikateri, celo velika večina tistih, ki se danes obregajo ob zgodovinarje in zgodovino pisje, ni prebrala niti tistega, kar je že napisano o danes »zanimivih« vprašanjih. Kolikor je to res pićlo, je še tega oćitno – preveć.

Dr. DUŠAN NEĆAK: Stanovski kolegi govorijo o krizi v slovenskem zgodovino-

pisju, o pomanjkanju koncepta. Tem in podobnim vprašanjem je bila letos namenjena okrogla miza na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Tolminu. Zanima me tvoje mnenje.

Dr. JANKO PLETERSKI: Kriza oseb še ni kriza zgodovino pisja. Po naravi svojega dela so zgodovinarji, vsaj v konćni, ustvarjalni fazi, navezani predvsem vsak na svojo lastno zmoćnost. Če opažamo, da se posamezniki najraje zatekajo v teme, ki so tako izrazito njihovo osebno podroćje, da se le rahlo dotikajo drugih zgodovinarskih izdelkov in se le teško najde še kak drug specialist za isto drobno vprašanje, ki bi jim pogledal pod prste, potem so tu vmes pać predvsem osebni vzroki, bojazen ali pa komodnost, ki posameznike odvraća od širših tem, od bolj sintetićnega razgledovanja, od vprašanj, ki so sporna tudi v javnosti, in podobno. Mislim, da je še najmanj vzrok za to pomanjkanje koncepta. Koncept, še celo več variant koncepta, obstaja, in to ne šele od vćeraj. Teško bi bilo trditi, da dela prednikov, kot je bil Milko Kos, ali starešin, kot sta Fran Zwitter ali Bogo Grafenauer, ne bi bila izraz nekega kar dovolj izrazitega koncepta. Vrh u tega imamo formalne raziskovalne programe, celo za najnovejšo zgodovino. Morda bi bili lahko tudi boljši, a odloćilno je to, kako se uresnićujejo. Najbrž je tukaj treba iskati naše šibkosti. Organizacija dela, zlasti koncepcija institutov, kar je seveda neloćljivo povezano s sistemom financiranja, to je po mojem tisto podroćje, na katerem se ne premaknemo. Financiranje smo navezali, če smem tako reći, na naroćilo nekaj izbranih finalnih produktov manufakturnih delavnic, ne pa na zagotovitev tehnićne baze in repromateriala za modernejšo produkcijo. In seveda – vsaka taka »manufaktura« dela sama zase, ali bolje, vsaka se ubija sama zase. Ne bi rad vnaprej slikal debate, ki se bo dogodila v Tolminu. Lahko da bomo slišali kaj novega in spodbudnega. Bojim se le skomljanja, ki s posploševanjem prikriva kake osebne težave.

Dr. DUŠAN NEĆAK: *Življenjska pot te ni peljala naravnost k zgodovini, pa tudi k znanosti ne. Za študij si se odloćil kot že zrela osebnost, se zaposlil na Institutu za narodnostna vprašanja, diplomiral na Filozofski fakulteti in tudi doktoriral. V zaćetku sedemdesetih let si postal profesor na Filozofski fakulteti in*

tam dočakali pokoj. Kako si »zašel« v zgodovinske vode?

Dr. JANKO PLETERSKI: Ali je to zanimivo? Morda kot osebna izkušnja, ki utegne koristiti tudi kakemu mlademu človeku, ki ga zanima, kaj ga zanima, ki se ne more odločiti, katero delo bi ga veselilo. Danes se nam je v možgane že kar zapičilo prepričanje, da pač človek mora delati samo tisto, kar ga bo celo življenje kratkočasilo in zabavalo. Potem pa se študent iz leta v leto prepisuje na druge študije, ker pri vsakem študiju ugotavlja, da žal ni tako zanimiv in privlačen, kot si je mislil, da je pri njem potreben tudi napor in so v njem prav nič zabavne reči. V gimnazijskih letih sem hotel študirati medicino, prav posebej se mi je zdela zanimiva psihiatrija. Vojna je načrte prekrižala, po njej pa smo kot disciplinirani mladinci delali tisto, kar so nam naložili. Sam sem se potihem že pripravljaj, da bi šel študirat gozdarstvo v Zagreb, kadrovska politika pa me je poslala na ministrstvo za zunanje zadeve v Beograd. Tu sem pri delu v zvezi z mejnimi vprašanji srečal zgodovino kot pravcato državno vedo. Poosebljal jo je profesor Zwitter. Toda vsak študij je bil ob tistem delu zame kislo grozdje. Ko sem se po raznih dogodivščinah vrnil v Ljubljano, me je kadrovska politika določila za novinarja na radiu. Tam sem začel pisati zunanjepolitične komentarje, hkrati pa se mi je začelo jasni v glavi, da diplomu moram imeti. Kaj naj študiram? Pa sem se spomnil profesorja Zwittra in zgodovine. Lepo me je sprejel in pohvalil mojo namero: »Boš lahko pisal boljše komentarje!« In sem se vpisal na zgodovino, ob delu, bi danes rekli. Čez kako leto mi je spet sinilo: Poišči si delo, to pot na lastno pest in brez kadrovske politike, in to delo, pri katerem ti bo zgodovina, ko jo že študiraš, neposredno koristila!

Sprejeli so me na inštitut za narodnostna vprašanja, s katerim sem imel nekaj stikov še, ko sem delal na ministrstvu. Študij zgodovine me je potegnil na delo v inštitut, delo v inštitutu me je vedno bolj potiskalo k zgodovini. In tako naprej. Hočem reči, če se v kako stroko zares poglobiš, če začutiš, da si pririnin v njej do nezorane ledine, ti postane tako zanimiva, kakor si prej ne bi bil nikoli mislil. Samo delati je treba in vztrajati. Če odnehaš že po prvem letniku, ne bo »zanimiva« nobena.

Dr. DUŠAN NEČAK: *O vsebini tvoje knjige Narodi, Jugoslavija, revolucija, ki je zdaj izšla tudi v slovenščini, je bilo že veliko napisano. V intervjujih v jugoslovanskih sredstvih javnega obveščanja si spregovoril že o skoraj vsem. Naj ti za konec postavim vprašanje: Je težko biti angažiran zgodovinar, kritičen do napak sodobnosti in benevolentno konstruktiven, ko gre za njih popravljanje v okvirih naše stvarnosti?*

Dr. JANKO PLETERSKI: Ne bi uporabljal izraza »benevolentno«. Če je kakšna napaka storjena, če nas kakšna zmota ogroža, me to skrbi. In če potem k temu kaj rečem, delam to zaradi svojega duševnega miru, ne pa zato, da bi komu pomagal, da se izmaže, ali pa da bi reševal »narod«. Oglasim se samo takrat, kadar mislim, da imam povedati kaj takega, do česar sem se sam dokopal in o čemer mislim, da bi bilo škoda, če bi šlo »po poti entropije«, zato ker sem bil molčal. Če nisi jasnoviden genij, je težava predvsem v delu, ki je potrebno, da kako stvar navsezadnje doumeš. Seveda te stvari tudi napisati ni lahko. A ko je že napisana, naj se upravičuje sama, naj živi brez mene ali pa zapade pozabi, če je nepomembna. To že ni več moja težava.

BOJAN ŠTTH / BOŽIDAR JAKAC, SEPTEMBRA 1944/

TONE PARTLJIČ

Zdravo, tovariš Bojan Štih!

Ta partizanski zdravo v naslovu zveni seveda tragično dvournno, saj je bilo prav zdravje tisto, ki je dokončno obrnilo hrbet spomeničarju, partizanu, kulturnemu delavcu in pisatelju Bojanu Štihu. Nekaj v meni me sili, da znova pišem o njem, da ne spoštujem njegove volje (»Nobenih zapisov in člankov!«), da se ga vedno znova javno spominjam. Pri tem svojem početju čutim seveda nekakšno nelagodnost in zadrego. Predvsem je veliko več pišočih Slovencev, ki so ga poznali dalj časa kot jaz, ki so mu bili morda bliže, ki bi bili bolj poklicani . . . Nekatere je večkrat omenjal v pogovorih z menoj in čutil sem, da so mu prijatelji, kakor recimo Janez Vipotnik, Božo Kovač, Milan Meden . . . Spoznala sva se sicer nekaj prej, od leta 1978 pa sem bil njegov sodelavec in, zdi se mi, tudi prijatelj. Prav tako bi si nikoli ne odpustil, če bi bilo videti, da »izkoriščam« svoje znanstvo s Štihom, da »lahko« zdaj pišem te svoje spomine nanj in morda celo sebe forsiram prek teh spominov . . . Seveda ni v meni nikakršnih tovrstnih nečimrnosti, ampak nekakšen občutek dolžnosti, zaveze, hvaležnosti . . . In ker me je prav urednica Borca povabila, bom zapisal še nekaj spominov na Bojana Štiha, kakor sem ga pač doživljal v medsebojnem kontaktu in iz njegovih spisov, spominov na Štiha »partizana«.

Preden sva si, menda 1969, prvič segla v roke (kot »starega« znanca, o katerem je pač lahko le kaj malega bral – čeravno sem bil »samo« sladkogorski učitelj, me je povabil v Dramo na zaprto glavno vajo za Rozenkranc in Gildestern Toma Stopparda), sem si večkrat ogledoval tisto, danes zagotovo že legendarno fotografijo (tudi prijatelj Drago Jančar piše o njej) v Slovenskem zborniku, pod katero piše Partizani odhajajo na Koroško iz Cerknega 1943. Na tovornjaku so partizani, ki »odhajajo«, med njimi v sredini najvišji Ahac, na cesti pa jih stoji še osmero, med njimi »drugi z leve« Bojan Štih. Spomnim se, da sem mu na enem od njegovih kar pogostih obiskih na mojem domu pokazal omenjeno fotografijo in mu rekel, da je na njej prav lep partizan. »Bilo mi je dvajset let, a saj sem tudi danes še čisto fejš!« se je nečimrno pošalil. Ko sva ga z ženo nazadnje obiskala avgusta letos na Taboru pri Vesni, je bila tam tudi Ejti, Štihova hči, slikarka. Beseda je nanese tudi na to fotografijo . . . Vesna in Ejti je nista poznali, ampak sta mi kazali neke druge Štihove partizanske fotografije. Štih je pisal o tem odhodu na Koroško, ker mu je takrat Ahac speljal zapestno uro. Kako mladi so vsi ti fantje partizani iz leta 1943! Štih je vedno poudarjal to »mladost« revolucije in se ježil na gerontokracijo naše politične garniture.

O svoji partizanščini ni maral govoriti. Pravil mi je (in prikupna Ejti je to večkrat potrdila), da je svoji hčeri narekoval, ko ga je v imenu učiteljice prosila, naj kaj pove o svoji partizanščini, da je vse pozabil, in rekel, naj pove tovarišici učiteljici, da se partizanščine spominja le po tem, ker se je takrat preobjedel sladoleda. Nisem razumel, od kod ta sladoled. Ko pa sem v letošnji dvojni tretji in četrti številki Borca prebral njegove originalne in zagotovo tudi »sporne« Kratke in izmišljene zgodbe iz let 1941–1945, sem na strani 178 odkril tudi tole »kratko«, a zagotovo ne izmišljeno zgodbo: »Ob nedeljah so dekleta iz mesta večkrat obiskala osvobodeno ozemlje, ki je segalo prav do predmestij. Takrat so v lepih srebrnih posodah prinesle partizanom sladoled. Neke nedelje pa so partizani zaman čakali, čeprav so bili domenjani z dekleti, da pridejo. Bilo je že pozno popoldne, ko so se odločili za pot proti mestu, da bi zvedeli, kaj se je zgodilo. Ze čisto spodaj pod hribom, kjer je pot iz gozda peljala na polje, so našli tri dekliška trupla, zraven njih pa tri srebrne posode za sladoled. Partizane je smrt deklet prizadela in užalila. Zasumili so, da jih je nekdo izdal. Toliko časa niso odnehali, dokler niso zanesljivo odkrili, kdo je bil zlobni izdajalec. Sklenili so, da ga kaznujejo. In to so tudi storili. Pred hišo mrtvega izdajalca pa so pustili na tlaku tri srebrne posode za sladoled.« Tako Štih vendarle pojasnjuje domislico hčerki o sladoledu. In kakor vedno je tudi tokrat za njegovo šalo, domislico, absurdom . . . krvava resnica.

Februarja 1984 pa v Borcu na strani 115 pribije: »Moram reči, da je partizanstvo temeljni kamen mojega življenja in mu ostajam tudi v današnjih dneh do kraja zvest. V partizanstvo verujem in ga ne mislim zapustiti...« Kako presenetljiva trditev za Štiha, ki se nikoli ni skliceval na to svoje partizanstvo. Saj v istem intervjuju februarja 1984 pove: »Poslušam govore in moram reči, da se nisem od leta 1945 do danes udeležil nobene spominske svečanosti, slovesnosti!« Ne, slovesnosti pač ni maral in zato ni čudno, da je bila njegova zadnja volja, naj ne bo ob njegovi smrti nobene sedmine, komemoracije, »slovesnosti«, nekrologov, javnega pogreba... V društvu pisateljev smo to spoštovali, nismo se udeležili pogreba in nismo pripravili žalne seje... (Toda da bi se vas ne spominjali, tovariš Bojan Štih, to ni mogoče. Zato ne štejte mojega spisa kot nezvestobo ali pa nespoštovanje vaše zadnje želje, štejte ga za nežalujoč zapis, kakršnega poznamo iz Prešernove pesmi V spomin Andreja Smoleta... Pišem, kot da ste še med nami...)

Včasih pa mi je le kaj povedal o svoji ilegalni ali partizanščini. Spominjal se je skojevca Uroša Vagaje, s katerim sta v Kamniški Bistrici prevzela za cel nahrbtnik ilegalne literature, potem pa pila z orožniki do jutra, Vagaja pa jih je dražil, da ima v nahrbtniku ilegalno literaturo, a so se mu, bohemu, samo smejali... Govoril mi je o spomenici, tisti presneti uri, ki mu jo je speljal Ahac, in tudi o rečeh, ki jih je letos tako duhovito in »noro« popisal v Zgodbah iz 1941–1945 v dvojni tretji in četrti številki Borca. Ko sem mu rekel, kako rad sem prebral te zgodbe in da sem jih dal prebrati tudi svoji mami, je bil vesel in kakor vedno hvaležen za pohvalo. Zanimivo je tudi, da ni nikoli pripovedoval, kako so pobegnili po »teleskopu« iz Gonarsa, pač pa je govoril o tem, kako so ga po povojnem zaporu vedno zamolčali, kadar so govorili o tem begu. Bajе so našeli vseh sedem imen in potem dodali, da je pobegnil še osmi tovariš partizan. Trdil mi je, da je hodil mimo poslopja cekaja in nosil okoli vratu številko osem, da bi ljudje vedeli, da je on »osmi«. Domislica? Pretiravanje? Zamenjava resnice z izmišljijo. Saj tudi svojim zgodbam pravi »kratke in izmišljene«. Pa so res?

Govoril mi je o tem svojem zaporu tam v petdesetih letih. Trdil je, da je poslal pismo prvim štrajkajočim rudarjem po vojni v Trbovljah, pisemce z bodrilno vsebino in željo, naj vztrajajo. Ko so odkrili, da je to Bojan Štih, so ga vrgli iz partije, mi je pravil, in zaprl. Vendar je rad povedal tudi to, da so ga večkrat z marico odpeljali iz zabora na večerjo k Borisu Kraigherju, s katerim sta se pogovarjala, kako organizirati slovensko filmsko proizvodnjo... Tak svojevrsten odnos do oblasti je imel vse do smrti. Kritiziral je, smešil, napadal, a vendar tudi konstruktivno predlagal. Kakó tvorno in konstruktivno je njegovo pismo slovenskim kulturnim politikom tik pred smrtjo! V že omenjenem intervjuju v Borcu februarja 1984 so ekzaktно zapisane njegove trditve, da je videl v revoluciji in socializmu predvsem kulturno dejanje. Pravi:

»Prav tako je boj proti fašizmu pomenil zame delo za kulturo, kajti menim, da je nekulturnost ljudi ena izmed osnovnih karakteristik fašizma in nacionalnega socializma... Če sem se odločil leta 1941 za narodnoosvobodilni boj, sem se tedaj odločil za zvestobo svojemu narodu in za zvestobo kulturi, ki mi je identična s svobodo...« Zato je tako napadal nekulturnost, diktaturo proletariata, potrošništvo, oblastništvo, tehnokracijo... V teh pojavih ni videl kulture, kakor je na žalost ni mogel videti v samoupravljanju in samoupravnih praksi, zato je bil tako gneven, zato je mislil, da se je boril »zaman«...

Bil je občutljiv za usodo slovenskega naroda, ki jo je v zadnjem času videl izjemno črno. Ni bil zadovoljen ne s staro ne z novo Jugoslavijo, iskal je pravo Jugoslavijo. Kako je samo vzkipeł, ko so si v Beogradu omislili depozit ob prehodu meje: »Slovenski narod se nahaja danes v težkem položaju. Razdeljen je med štiri države. Depozit mu je omejil interkomunikacijo. Dalje: ker smo industrijsko razviti, precej prispevamo v skupno blagajno. Vemo, kakšen je položaj slovenske iztrošene industrije, zdravstva, kulturnih dejavnosti, znanosti itd...« Znana in za Štiha kajpada značilna je tale anekdota, ki je resnična. Ko je moral pred nekaj leti, ko je bil v veljavi depozit, prekoračiti mejo pri Gorici, ni imel potrdila za službeni prehod meje in ni hotel plačati depozita. Od carinika, ki ni v slovenščini terjal Štihovega depozita, je zahteval, naj se postavi mirno, češ da stoji pred partizanskim oficirjem, ki je skupaj z Josipom Brozom ustanovil to državo in ki je med vojno nekajkrat prestopil to mejo in mu vendar kljub okupaciji ni bilo treba plačati depozita... Carinik je mislil, da ima opravka z norcem, Štih pa se je že odpeljal na italijansko stran... Takih dejanj smo

bili pri Štihu pač vajeni. Ko se je kdo jezil, češ da ni dobil povabila za kak pomemben kulturni dogodek ali za premiero, je Štih odgovoril, češ da tudi za partizane ni bilo povabila, pa so pravi ljudje vendar odšli, kamor jih je klicala dolžnost. Ko so se igralci sklicevali na sindikalne pravice, češ da vaja ne sme trajati dlje, kot predpisujejo samoupravni akti, je vpil, da med revolucijo ni bilo samoupravnih aktov in da se je bilo kdaj pa kdaj treba boriti tudi po »izteku delovnega časa«. Sovražil je sindikalizem, ki se je potrjeval v točkovanju in pravilnikih, toplih obrokih in egoizmih ter ob takih priložnostih rad poropotal s partizanščino . . . Zelo je cenil kolikor toliko originalno »partizansko« dramatiko. Zato ni čudno, da je Kozakovo dramo Afera iz Odra 57 »prenesel« v častitljivo Dramo, ko jo je vodil. Meni je bil nesebičen svetovalec, ko sem pisal dramo Za koga naj še molim, ki govori o mariborski ilegali in izdajah. Svetoval mi je tudi naslov, ki ga je našel v dialogu moje igre. Branil je to dramo, morda celo bolj, kot si je zaslužila. Ni čudno, da jo je tudi takoj uvrstil v repertoar mariborske Drame. Postavljal jo je takoj ob bok Kozakovi Aferi in tako tudi zapisal v gledališki list. Bilo mu je vseeno, če so drugi mislili povsem nasprotno. Stvarem, za katere se je res zavzel, je ostajal vztrajno zvest, tudi za ceno svojega ugleda. To sem opazil tudi, kadar je šlo za druge . . . Zato pa je pričakoval tudi sam zvestobo in so ga izdajstva skeleče bolela. Bolj kot je pokazal. Še bi lahko nizal spomine na najino skupno delo (1978–1981), na njegovo angažiranje v Društvu slovenskih pisateljev, v katerem mu ni bilo za malo biti podpredsednik in je z veseljem in prostovoljno sodeloval v komisiji za svobodo mišljenja in ustvarjanja in je bil še letos poleti prav aktiven.

Veliko bi rad povedal o Bojanu Štihu, a zdaj šele vidim, kako sem po svoje nebogljen, čeravno sem tudi že pisal o najinem skupnem gledališkem delu. Tokrat so se mi pač utrinjale misli, povezane z njegovo partizanščino in revolucionarnostjo. Po svoje je bil revolucionar in partizan do konca. Do izjemno junaške smrti ob tej strašni bolezni, ki marsikoga stre že dosti pred koncem . . . Štih pa je s smrtne postelje pisal članke, javna pisma in polemike in dajal intervjuje. Napisal mi je tudi recenzijo za zadnjo knjigo, ki je izšla po njegovi smrti pri založbi Borec. Podoba naše revolucije in partizanščine, ki sem si jo mogel ustvarjati ob Štihu, najbrž res ni »na liniji«, je pa bolj zanimiva in pristna kot tista, ki jo slišim v govorih ob raznih proslavah. Človeška je. Tudi zato, ker je je dobršen del premolčal. V peti knjigi Dokumentov ljudske revolucije v Sloveniji berem o njegovih partijskih in obveščevalskih nalogah na Primorskem in v devetem korpusu. Vidim, da ga partizanski komandanti kar naprej hvalijo. O tem ni črhnal besede. Le o sladoledu in uri. Spomnim se, kaj mi je naročil za sekretarko partije v gledališču, ki se je zanimala, ali bi morda Štih le znova ne vstopil v zvezo komunistov. »Povejte ji,« mi je naročil, »da sem član partije, ki sem jo sam ustanovil, da sem edini član te svoje partije, a da sem se prav danes izključil . . .«

Ta duhoviti, samosvoji, originalni, hrabri Bojan Štih je nepreklicno odšel od nas. Kako smešna je trditev, da ni nihče nenadomestljiv. Kdo nadomesti otroku umrlo mater? Kdo očetu, recimo, sina? Kdo nam lahko nadomesti Bojana Štiha?

Vseeno: Zdravo, tovariš Štih! Ostali boste med nami, če ne drugače, pa na tak način!

O nekaterih
vidikih
metodologije
znanstvenega
vrednotenja
zgodovine KPJ
med svetovnima
vojnama

Med najpomembnejšimi avtorji najnovjših sintez zgodovine jugoslovanske države od njene ustanovitve do današnjih dni sta gotovo zgodovinarja Dušan Bilandžić in Branko Petranović. Zadnja knjiga D. Bilandžića **Historija SFRJ**, Glavni procesi 1918–1985, tretja dopolnjena izdaja, Školska knjiga, Zagreb 1985,¹ in skupno delo Branka Petranovića in Momčila Zečevića, knjiga **Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumentov**, Rad, Beograd 1985², prav tako pripadata tej vrsti pisane zgodovine. D. Bilandžić o njej govori s svojim tekstom, B. Petranović in M. Zečević pa z dokumenti, ki so opremljeni z obsežnejšimi opombami.

Moj prispevek k analizi nekaterih vidikov zgodovine KPJ med obema vojnama v navedenih knjigah je hkrati tudi eden iz vrste mojih dosedanjih poskusov dokazovanja, da zgodovina KPJ ni obrobni del zgodovine jugoslovanske države, še manj pa jugoslovanskih narodov in narodnosti. Dejstvo, da jugoslovansko komunistično gibanje ni ustanovni dejavnik jugoslovanske buržoazne države in da glede na svoj ilegalni položaj ni moglo pomembneje vplivati na njene družbene tokove, nas ne sme zapeljati, da bi njegovo zgodovino obravnavali samo obrobno. Sodobna dognanja jugoslovanskega zgodovinopisja o zgodovini idejnega in teoretskega razvoja, kakor tudi taktično-strateških opredelitev KPJ, so šla veliko dlje, kot bi lahko razbrali iz besedila navedenih knjig.

Politična stranka, ki ji je uspelo, da se je povzpela z obrobja političnega odločanja v jugoslovanski buržoazni državi do vodilne idejne moči v vojni, revoluciji in povojnem razvoju Jugoslavije, zasluži tudi metodološko drugačno vrednotenje svoje zgodovine. Pri tem ne mislim na kvantitativno razmerje, tudi nisem obremenjena z reklom, da »zmagovalci pišejo zgodovino«. Ob tej priložnosti bi opozorila, da se nekateri lotevajo razmerja med revolucijo in nacionalnim vprašanjem v zgodovini KPJ med vojnama z neustrezno metodologijo. Trdno sem prepričana, da bodo kolegi ta prispevek razumeli kot moje prizadevanje, da bi se tudi zgodovina KPJ rešila šablon in obremenitev, ki jo spremljajo že dolga leta.

Problem je, kako interpretiramo idejni, teoretski in strateško-taktični razvoj KPJ glede na razmerje med revolucijo in nacionalnim vprašanjem, revolucijo kot proce-

(Razmerje
med revolucijo
in nacionalnim vprašanjem)

som, ki teče, od idejne zasnove do začetka oborožene uresničitve tega razmerja.

V **Historiji SFRJ** je celotna problematika jugoslovanskih mednacionalnih odnosov v politiki buržoaznega razreda omejena na strankarske spopade v zvezi z državnopravnim vidikom njihove rešitve. Na tak način se izgubi razredna vsebina buržoaznega nacionalnega interesa tako v jugoslovanskem vprašanju kot v vrsti posameznih nacionalnih vprašanj. Poleg tega je tudi problematika razmerja med revolucijo in nacionalnim vprašanjem v zgodovini KPJ med vojnami na ta način omejena predvsem na njen državnopravni vidik. Revolucionarnost KPJ pa ne moremo meriti le s tem vidikom, saj je tudi večina jugoslovanskih buržoaznih strank zahtevala federalizacijo Jugoslavije. Osamosvojitve kakšnega naroda ima tudi svojo razredno razsežnost, v kateri se zrcali način, kako se razred buržoazije in razred proletariata lotevata njene uresničitve. Če priznamo obstoj narodov, še ne pomeni, da priznavamo njihovo enakopravnost; formiranje federacije še ne pomeni, da bo v njej obveljala enakost med narodi. Boriti se za integriteto jugoslovanske države ne pomeni, da hočemo njeno ohranitev za vsako ceno, ampak le tistega, kar prinaša svobodo in enakopravnost. Revolucionarnost KPJ glede na razmerje med revolucijo in nacionalnim vprašanjem moramo meriti tako, da spremljamo njeno dozorevanje iz stranke, zaprte v razredu, v stranko, ki je sposobna ta razred pripeljati na vodilni položaj pri reševanju nacionalnega vprašanja kot dela revolucionarne preobrazbe jugoslovanske družbe kot celote, ki je nastala iz posameznosti. V **Historiji SFRJ** in v **Jugoslaviji 1918–1984** takega pristopa ni. Pri tem ne moti dejstvo, da je zgodovina KPJ v tem vidiku obravnavana skoraj izključno na podlagi dokumentov s plenarov, konferenc in kongresov KPJ. To je eden od možnih načinov raziskovanja zgodovine KPJ, ki lahko pove zelo veliko, seveda pa je vse odvisno od izbire metodologije, s katero se lotimo obdelave dokumentov.

O UNITARIZMU IN CENTRALIZMU KPJ

Opredelelitev KPJ za nacionalni unitarizem in državni centralizem do njene tretje

konference izvira iz socialnodemokratskega obdobja. Takšna opredelitev KPJ je rezultat večinske opredelitve jugoslovanskih komunistov, vendar nanjo ni vplivala komunistična internacionala; njena stališča so bila namreč diametralno nasprotna. V jugoslovanski buržoazni državi sistem razrednega izkoriščanja in nacionalnega zatiranja ni bil prikrit le z »unitarističnim jugoslovanstvom« (Historija SFRJ, stran 28), ampak tudi z buržoaznimi nacionalizmi različnih državnopravnih opredelitev (avtonomija, federacija, konfederacija, odcepitve). Če tega dejstva ne razumemo, bomo težko razložili prizadevanje KPJ, da bi prodrla ravno v tista nacionalna gibanja, ki jih je vodila buržoazija, nasprotujoča unitarističnemu jugoslovanstvu. Zgodovinske vloge jugoslovanskih buržoaznih sil pri reševanju jugoslovanskega vprašanja ni moremo vrednotiti samo z njihovim odnosom do oblike državnopravne rešitve tega vprašanja, ampak tudi z vidika stopnje demokratizacije družbe. Banovina Hrvatska ima nedemokratske ureditve, toda hkrati je dosegla dotlej najugodnejšo buržoazno rešitev hrvaškega nacionalnega vprašanja. Jugoslovanska buržoazno-demokratska federacija je bila naprednejša oblika rešitve jugoslovanskega vprašanja v primeru z buržoaznim velikosrbskim konceptom, toda z vidika revolucije proletariata sta bili obe obliki enako zainteresirani za razredno in nacionalno izkoriščanje. Poleg tega je z vidika revolucije za KPJ v boju za dvig delavskega razreda na položaj vodilne moči veliko nevarnejša buržoazna opozicija. Buržoazni velikosrbski šovinizem se je pokazal in potrdil, njemu nasprotne moči pa se še niso očitno pokazale. V takih okoliščinah je bil koncipiran nacionalni unitarizem in državni centralizem KPJ in ne ne dā se ga razložiti s tem, da ga je pojmovala »kot državnopravno vprašanje (razredni unitarizem)«, (Jugoslavija 1918–1984, stran 213, opomba št. 1). KPJ je nastajanje jugoslovanske države razumela kot buržoazno rešitev jugoslovanskega nacionalnega vprašanja in je zato zagovarjala državni centralizem. Končno rešitev je videla le v sovjetski republiki Jugoslaviji. Pojem razrednega unitarizma ne pojasnjuje bistva razmerja KPJ do nacionalnega vprašanja, ampak do revolucionarnega razreda. Trditev, da se stališča KPJ do

¹ Odslej *Historija SFRJ*

² Odslej *Jugoslavija 1918–1984*

nacionalnega vprašanja v času od 1919 do 1921 ne dajo uvrstiti »niti v federalistični niti v centralistični« koncept (**Historija SFRJ**, stran 30), je nenatančna. Za razlago, ki trdi, da se buržoazni unitarizem loči od komunističnega zato, ker se prvi lahko spremeni le z rušenjem buržoazije, se zdi, da ne upošteva posledic partijskega unitarizma za razvoj jugoslovanske revolucije, pa tudi možnosti, da se tudi partijski unitarizem lahko zruši s silo. Naloga KPJ ni obsegala le zrušitve centralistično-unitarističnega koncepta, ampak buržoaznega nasploh. Zato nista bila nacionalni unitarizem in državni centralizem KPJ v tem času revoluciji nič manj nevarna, kot podobne buržoazne opredelitve. Takšna stališča KPJ minirajo revolucijo, saj potiskajo vse narode in narodnostne manjšine po vrsti pod varstvo nacionalnih buržoazij in tako upočasnjujejo boj za vodilno vlogo delavskega razreda pri reševanju nacionalnega vprašanja.

To dejstvo je opazil Marx v **Komunističnem manifestu** in v delih o pariški komuni, zato je zelo sporna trditev, da je »marksistična misel zaostajala pri razlagi nacionalnega fenomena« (**Historija SFRJ**, stran 30, opomba št. 4). Lahko bi rekli, da v zahodnoevropskih okoliščinah ni došla revolucionarnega potenciala nacionalnih gibanj, kar pa za boj za vodilno vlogo proletariata v narodu ne velja.

Za to obdobje bi opozorila na dejstvo, da nastop »centrumašev« v jugoslovanskem delavskem gibanju ni bil pod vplivom tretjega kongresa kominterne, ampak drugega (**Jugoslavija 1918–1984**, stran 224, opomba št. 7).

PRVA IN DRUGA KONFERENCA KPJ O NACIONALNIH IN »PLEMENSKIH« VPRAŠANJIH

Tako za **Historijo SFRJ** kot za **Jugoslavijo 1918–1984** je značilno nezadostno poznavanje strateško-taktičnih opredelitev komunistične internacionale v letih 1921 do 1928, se pravi med njenim tretjim in šestim kongresom. Ta čas se pokriva s politiko NEP v ZSSR in z usmeritvijo kominterne v dolgoročno pripravo za oboroženi obračun. Komunistična internacionala je priznala relativno stabilizacijo kapitalizma kot etapo do njegove naslednje krize in dala pobudo za novo taktiko enotne fronte. V nerazvitih državah je to pomenilo enotno

proletarsko fronto in revolucionarno zvezo delavcev, kmetov in zatiranih narodov, v razvitih pa le enotno proletarsko fronto. To dejstvo **Historija SFRJ** preskoči, zato ni jasna globalna opredelitev tretje konference KPJ, medtem ko skušata avtorja v **Jugoslaviji 1918–1984** napačno najti stališča partijske opozicije o krizi kapitalizma v sklepih tretjega kongresa kominterne (stran 231, opomba št. 10). Za razliko od **Historije SFRJ**, kjer sploh ni omenjen problem idejnih sporov v vodstvu jugoslovanskega komunističnega gibanja, ki od leta 1921 dobivajo ostre oblike podvajanja in bi brez njihovega globalnega prikaza težko razumeli sporočila tretje konference KPJ, se v **Jugoslaviji 1918–1984** problem odpre šele s prvo konferenco KPJ, in to z majhnim odlomkom **Resolucije o politični situaciji in najnujnejših nalogah partije**. Navedeni odlomek se nanaša na analizo vzrokov prepovedi KPJ, kakor jih je videl dr. Sima Marković. Avtorja knjige samo poudarjata, da je bila analiza dr. Sime Markovića »... nasprotna optimističnim pričakovanjem revolucije (pri tem mislita na očee K. Novakovića, ki pravzaprav zamujajo za ocenami tretjega kongresa kominterne) in značaju vzroka za zlom partije leta 1921«, da je S. Marković zastopal ukinitve »najbolj reakcionarne odredbe ustavnih rešitev, ker bi to spodbudilo še hitrejšo diferenciacijo in razplamenjevanje razrednega boja« in da je ocenil, »da se v Jugoslaviji bojujeta centralistični velikosrbski režim in opozicijski slovensko-hrvaški blok« (prav tam). Po taki oceni se nam zdi partijska opozicija iracionalna, medtem ko naj bi Sima Marković trdno stal v jugoslovanski stvarnosti. Odlomek **Resolucije o politični situaciji in najnujnejših nalogah partije**, ki ga avtorja navajata v knjigi, ni najbolje izbran za pojasnjevanje sporov med partijsko opozicijo pod vodstvom Koste Novakovića in večino pod vodstvom Sime Markovića. Kajti v **Resoluciji** bi našli tudi (preskočeno) oceno o razrednih spopadih hrvaške in srbske »plemenske buržoazije«, »čeprav jih obe buržoaziji skrivata v nacionalistično obleko in pri tem povzdigujeata svoje razredne interese na raven splošnih nacionalnih interesov«. Z drugimi besedami je za S. Markovića »plemensko« vprašanje po svojem bistvu buržoazno vprašanje in ne vprašanje revolucije. Čez leto dni je Sima Marković to trdil tudi za nacionalno vprašanje. Pojav in raz-

voj nacionalnega vprašanja na Hrvaškem je na tej konferenci omejil na manever buržoazije, »kjer nacionalizem v delavskem razredu še ni izginil«. Ko je nacionalizmu pripisal absolutno negativno konotacijo, je odklonil možnost, da bi se KPJ angažirala pri »plemenskih« in nacionalnih vprašanjih. To sploh ni čudno, ko pa je stanje v Hrvaški in Sloveniji ocenil tako, da Hrvati in Slovenci v kulturno-nacionalnem pogledu sicer niso zaslužjeni, »marveč so v tem pogledu gotovo zapostavljeni«. Poglejmo, kaj pomembnega še vsebuje **Resolucija**, in kar pojasnjuje problem razmerja med razrednim in nacionalnim, a je v knjigi **Jugoslavija 1918–1984** »preskočeno«.

Resolucija napada buržoazno teorijo o nacionalni enotnosti, toda na takle način: »Pri tem upoštevamo, da je teorija o narodni enotnosti SHS, **kakor jo oblikuje vladajoči srbski blok** (podčrtala G. V.), le maska imperializma srbske buržoazije . . . « Dobimo vtis, da partijski unitarizem prinaša enakopravnost in onemogoča povezavo ozkih razrednih interesov z interesi »plemen«, kar pa je velika zmeta. Zmotno je tudi naslednje mnenje Sime Markovića: »Pri boju proti imperialističnim težnjam srbske buržoazije KPJ poudarja, da je podlaga za rešitev vseh nacionalnih in plemenskih vprašanj (narodnostne manjšine in narodi, opomba G. V.), princip samoodločbe. KPJ zahteva najpopolnejšo zaščito kulturno-nacionalnih pravic narodnostnih manjšin, toda pri tem se mora na vso moč truditi, da najprej zaščiti proletariata pred nalezljivim nacionalizmom, ki je še posebej zajel Hrvaško, a se razširja tudi v drugih pokrajinah.« Mislim, da ta ocena ne potrebuje komentarja.

Prva konferenca KPJ pa ima tudi **Osnutek tez** za resolucijo o politični situaciji in nalogah partije. Del tega besedila bi moral najti prostor v navedeni knjigi, če je partijska opozicija že ocenjena kot iracionalni del tedanjega partijskega vodstva (opomba št. 10, stran 231). **Osnutek tez** je ravno njeno delo, predvsem pa delo Koste Novakovića. Rada bi se na kratko dotaknila stališč Koste Novakovića, ne da bi se pri tem poglobila v zelo zanimivo diskusijo, ki so jo takrat imeli v komisiji za izdelavo **Resolucije o politični situaciji in najnujnejših nalogah partije**, ko je Slovenec Lovro Klemenčič zahteval, naj se razpravlja o nacionalnem in ne o »plemenskem«

vprašanju, in pri tem opozoril, da je opozicijski **Hrvatski blok** medrazredna nacionalna skupina in ne le problem hrvaške buržoazije, s tem pa se je približal problemu nacionalnega vprašanja. Kosta Novaković v svojem **Osnutek tez** jasno vidi samo »plemena« in kmete v njih, zahteva obračanje h kmečkim gibanjem in za razliko od Sime Markovića meni, » . . . da lahko politično nezadovoljstvo kmečkega prebivalstva v posameznih pokrajinah izkoristi le tisti, ki pridobi množice te pokrajine . . . « s parolo »o avtonomiji, nacionalnih in plemenskih vprašanjih«. Pri analizi kriznih žarišč v Jugoslaviji govori K. Novaković o Črni gori in o izgubi njene državne samostojnosti, ne pa o oblikovanem narodu; o Makedoniji, kjer je večina prebivalstva »nesrbskega rodu« in za katero zahteva samoodločbo v okviru balkanske politike komunističnih partij; o Hrvaški, kjer obstajata dve državi, »ena z vladnim aparatom, druga pa z narodom«. Drugo, se pravi blok buržoazne opozicije, je treba podpirati, da bi zmagala in tako pri množicah ostala brez kapitala glede »plemenskega« vprašanja. V Sloveniji in Bosni in Hercegovini vidi K. Novaković moč meščanske opozicije v verskih opredelitvah množic, v Sloveniji v katoličanstvu, v Bosni in Hercegovini v islamu. Stališča K. Novakovića do obstoja že oblikovanih narodov v bistvu niso drugačna od stališč S. Markovića. Toda Novaković je opazil problem kmečkega vprašanja in nujnost, da se moč »plemenskih« buržoazij loči od kmečkih množic z gesli o »plemenskih« in nacionalnih vprašanjih. V letih 1923–1924 so potem te moči pričale o pomenu kmečkih množic in nacionalnih gibanjih Slovencev in Hrvatov.

Ko avtorja v knjigi **Jugoslavija 1918–1984** analizirata problematiko druge konference KPJ pod vodstvom prejšnje partijske opozicije, navajata dele dokumentov o organizacijskih in notranjih problemih KPJ, ki govorijo o personalnih problemih in ne o bistvenih problemih revolucije. Prezreta pa **Resolucijo o politični situaciji in najnujnejših nalogah partije**, v kateri so priznali, da je politično življenje v jugoslovanski državi od leta 1921 »v znamenju plemenskega spopada, spopada med dvema plemenskima buržoaznima skupinama, srbsko in hrvaško-slovensko, pri čemer obe poskušata izkoristiti plemenska čustva širokih ljudskih plasti, ki so se oblikovala dol-

ga leta v posebnih socialnih, ekonomskih in državnih okoliščinah«. Resolucija govori o ekonomsko šibkejši srbski buržoaziji, ki si je prilastila oblast, da bi si zagotovila hegemonijo nad ekonomsko močnejšo zvezo slovenske in hrvaške buržoazije. Po mnenju partijske opozicije, katere stališča v sklepih konference prevladujejo, je nasproti srbskemu buržoaznemu centralizmu postavljen federalistični in avtonomistični koncept hrvaško-slovenskega buržoaznega bloka. Po mnenju iz **Resolucije** stoji skoraj ves hrvaški narod pod Radićevim vodstvom, slovenski pod Koroščevim, muslimani pa so pod Spahom. Zahtevi po avtonomiji opozicijske buržoazije je treba postaviti nasproti avtonomizem KPJ, ki mora po sodbi nekdane opozicije v vodstvu KPJ temeljiti »na ekonomskih in socioloških razlikah«, ker so »zgodovinske meje postranska stvar pri tej delitvi«. Na konferenci je bil tudi sprejet sklep, naj se začne razprava o nacionalnih in »plemenskih« vprašanjih. To so problemi, ki jih moramo najti v zgodovini KPJ o nacionalnem vprašanju ali v zbirkah dokumentov o tej zgodovini namesto govorjenja, da je »manjšina napadala večino s S. Markovićem na čelu, ki naj bi s svojim oportunizmom onemogočala organizirano gradnjo partije« (**Jugoslavija 1918–1984**, stran 234, opomba št. 12). Potem bi bila tudi jasnejša sicer pravilna ocena iz knjige, da so po tej konferenci »še bolj očitno prišli v ospredje spori zaradi osnovnih vprašanj partijske politike in strategije« (prav tam), saj bi bilo jasneje, zaradi katerih problemov so se prepirali in zakaj. Spoznali bi, da nobena idejna smer v vodstvu KPJ tedaj ni pravilno dojela nacionalnega vprašanja, in razumeli bi njihov strah, da bi kdo zaznal možnost, da lahko federacija ali avtonomija temeljita na narodu in ne na ekonomsko-socialnih podobnostih jugoslovan-skih pokrajin.

LEVICA IN DESNICA V KPJ IN RAZMERJE MED REVOLUCIJO IN NACIONALNIM VPRAŠANJEM

Tako v **Historiji SFRJ** kot v **Jugoslaviji 1918–1984** ni pojasnjeno bistvo sklepov tretje konference KPJ. V **Historiji SFRJ** je njen pomen pripisan temu, da je zavrnila tezo o »enem narodu in eni nacionalni državi« (**Historija SFRJ**, stran 31), medtem ko je v **Jugoslaviji 1918–1984** konferenca odp-

ravljena z ugotovitvijo, da se je »ukvarjala z osnovno taktiko in strategijo KPJ: z nacionalnim, organizacijskim, sindikalnim in agrarnim vprašanjem«. Knjiga poudarja boj za »boljševizacijo« KPJ in pri tem postavlja ta pojem pod narekovaje, ker ga pojmuje kot sinonim za stalinizacijo in rusifikacijo KPJ, čeprav v tistem času pomeni predvsem krepitev načela demokratičnega centralizma in gibanja v delavskem razredu industrijskega tipa. (**Jugoslavija 1918–1984**, stran 236, opomba št. 13) Medtem ko **Historija SFRJ** ne gre v globljo analizo razprav v KPJ o bistvu razmerja med razrednim in nacionalnim leta 1923, **Jugoslavija 1918–1984** to problematiko obravnava podrobneje.

Pod vtisom političnih gibanj v državi leta 1923, še posebej parlamentarnih volitev, ki so potekale pri zatiranih narodih in narodnostih manjšinah v prevladi buržoaznih opozicijskih strank, in pod vplivom tretjega razširjenega plenuma IKKI (izvršilnega komiteja komunistične internacionale) sredi leta 1923, je prišlo v drugi polovici istega leta v vodstvu KPJ na temelju sklepov druge konference KPJ do ene najzanimivejših in najbolj kakovostnih razprav o nacionalnem in kmečkem vprašanju v zgodovini KPJ. Med razpravo sta se izkristalizirali dve poglavitni stališči: partijske večine ali leve in partijske manjšine ali desnice. Izraza »levi« in »desni« sta iz tistega časa in označujeta med drugim tudi pozitivni ali negativni odnos KPJ do nacionalnega in kmečkega vprašanja.

V knjigi **Jugoslavija 1918–1984** je pravilno poudarjeno, da je levica »zanikala možnost, da bi se nacionalno vprašanje rešilo v buržoazni državi«, toda še daleč ne drži, da je tedaj levica zahtevala, »naj se KPJ postavi na čelo nacionalnih gibanj« (stran 240, opomba št. 14). To sploh ni ideal komunističnega gibanja in partija tega tudi ni hotela. Ideal komunističnega gibanja je po Marxu boj za vodilno vlogo proletariata v narodu, pri boljševikih pa je to boj za vodilno vlogo delavskega razreda v revolucionarni zvezi delavcev, kmetov in množic zatiranih narodov, kar je etapa v boju za graditev socializma. V množicah zatiranih narodov pa spet računajo na revolucionarno zvezo delavcev in kmetov, ker se je takrat socialna osnova nacionalnega gibanja identificirala s kmečkim prebivalstvom. Zato partijska večina ali levica zagovarja boj

KPJ za enotno fronto delavcev, kmetov in množice tlačanih narodov, toda skladno z globalno strateško-taktično usmeritvijo tretjega in četrtega kongresa komunistične internacionale (1921 in 1922). Pojem revolucionarne zveze delavcev in kmetov pomeni **začasno zavezništvo** delavcev s kmečkim prebivalstvom (z ubogimi, malimi in srednjimi kmeti), to je taktika dvoetape revulucije, o kateri za tisti čas ne govori nobena od obeh knjig, ampak jo uvrščata v čas po četrtem kongresu KPJ (1928).

Zamisel o dvoetačni revuluciji je levica sprejela že med razpravo v drugi polovici leta 1923, potrjena pa je bila tudi s sklepi tretje konference KPJ. Prva etapa revulucije naj bi bila delavsko-kmečka diktatura, ki bi bila v nacionalnem, agrarnem in splošnodemokratskem smislu buržoazno-demokratska, po nosilcih pa delavsko-kmečka. Ta etapa je lahko daljša ali krajša, odvisno od hitrosti sprememb in od okoliščin, v katerih se proces revulucije radikalizira v drugo etapo, proletarsko revulucijo, v diktaturo proletariata. Poleg A. Cesarca so le redki levičarji predvidevali, da bodo obstajali problemi v mednacionalnih odnosih tudi pod diktaturo proletariata, in tako zanamirili vprašanje federativne ureditve kot državnotpravne oblike za rešitev jugoslovanskih mednacionalnih odnosov.

O problemu dvoetape revulucije piše v dokumentu tretje konference KPJ naslednje: »Pravi pomen delavsko-kmečke vlade je prehodni stadij do zrušenja kapitalistične ureditve . . . « kot priprava pogojev »za likvidacijo kapitalističnega sistema« (**Istorijski arhiv KPJ**, II. del, Beograd 1950, stran 65). Škoda, da avtorja knjige **Jugoslavija 1918–1984** nista posvetila več pozornosti temu pomembnemu vidiku levičarskega koncepta vsebine revulucije. Tako oblikovana vsebina revulucije, ki rešitev nacionalnega vprašanja ločuje od razrednega vidika emancipacije delavskega razreda, kasneje negativno vpliva na proces dozorevanja KPJ glede nacionalnega vprašanja. Zaradi tega ne iščemo napačnosti koncepcij partijske levice v njeni tezi o »aktualnosti« revulucije, saj te sploh ni. Levica govori tako med razpravo 1923 kot z dokumenti tretje konference KPJ o »nemogoči konsolidaciji kapitalistične ureditve«, ki s sabo prinaša »stalno negotovost«, o »trenutnih« uspehih kapitalizma (**Istorijski arhiv KPJ**, II. del, Beograd 1950, stran 60). Tak pogled

partijske levice izvira iz njenega prepričanja in prepričanja četrtega kongresa komunistične internacionale o tako imenovani »relativni stabilizaciji kapitalizma«. Ta formulacija pomeni, da se je z izbruhom okto-brske revulucije v Rusiji začel proces razpadanja kapitalizma, ki ima v različnih obdobjih razvoja različno intenzivnost. Ravno v času od 1921 do sredine 1927 je komunistična internacionala sprejela oceno o »relativni stabilizaciji kapitalizma«. To je sprejela tudi levica na tretji konferenci KPJ in pri tem trdila, »da te krize kapitalistične ureditve **danes** (podčrtala G. V.) mednarodni proletariat še ne more izrabiti zase« zaradi naslednjih razlogov: »Proletarske moči, ki postajajo vse številnejše, so danes v vseh državah tako organizacijsko kot duhovno razcepljene.« (Prav tam.) Toliko bi povedala o nevzdržni tezi avtorjev te knjige, da je partijska levica sprejela boj za rešitev nacionalnega in kmečkega vprašanja, ker je bila prepričana, da je **revulucija aktualna naloga**.

Največja napaka partijske levice je, da je pri zasnovi vsebine revulucije uporabljala izkušnje ruske dvoetape revulucije, februarске in oktobrske. Toda pri tej odločitvi moramo upoštevati stopnjo zrelosti **tedanje** KPJ, ki je imela pred sabo izkušnje sovjetske revulucije, za sabo pa neuspeh evropske socialne demokracije. Nikogar ne bрани-mo, saj to ni naloga zgodovinske znanosti, upoštevamo le čas, ko se oblikuje vsebina revulucije partijske levice. Njena opredelitev za zavezništvo z ubožnimi, malimi in srednjimi kmeti kaže, da ni razumela nacionalnega fenomena v Marxovem smislu. S tem, da je skrčila podlago nacionalnega vprašanja na kmečke množice, je levica anticipirala stalinistični koncept, ki je imel nacionalno vprašanje v bistvu za kmečko vprašanje. Zato je pri tem konceptu nacionalno vprašanje problem prve etape revulucije, ki je narodnoosvobodilna in s tem buržoaznodemokratska. Ta vidik revolucionarnih sprememb tako ne more biti del ekonomsko-socialnega vidika revulucije, ki je boj za diktaturo proletariata. Če ta pogled na bistvo nacionalnega vprašanja spremljamo kot enega izmed procesov, ki dolgo trajajo v komunističnem delu delavskega gibanja na svetu, ga lahko takoj spoznamo v sodobni teoriji o tako imenovanem »socialističnem narodu«. Komunistično gibanje se že od nekdaj sprašuje, ali je delavski razred samo razredni ali tudi nacionalni pojav.

Po vsem, kar smo povedali o negativnem vidiku tedanjega levičarskega koncepta razmerja med razrednim in nacionalnim, se lahko upravičeno vprašamo, kje lahko opazimo **njihovo naprednost v tistem času**? Zakaj so bile ravno njihove zamisli primernejše za jugoslovanske razmere in zakaj so prevladale? Zakaj so največji zagovorniki teh zamisli tudi v vrstah komunistov med Srbi? Zadnje dejstvo poudarjamo zato, da bi pokazali na nesprejemljivost teze, ki je sicer ne najdemo v teh knjigah, da je mogoče problem odnosa med partijsko levico in desnico skrčiti na spor med komunisti nesrbskih narodov in srbskimi komunisti. To sta dva miselna tokova v KPJ, dve diametralno nasprotni mnenji o vseh ključnih vprašanjih jugoslovanskega komunističnega gibanja dvajsetih let in ne le o nacionalnem in kmečkem vprašanju.

Naprednost partijske levice lahko vidimo v njeni odločenosti, da se pri boju za rešitev nacionalnega vprašanja upira nacionalnim buržoazijam. Ko je levica omejila pojem nacionalnega na predvsem slovensko, hrvaško in srbsko kmečko prebivalstvo in na makedonsko »prebivalstvo«, je odprla najpomembnejši problem jugoslovanske revolucije, tj. spopad z buržoazijo ne le v ekonomsko-socialnem, ampak tudi v nacionalnem vidiku razrednega boja. Levica izhaja iz dejstva, da je država večnacionalna, zato priporoča federacijo delavsko-kmečkih republik jugoslovanske države in se pri tem zaveda tako slovenskega in hrvaškega nacionalnega vprašanja (v razsežnosti kmečkega prebivalstva), kot tudi srbskega vprašanja, ki v buržoaznem velikosrbskem konceptu rešitve jugoslovanskega vprašanja ni moglo zagotavljati svobode srbskega naroda. Levica se zaveda tudi dejstva, da buržoazni nacionalni koncept opozicijskih strank nesrbskih narodov in narodnostnih manjšin ne more zagotoviti rešitve nacionalnega vprašanja; to lahko stori samo revolucija, seveda takšna, kot so jo tedaj koncipirali. Ta levica nacionalnega vprašanja ni hotela prepustiti buržoaziji, ki je tudi s parlamentarnimi boji krepila svoj vpliv pri množicah. Za levico je bil boj za kmečko prebivalstvo v nacionalnih gibanjih, in tudi tam, kjer jih ni, del splošnega boja v procesu priprav za prelomni trenutek, ko naj bi kapitalizem prešel iz stanja »relativne stabilnosti« do stopnje razpadanja. Glede na ta vidik je ime levice upravi-

čeno. Drugo vprašanje pa je vpliv komunistične internacionale in proces njene rusifikacije. Sedaj govorimo o revolucionarni struji v jugoslovanskem komunističnem gibanju, ki je s svojimi temeljnimi opredelitvami utrla pot dozorevanju KPJ glede nacionalnega vprašanja; začela je pri revolucionarni polarizaciji med revolucionarno zvezo delavcev in kmetov in nacionalnimi buržoazijami. Toda na koncu tridesetih let in med narodnoosvobodilnim bojem, v oboroženi etapi socialistične revolucije, je spoznala, da je mogoča le ena polarizacija: nacionalna gibanja pod vodstvom delavskega razreda in idejnim vodstvom komunistov proti vsem nacionalnim buržoazijam. Če opazujemo idejne opredelitve partijske levice na ta način, se moramo drugače lotiti tudi idejnih opredelitev partijske desnice na čelu z dr. Simom Markovičem. Pomembni voditelj tedanjega jugoslovanskega komunističnega gibanja je z zaupanjem sprejel povabilo komunistične internacionale, naj svoje intelektualne sposobnosti še bolj razvije v Moskvi, končal pa je kot žrtev stalinističnih čistk. Bil je eden številnih ljudi z enako usodo iz vrst partijske levice in desnice dvajsetih let. Toda to dejstvo nas ne sme motiti pri analizi njegovih opredelitev do nacionalnega in kmečkega vprašanja tako med znamenito razpravo v KPJ 1923, ko je nasprotoval sklepom tretje konference KPJ, kot tudi pozneje. Motil se je v svojih opredelitvah, tako kot tudi levica, toda z drugačnih izhodišč.

Avtor knjige **Historija SFRJ** o teh problemih sploh ne spregovori, avtorja knjige **Jugoslavija 1918–1984** pa pri analizi razmerja S. Markovića in desnice do nacionalnega vprašanja navajata, da je desnica »ocenila, da situacija v Kraljevini ni revolucionarna, delavskemu razredu pa ni vseeno, ali bo živel v meščanski demokratični državi ali v 'despotskem' režimu...« Z drugimi besedami pomeni to naslednje: ker revolucija ni aktualna naloga, se KPJ ni treba prizadevati za revolucionarno zvezo delavcev in kmetov, proletariat pa bi se moral »vključiti v reševanje nacionalnega vprašanja in oblikovati svoj program, **ki bi ustrezal danim okoliščinam** (podčrtala G. V.)« (**Jugoslavija 1918–1984**, stran 240, opomba št. 14). Avtorja navedene knjige nas prepričujeta, da se je desnica lotevala problema revolucije razumneje. Pri tem poudarjata mnenje desnice, »da se dajo nacionalna gi-

banja izrabiti za demokratizacijo družbe in ne za pridobitev oblasti, saj bi bilo to v danih okoliščinah nereально» (prav tam). To bi se reklo: Ker kapitalizem ni v krizi – kar je bilo res – nacionalnih gibanj in kmečkega prebivalstva ni treba »uporabljati« v boju proti kapitalizmu. Nasprotno, treba jih je »porabiti« v parlamentarnih bojih komunistične partije za demokratizacijo jugoslovanske družbe do stopnje krize kapitalizma, najprej v Zahodni Evropi in nato še v Jugoslaviji. Ker te krize ni, je treba reševanje mednarodnih odnosov prepustiti jugoslovanski buržoaziji, njihovo končno razrešitev pa času revolucije in gradnji socializma.

S. Marković se ne zaveda dejstva, da s tem, ko prepušča reševanje nacionalnega vprašanja do revolucije buržoaziji, prizna možnost, da je to vprašanje rešljivo v kapitalističnih razmerah. Tako pa pomeni še nekaj drugega: z vsem tem pomaga buržoaziji in kapitalizmu, da se krepi, in tako zmanjšuje možnosti za začetek revolucije. Ugled nacionalnih buržoazij pri množicah jugoslovanskih narodov in narodnostnih manjšin se ni dal takoj uničiti, to je bil dolgotrajni proces, ki je trajal celo med leti 1941 in 1945. Kakšne bi šele bile te težave, če bi KPJ upoštevala stališča partijske desnice? Parlamentarni boji morajo biti nesporno del boja KPJ za vpliv pri množicah, toda ne edina oblika boja in ne taka, ki je pri istih množicah krepila spoznanje, da je mogoče rešitev nacionalnega vprašanja doseči tudi brez revolucije. Seveda drži, da so tudi levičarji neracionalno presodili perspektivo razvoja kapitalizma. Toda njihovo stališče do nacionalnega in kmečkega vprašanja je prispevalo h krepitvi vpliva KPJ na množice jugoslovanske družbe, hkrati pa je slabilo vpliv buržoazije; strateški cilj revolucije pa je prav zrušenje buržoazne oblasti.

Po drugi strani ima desnica svoje opredelitve tudi zaradi drugih razlogov, ki jih spoznamo v nadaljnji oceni avtorjev navedene knjige. Oba ocenjujeta, da je S. Marković »sprejel federacijo v prihodnosti, ne pa tudi federalizma meščanske države, ker je menil, da bi takšna rešitev še bolj prispevala k poglobitvi razlik med narodi. Odtod tudi njegovo prizadevanje za avtonomijo, ki naj bi ublažila nasprotja med narodi, hkrati pa ohranila enotnost delavskega razreda« (prav tam). Njena analiza drži, toda poglejmo, kaj pravzaprav pomeni.

Ker je Marković odklonil možnost, da se bi kriza v državi kmalu začela, se je opredelil za parlamentarno pot boja KPJ za revizijo vidovdanske ustave. Bil je velik nasprotnik velikosrbskega centralizma in unitarizma in se je tudi zavedal njenih posledic v državnem političnem življenju. Nedvomno je ena od teh posledic tudi krepitev nacionalizma in konfrontiranje nacionalnih gibanj pod vodstvom nacionalnih buržoazij s srbsko buržoazijo, a tudi s srbskim narodom. S. Marković je menil, da bi tudi morebitna federalizacija jugoslovanske buržoazne države okrepila te procese, zato je zahteval boj KPJ za avtonomizacijo države. Zakaj je bil proti buržoazni federativni opredelitvi? Bal se je možnosti, da bi nastanek jugoslovanske buržoazne federacije okrepil nacionalni separatizem, ga prenesel na delavski razred in tako preprečil, da bi v Jugoslaviji nastala enotna proletarska fronta. Tako naj bi se izgubil jugoslovanski revolucionarni interes. Zamenjali pa bi ga posamezni nacionalni, v najboljšem primeru posamezni nacionalno-revolucionarni interesi. Marković in vsa partijska desnica se niso zavedali dejstva, da sta tako rešitev jugoslovanskega vprašanja kot jugoslovanska revolucija odvisni od spoštovanja posebnih nacionalnih interesov in posebnosti v revolucionarnem prevratu. Če ga je osebno skrbelo, kakšen politični položaj bo imel pripadnik srbskega naroda zunaj srbske federalne države, bi moral rešitev iskati v boju za vodilno vlogo delavskega razreda pri vsakem narodu in narodnostni manjšini. Svojo nenehno previdnost zaradi »separatizma« na Hrvaškem, ki je bil »prisoten« tudi v delavskem razredu, bi lahko zamenjal za boj za dokončevanje procesa nacionalne emancipacije pod vodstvom proletariata kot »nacionalnega razreda«, kot pravi Marx. V jugoslovanski večnacionalni in neenakopravni buržoazni velikosrbski monarhiji ni bilo mogoče zasnovati jugoslovanske revolucije le na ekonomsko-socialnem vidiku razrednega boja jugoslovanskega proletariata. Tega se je zavedala levica, čeprav je nacionalno ločevala od boja za diktaturo proletariata, pač pa se tega nista zavedala niti desnica niti S. Marković.

Toda S. Marković je utemeljeno zavrnil buržoazno rešitev jugoslovanske federacije, saj buržoazni pojem suverenosti nacionalne države temelji na večinskem narodu; prav to pa odpira vprašanje političnega položaja

pripadnikov srbskega naroda izven srbske federalne države. V tem lahko tudi iščemo vzroke, zaradi katerih ni bilo mogoče doseči sporazuma med srbsko in nesrbsko meščansko opozicijo, ki sta sicer obe nasprotovali buržoaznim velikosrbskim konceptom reševanja jugoslovanskega vprašanja. Ne smemo pozabiti, da niso bile druge nacionalne buržoazije nič manj nacionalistične od srbske, le da so tedaj imele manj možnosti za uresničevanje svojih zamisli. Ker je bil S. Marković načelno proti nastanku srbske, pa tudi slovenske in hrvaške nacionalne države, je bil prepričan, da je mogoče rešiti nacionalno vprašanje, ne da bi segli v problem nacionalnih držav. To pa je bilo nemogoče, kar dokazuje tudi kasnejša zgodovina KPJ.

Drugi problem, ki v tem delu besedila o S. Markoviću v knjigi **Jugoslavija 1918–1984** zbujajo pozornost, je ocena, da je Marković »sprejel tudi federacijo v prihodnosti«. V kakšni prihodnosti? V okoliščinah razvoja socialistične Jugoslavije. Zakaj ni v socialistični federaciji videl nevarnosti »nacionalnega separatizma« in možnosti, da bi se razbila enotnost jugoslovanske proletarske fronte in revolucije? Zato, ker je socialistično federacijo razumel kot **kulturno-nacionalno avtonomijo**, ne pa kot **nacionalno državo pod vodstvom delavskega razreda**, kar je razvidno iz njegovih razprav na prvi konferenci KPJ in iz ocene v **Resoluciji o politični situaciji**, v kateri govori o Slovencih in Hrvatih, ki so v »kulturno-nacionalnem pogledu zapostavljeni«. Kaj lahko je najti avtorje kulturno-nacionalne avtonomije v času socialne demokracije. Posebno so jo priporočali v avstrijski socialnodemokratski stranki, v kateri so tako poskušali zanikati, da je nacionalno vprašanje vprašanje političnega položaja narodov (tj. samoodločbe). Njihovi nastopi niso bili vedno nastopi s stališča obrambe Avstro-ogrske kot ene države, tudi socialistične ne. O tej možnosti je razmišljal tudi Lenin. Problem tiči v njihovem prepričanju, da je nacionalno vprašanje buržoazno vprašanje, ne pa problem socialne revolucije proletariata.

Dogajanja v idejnem razvoju KPJ po tretji konferenci se ne dajo pojasniti le s stavkom, da »so v delu partije še vedno bili ostanki starih pogledov, posebno v vrstah desnice« (**Historija SFRJ**, stran 31). V oceni bistva sklepov tretje konference KPJ se av-

torja omejitja na priznavanje ali nepriznavanje narodov v Jugoslaviji, to pa ni pravilno. Tako bi lahko razumeli stališča desnice in S. Markovića do nacionalnega vprašanja po tretjem kongresu kot vračanje na pozicijo centralizma in unitarizma. Če trdimo, da je S. Marković »trdovratno in do konca ostal pri svojem stališču«, prej pa tega stališča ne pojasnimo, je naša metodologija neustrezna za znanstveno vrednotenje zgodovine KPJ (prav tam).

Eden najzanimivejših problemov v idejnem razvoju tedanje KPJ je vsekakor njeno razmerje do državnopravnega vidika rešitve jugoslovanskih mednacionalnih odnosov. Kot je znano, je KPJ od začetka delovanja presojala nastajanje jugoslovanske države kot napredno dejanje, tako za »jugoslovanski narod« v nastajanju kot za jugoslovansko delavsko gibanje in njegovo revolucijo. Na tretji konferenci se je opredelila za jugoslovansko federacijo, s tem da je za vardarsko Makedonijo predvidela izločitev in združitve z egejsko in pirinsko v enotno makedonsko socialistično republiko, ki bi bila del balkanske federacije socialističnih republik. Ta proces bi tako kot v Jugoslaviji potekal v etapi delavsko-kmečkih revolucij, seveda pa bi domnevno druga etapa, socialistična revolucija in gradnja socializma, prinesla likvidacijo nacionalnih posebnosti in s tem tudi federativne ureditve. To dejstvo bi moral avtor knjige **Historija SFRJ** poudariti, še preden je z enim samim stavkom opozoril, da je peti kongres kominterne naložil KPJ obveznost, naj se v prvi fazi revolucije bori za izločitev Slovenije, Hrvaške in vardarske Makedonije iz sestava jugoslovanske države in za njihovo priključitev balkanski federaciji. Tako bi bila pojasnjena še ena pomembna razsežnost odnosa celotne partije, tako leve kot desnice, do problema ohranitve jugoslovanske države in uspeha revolucij v posebnih nacionalnih ali ozemeljskih celotah. Mimogrede omenjamo, da je potekal peti kongres kominterne od 17. junija do 17. julija 1924, peti razširjeni plenum IKKI pa od 21. marca do 6. aprila (prav tam).

TRETJI KONGRES KPJ

Avtorja **Jugoslavije 1918–1984** sta za razliko od avtorja **Historije SFRJ** posvetila pozornost tretjemu kongresu KPJ leta 1926. Ko sta izbirala odlomeke iz njegove

Resolucije o politični situaciji in najnujnejših nalogah partije, sta pozornost usmerila predvsem na razmerje KPJ do jugoslovanske države, na Radićevo kapitulacijo pred velikosrbsko buržoazijo in na oceno, kakšna je stopnja krize kapitalizma v državi. Ne pravimo, da te ocene niso pomembne in resnične, toda težko bomo razumeli zahtevo iz **Resolucije** po »oblikovanju delavsko-kmečke vlade in federacije delavsko-kmečkih republik na Balkanu«, če nam prej ni bilo pojasnjeno bistvo taktike delavsko-kmečke fronte (stran 241 in 242). Ker prej tudi tretja konferenca KPJ ni bila dovolj pojasnjena, lahko narobe razumemo oceno avtorjev, da je tretji kongres to konferenco ocenil »kot postavljanje temeljev ideološki in politični boljše vizaciji KPJ« (prav tam, opomba št. 15). Proces boljše vizacije KPJ je neprestano navzoč v njeni zgodovini med obema vojnama. Toda v kontekstu sklepov tretjega kongresa KPJ so glede nacionalnega in kmečkega vprašanja upoštevali tudi stališče tretje konference KPJ, hkrati s poudarjeno vlogo kmečkega prebivalstva; v tem se vidi, da so tezo o nacionalnem vprašanju, ki naj bi bilo v nerazvitih državah pravzaprav kmečko vprašanje, sprejeli pod vplivom petega razširjenega plenuma in Stalina. Žal avtorja nista poudarila dejstva, da je **Resolucijo o nacionalnem vprašanju**, ki je bila napisana v duhu ocen leveice in kominterne, napisal S. Marković, ki je bil na tem kongresu izvoljen za sekretarja CK KPJ.

Na tretjem kongresu KPJ niso prišli v CK KPJ »tudi nekateri mlajši nevtralni aktivisti«, ampak pomembne osebnosti iz vrst delavcev – komunistov, ki so bili mnenja, da je teoretična opredelitev leveice pravilna, napačna pa njena metoda boja proti desnici (prav tam). Bili so del širšega jedra v vodstvu jugoslovanskega komunističnega gibanja, ki je leta 1928 načelo vprašanje zamenjave nosilcev frakcijskih bojov v levici in desnici. Torej še daleč niso bili »nevtralni«.

ČETRTO KONGRES KPJ

Če ne bi poznali bistva spopadov v KPJ tistega časa, bi tudi težko razumeli sodbo avtorjev, da so intervencijo kominterne in njeno »odprto pismo« jugoslovanskim komunistom podprle »vse organizacije KPJ razen beograjske«. V beograjski organizaciji pisma niso podprli, ker je v njej bil zelo

vpliven S. Marković in iz nje so pred tem izključili več delavcev komunistov, ki so se strinjali z antifrakcijskim delovanjem Josipa Broza v zagrebški partijski organizaciji. To moramo poudariti, da ne bi kdo napačno mislil, da so bili vsi komunisti med Srbi na strani S. Markovića, drugi pa proti njemu (prav tam, stran 243).

Pozorni moramo biti tudi na mnenje o stališčih četrtega kongresa KPJ s konca 1928. Po knjigi **Historija SFRJ** je bila šele na tem zboru KPJ opažena ocena kominterne, »da je v Jugoslaviji neposredno na dnevnem redu buržoazno-demokratska revolucija, ki bo kmalu prerasla v proletarsko«; tako je bralec prepričan, da je bila zamisel dvoetape revoliucije obdelana šele na tem zboru KPJ (stran 32 in 33). V **Jugoslaviji 1918–1984** pa ta problematika sploh ni omenjena. Nepričakovano omenjeni problem izvedbe buržoazno-demokratske revoliucije pri strateško-taktičnih opredelitvah KPJ 1928 lahko razumemo le tisti, ki res dobro poznajo zgodovino jugoslovanskega komunističnega gibanja. Avtorja bi morala objaviti naslednji del iz **Resolucije o gospodarskem in političnem položaju Jugoslavije in o nalogah KPJ**: »V današnji dobi imperializma so buržoazno-demokratske revoliucije nasploh in tudi tista v Jugoslaviji sestavni del procesa svetovne proletarske revoliucije, ki je proces, sestavljen iz kmečkih, nacionalno-revolucionarnih, kolonialnih in proletarskih gibanj in vstaj. Odprava nerešenih nalog buržoazno-demokratske revoliucije pomeni **prehodno fazo do** (podčrtano v originalu, opomba G.V.), socialistične revoliucije.« (**Istorijski arhiv KPJ**, II. del, Beograd 1950, stran 157.)

Z drugimi besedami, če so objektivne okoliščine v enem ali več narodih kake države onemogočale, da bi se do konca razvila buržoazno-demokratska revolucija pod vodstvom nacionalnih buržoazij, morajo to nalogo prevzeti delavsko-kmečke revoliucije. Tako tudi narodnoosvobodilni boj velja za tisti del revoliucije, ki ne more potekati hkrati s bojem za diktaturo proletariata. Vse to moramo poudariti, če hočemo razumeti bistvo revolucionarnih dogajanj na tleh Jugoslavije 1941–1945 in dileme zaradi dvoetape revoliucije leta 1942 in intervencij tovariša Tita v znanem članku iz **Proleterja** z decembra 1942 (**Proleter**, Reprint, stran 807 do 810), ali na ustanovnem kongresu KP Srbije (glej **Ustanovni kongres**

KPJ Srbije, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja Srbije, Beograd 1972, stran 212). Če razumemo bistvo revolucionarnih vsebin v programih KPJ med vojnama, bo mo tudi lažje prišli do umevanja vojne in revolucije.

Značilnost četrtega kongresa KPJ je tudi, da je v svoje strateško-taktične opredelitve glede narodnega vprašanja kot prvi in tudi zadnji zbor KPJ odkrito postavil nalogo izločanja delov jugoslovanske države v prvi etapi revolucije. Pri teh zahtevah je bil skrajno radikalen, možnost razvijanja delavsko-kmečkih revolucij v ostanku jugoslovanske države je predvidel le Srbiji v mejah do 1912, Bosni in Hercegovini in južnim delom Vojvodine. Razprava o tem problemu v jugoslovanskem zgodovinospisju še ni končana. Vsi se strinjajo le s tem, da je bila takšna opredelitev KPJ sprejeta pod pritiskom kominterne in v okoliščinah, ko so razpadale stare strukture vodstva jugoslovanskega komunističnega gibanja. Kominterni se ni mogla kar tako znebiti svoje ocene o »versajski« Jugoslaviji, o »umetni tvorbi« in »razširjeni Srbiji«. Takšno je bilo njeno razmerje do vseh novonastalih držav po prvi svetovni vojni in do tistih, ki so se med vojno borile na strani antantnih sil. Zunanja politika ZSSR do leta 1934 ni zaman odprta za sodelovanje s premaganimi državami. Toda vzroki za radikalizacijo globalne taktike kominterne od njenega šestega kongresa do srede 1934, niso omenjeni v nobeni od obeh knjig, morali pa bi biti temeljiteje obdelani. Tako imenovana taktika boja »razreda proti razredu« in priporočanje državljanske vojne kot takrat aktualne naloge ni naključno izbrana. Bila je posledica ocene, da prihaja velika svetovna gospodarska kriza, ki ne bo periodičnega značaja, ampak po podobna tisti s konca prve svetovne vojne in bo zanetila nov val vojn in revolucij, s tem pa »stalno krizo kapitalizma«. Šesti kongres kominterne in četrti kongres KPJ imata krepitev fašizma za eno od značilnosti te krize. Hkrati fašizem narebne presodita, to pa je negativno delovalo na vse komunistične partije, z jugoslovansko vred. Prvič izrečejo oceno na četrtem kongresu kominterne konec 1922 pod vtisom prihoda fašizma na oblast v Italiji. Tedaj menijo, da je fašizem oblika »odprte diktature« buržoazije, kar da je nujen pojav v vseh kapitalističnih državah, če pride do krize sistema. To oceno leta 1928 ponovijo.

Takšna oblika buržoazne oblasti, menijo, je usmerjena naravnost proti revoluciji proletariata, v nasprotju s »prikrito diktaturo«, tj. buržoazno demokracijo parlamentarnega tipa. Zato KPJ na četrtem kongresu, še posebej pa od 1929, govori o uvedbi »vojaško-fašistične« diktature kralja Aleksandra, čeprav ta diktatura ni imela elementov fašizacije družbe, ampak krepitve buržoaznega velikosrbskega koncepta ob »nesposobni« ljudski skupščini.

Zaradi navedenih razlogov se ne moremo strinjati z oceno iz **Historije SFRJ**, da je KPJ januarja 1929 poklicala »množice k oboroženi vstaji«, ker je bilo to geslo »primerno utrjeni smeri k revoluciji« (stran 33). Utrjena smer k revoluciji je bila posledica ocene o značaju uvedbe diktature.

V knjigi **Jugoslavije 1918–1984** je problem vsebine revolucije na četrtem kongresu KPJ zastavljen še ožje. Glavna pozornost avtorjev velja presojanju jugoslovanske države, mnenju, da »proletariat nima domovine«, da je ZSSR »mednarodna trdnjava proletarske revolucije«, »edina domovina delavcev«, da se KPJ gradi na »centralističnih« temeljih, članstvo pa se razvija v »leninističnem« duhu. Vse te ocene so resnične, toda mar so res najpomembnejše in edino, kar bi se dalo povedati o sklepih četrtega kongresa. Ali pa ocena, da je kongres potekal »v ostrem kritiziranju S. Markovića« (stran 244, opomba št. 16). Tako nastaja podoba, kot da je rusificirana KPJ ravnala po interesih ZSSR in ne Jugoslavije ali njenih narodov in narodnosti, hkrati pa je napadala S. Markovića, ki se zdi edini nasprotnik vseh navedenih opredelitev. Če tem podatkom dodamo še dejstvo, da se je beogradska partijska konferenca odcepila od CK KPJ pod vplivom S. Markovića, pri tem pa ne poznamo Markovićevega delovanja v sindikatih in v zvezi s stališčem KPJ do nacionalnega vprašanja, dobimo vtis, da je bil samo on v tedanji partiji imun za »boljševizacijo«.

Avtorja knjige **Jugoslavija 1918–1984** se svojevrstno lotevata še enega dela analize sklepov četrte konference KPJ. Ko govorita o sklepu KPJ, naj se večji del jugoslovanskih pokrajin izloči iz njene sestave, in hkrati upoštevata prisotnost Palmira Togliattija kot poslanca kominterne na kongresu, prideta do naslednjega sklepa: »Zanimivo je, da sta tega leta dva Italijana (podčrtala G.V.), neodvisno drug od druge-

ga, Mussolini (ki se je takrat že odločil za napad na Jugoslavijo) in Togliatti, zastopala stališče, naj se Kraljevina SHS razbije.« (Prav tam.) Verjamem, da nobenemu iskrenemu Jugoslovlanu današnjega časa ni prijetno brati programa četrtega kongresa KPJ o nacionalnem vprašanju. Toda znanstvenik mora prebrati tudi to in ovrednotiti brez vsakih obremenitev. Navedena sodba o Togliattiju je skrajno problematična.

Na koncu bi vprašala, zakaj je četrta kongres tako vztrajal pri »centralizaciji« KPJ, če je »razbitje Jugoslavije« razumel kot trajno, stališče KPJ pri reševanju jugoslovanskih mednacionalnih odnosov. Rada bi le opomnila, da si je KPJ tedaj (1928–1934) pogosto prizadevala ponuditi več od meščanske opozicije, predvsem v razmerju do kmečko-demokratke koalicije, ki je prav 1928 zahtevala, naj se državno-pravno stanje vrne v čas pred prvim decembrom 1918. Pri tem je bila (koalicija) še vedno za jugoslovansko državo. Morda je KPJ res skušala ponuditi več, toda šele po direktivi kominterne in zaradi njene sodbe, da umirjanje političnih spopadov v Jugoslaviji krepí kapitalizem.

ANTIFAŠISTIČNO STALIŠČE ČETRTE KONFERENCE KPJ

Tretja etapa razvoja KPJ med vojnama je zamejena s četrto konferenco s konca 1934. To je čas po Hitlerjevem prihodu na oblast, čas krepitve separatističnih zamisli med zatiranimi jugoslovanskimi narodi in narodnostnimi manjšinami, čas neposredno po uspešnem atentatu na kralja Aleksandra. Toda hkrati je to tudi čas delovanja v bazi delavskega gibanja politike ljudske fronte v Avstriji, Španiji in Franciji, ki se ni oziralo na uradne opredelitve vodstev socialistične delavske internacionale in kominterne. Takrat je tudi G. Dimitrov pisal svoje teze o taktiki protifašistične ljudske fronte, ki je tako težko prodirala v vodstvo kominterne, saj je ta še leta 1933/1934 bistvo fašizma razumela kot obliko odprte diktature, s katero se buržoazija bori proti proletariatu. Razčlenimo ocene, s katerimi je v **Historiji SFRJ** obravnavana četrta konferenca KPJ. Stališča KPJ do protifašistične ljudske fronte zajame avtor s trditvijo, da je »določila pot nastajanja protifašistične fronte«, kar je precej raztegljiva formulacija, hkrati pa bralca skrajno nerazumljiva (stran 34). Še posebno, če prej ne povemo,

kakšni so bili vsi negativni vidiki globalne taktike boja »razreda proti razredu«. V delu nacionalnih buržoazij in drugih vodilnih družbenih sil je prišlo do krepitve fašistično-nacističnih pogledov na reševanje nacionalnega vprašanja. To moramo vedeti, če naj razumemo protifašistično usmeritev četrte konference. Toda treba je poudariti, da je bila ta usmeritev omejenih razsežnosti, zato ocena, »da je določila pot«, še daleč ni zadostna. Kako lahko opazimo omejene razsežnosti protifašistične usmeritve četrte konference KPJ? Pri njeni opredelitvi za protifašistični boj ne gre za široko protifašistično fronto v sodelovanju z vsemi demokratskimi silami jugoslovanske družbe; to lahko razberemo predvsem iz tega, kako je KPJ vrednotila vodilne sile buržoazne in socialne demokracije. Njeno mnenje je posledica tedanje globalne opredelitve komunistične internacionale, še veljavne taktike boja »razreda proti razredu«. V zvezi s tem poznamo še nepravilno mnenje komunistične internacionale, da je zmaga nacistične ideologije v Nemčiji leta 1933 izraz krize kapitalizma in da pomeni večjo možnost za izvedbo proletarske revolucije.

Ta dejstva bi bil avtor moral razložiti, da bi lahko razumeli bistvo vsebine revolucionarnih opredelitev tedanje KPJ in da bi videli, da je pot KPJ do spoznanja vsebine taktike ljudske fronte bila precej težja, kot pa ponavadi mislimo.

V **Historiji SFRJ** avtor govori tudi o zelo pomembnem dogodku v zgodovini KPJ, o sklepu četrte konference, naj se formirata KP Slovenije in Hrvaške, v bližnji prihodnosti pa še KP Makedonije. Nedvomno je res, da je bil sklep neposredno povezan s problemom krepitve članstva iz vrst slovenskega, hrvaškega in makedonskega naroda, toda očitno ne le zato, da bi ga bilo več, ampak tudi zaradi pomembnejšega vzroka. Pri teh narodih so bila gibanja za rešitev nacionalnega vprašanja najmočnejša in najbolj organizirana in tako tudi zanimiva za fašistične in nacistične načrte z Jugoslavijo. Leta 1933 je bil oblikovan program ustaškega gibanja, to pa je bistven podatek za drugačno znanstveno vrednotenje sklepa o ustanovitvi teh treh partij. Sicer pa je v **Sklepu o poročilu CK in nalogah partije** razloženo, zakaj je treba ustanoviti te partije, takole: »Zato, da bi okrepili boj proti nacionalističnemu vplivu in da bi še lažje in hitreje razvil kader iz vrst delavcev, ki pri-

padajo zatiranim narodom...» (**Istorijski arhiv KPJ**, II. del, Beograd 1950, stran 230.) Ko v tem dokumentu govorijo o »nacionalističnem vplivu«, gotovo mislijo na buržoazne ideologije o nacionalnem vprašanju, in to z dveh vidikov: s fašistično-nacističnega in tistega, ki ga je imela opozicijska buržoazija, naklonjena kompromisu s srbsko buržoazijo na demokratično-parlamentarnih temeljih. Zelo bistveno je že tu zaznati tadva načina pristopa jugoslovanskih nacionalnih buržoazij k rešitvi nacionalnega vprašanja, ker je ta vidik taktike ljudske fronte podrobneje obdelan šele od 1935, še posebej pa med vojno in revolucijo.

Avtor **Historije SFRJ** tudi ni opazil dvoetape zamisli o izvedbi revolucije, čeprav navaja tisti del dokumenta s konference, ki govori o boju za »diktaturo delavskega razreda in kmečkega prebivalstva, za sovjetsko oblast« (prav tam). To dejstvo pa ni ušlo avtorjema knjige **Jugoslavija 1918–1984**.

Toda vrnilo se k interpretaciji četrte konference KPJ v **Historiji SFRJ**. Nastanek KP Slovenije, Hrvaške in v prihodnosti Makedonije ocenjuje avtor knjige kot »oblikovanje nacionalnih komunističnih partij« (stran 34). Ta označitev je vse pogostejša v jugoslovanskem zgodovinoписju, nekaj notranjih polemik je bilo, kot mi je znano, le med nekaterimi avtorji **Zgodovine ZKJ**. Ta problem bi morali natančneje raziskati, tako zaradi znanstvenega vrednotenja kot zaradi aktualnih polemik v ZKJ. Pojem »nacionalna komunistična partija« pomeni partijo Slovencev, Hrvatov, Makedoncev itn. Logično bi bilo, da bi se tako zasnovana partija imenovala slovenska KP, hrvaška KP in makedonska KP, pri čemer ne bi šlo za pridevnike iz samostalnikov Slovenija, Hrvaška in Makedonija. Toda v jugoslovanskem komunističnem gibanju tridesetih let to ni bilo tako mišljeno, saj se še sploh niso odločili, kakšen je njihov **taktični odnos** do nacionalnega vprašanja. Vedeti moramo, da so tedanji pojmi o revolucionarni partiji in nacionalni državi izpeljani iz prevladujoče vloge delavskega razreda v narodu, ki ga šele začenjajo razumevati kot »narodni razred«, se pravi tak, ki se zaveda, da ima narodne posebnosti in hkrati razredno vlogo v jugoslovanskem in širšem prostoru.

Problem, ki je v knjigi **Jugoslavija 1918–1984**, povezan s četrto konferenco KPJ, je ocena avtorjev, da je bil sklep o us-

tanovitvi KP Slovenije, Hrvaške in Makedonije »sprejet na namig kominterne, naj se v KPJ bolj uveljavi nacionalni moment« (stran 292, opomba št. 5). Seveda drži, da je bila komunistična internacionala odločilni dejavnik pri izvedbi tako pomembnega političnega in ne le organizacijskega preoblikovanja KPJ. Toda resnici na ljubo moramo upoštevati sodobna dognanja slovenskega zgodovinoписja, ki nedvomno ugotavljajo prizadevanja slovenskih komunistov leta 1932 in 1933, da bi prišlo do ustanovitve KP Slovenije, kar je v popolnem nasprotju s prizadevanji CK KPJ, da bi organiziral posebne organizacije tako imenovanih »nacionalnih revolucionarjev«. Ne moremo zanikati možnosti, da so bile te poteze neposredno povezane s tedanjim geslom o neodvisni socialistični republiki Sloveniji, ki bi nastala z delavsko-kmečko revolucijo in bi zajemala tudi kraje v Italiji in Avstriji, kjer so bili naseljeni Slovenci. Nadaljnje raziskovanje bo moralo tudi upoštevati tedanjo pobudo IKKI, naj KP Avstrije, Italije in Jugoslavije usklajujejo stališča do slovenskega nacionalnega vprašanja. Seveda dobi ta vidik reševanja nacionalnega vprašanja druge razsežnosti v politiki ljudske fronte, posebno od avgusta/septembra 1936, ko je KPJ dokončno opustila taktiko boja za izločitev Slovencev, Hrvatov, Črnogorcev in Makedoncev kot tudi Albancev in Madžarov iz skupne jugoslovanske države, to pa je storila v skladu z zamisljo, o kateri sem govorila v zvezi s problemi četrtega kongresa KPJ 1928.

Ena tedanjih največjih napak KPJ glede nacionalnega vprašanja je, da je bila proti ustanavljanju KP Srbije in Črne gore. Drugače je bilo z zavračanjem KP Makedonije. Ni šlo za posledico nerazumevanja makedonskega nacionalnega vprašanja, temveč nesoglasja med balkanskimi komunističnimi partijami. Argumentacija, naj jih ne ustanovijo, ker se KPJ ne »federalizira«, kaže ne le nezadostno razumevanje razmerja med razrednim in nacionalnim pri nesrbskih narodih, ampak tudi to, da so prezrli velikanski pomen srbskega nacionalnega vprašanja v jugoslovanski revoluciji. Zato ni dovolj, če rečemo, da je bil sklep četrte konference KPJ »nedosleden, ker ne omenja oblikovanja KP Srbije« (**Jugoslavija 1918–1984**, stran 292, opomba št. 5). KPJ se je ravnala po izkušnjah ruskih boljševikov in njihovega razmerja do ruskega vprašanja

in jih uporabila pri srbskem vprašanju. Pustila mu je ekonomsko-socialno razsežnost, odstranila nacionalno, s tem pa naredila prostor buržoaznim rešitvam srbskega vprašanja. KPJ ni bila »nedosledna«, srbskega vprašanja sploh ni razumela. Prav tako ni razumela črnogorskega nacionalnega vprašanja, čeprav so bila pri njem izhodišča drugačna kot pri srbskem.

USTAŠKO GIBANJE IN KPJ V ZAČETKU TRIDESETIH LET

Avtorja knjige **Jugoslavija 1918–1984** obravnavata to etapo razvoja KPJ nekoliko natančneje, toda s precej splošnimi sodbami, to pa lahko brez precizne obrazložitve pripelje do tega, da podvomimo o protifašistični opredelitvi tedanje KPJ. Za kaj gre?

Avtorja upravičeno spodbijata veljavo dotedanjih opredelitev KPJ do nekomunističnih tokov v delavskem gibanju, ki so bile naravnane k ilegalnim partijskim sindikatam, k ustanavljanju posameznih nacionalno-revolucionarnih organizacij kot protitežje obstoječim fašistično-nacističnim in buržoazno-demokratskim opredelitvam do nacionalnega vprašanja; pri tem trdita, da so na tej konferenci »bile opažene zablode pri presoji ustašev«. Ta formulacija pripisuje tedanji opredelitvi KPJ sodelovanje z ustaškim gibanjem (stran 289, opomba št. 2).

Ker se s tem problemom v zgodovini KPJ začenja manipulirati tudi v nekaterih drugih delih jugoslovanskega zgodovinskega pisja, ga moramo širše obdelati, zlasti ker avtorja **Jugoslavije 1918–1984** nista o njem ničesar povedala že prej.

Leta 1931 in 1932 se je v Jugoslaviji okrepila dejavnost ustaške organizacije, seveda z velikodušno pomočjo fašistične Italije in Madžarske. Njena najbolj znana akcija je bila tako imenovana »velebitska vstaja«, tako so jo poimenovali ustaši, napad na orožniško postajo v Brušanih 6. in 7. septembra 1932. Večino soudeležencev so ujeli, nekaterim pa je uspelo zbežati nazaj v Italijo. Takrat je imel CK KPJ sedež v Avstriji. Ne da bi podrobneje preveril dogajanja v državi, je CK KPJ napad na žandarmerijsko postajo ocenil za začetek vstaje hrvaškega naroda za osvoboditev izpod velikosrbskega buržoaznega režima. KPJ se je tedaj držala taktike boja »razreda proti razredu«, glede nacionalnega vprašanja pa je bila usmerjena v revolucionarno zvezo delavcev in kmetov z izločitvijo nesrbskih narodov iz

jugoslovanske države; zato je CK KPJ imel to akcijo ustašev za začetek spontane obožene vstaje hrvaškega nacionalnega gibanja. Na akcijo je odgovoril z razglasom **»Vstajnikom [to je pomen hrvatsko srbske besede ustaša] v Liki in drugih krajih! Delavcem, kmetom in zatiranim narodom vseh dežel Jugoslavije!«**. Naslov razglaša nas opozarja, da se CK KPJ ni ravnal po separatistični ideologiji ustaškega gibanja, ki ni potrebovalo »vseh narodov Jugoslavije«, še najmanj pa srbski narod. Če pogledamo, kako **Razglas** pojmuje »vstajniško [ustaško] gibanje«, vidimo, da ga presoja prvič, kot akcije delavcev, kmetov in zatiranih množic hrvaškega naroda in, drugič, kot akcije partizanskih (vstajniških oz. ustaških) oddelkov. Torej so te akcije ocenjene kot revolucionarne težnje hrvaških ljudskih množic. Besedilo se v izvirniku glasi: »Boj delavcev, kmetov in tlačanih narodov proti nacionalnemu in socialnemu zatiranju in proti velikosrbski vojaško-fašistični diktaturi je v Liki in hrvaškem Primorju dobil obliko boja partizanskih (ustaških) oddelkov proti organom zatiralske in okupatorske oblasti. Boj teh ustaških oddelkov je izraz revolucionarnih prizadevanj hrvaških ljudskih množic, ki nočejo več prenašati lakote, bede in zatiranja pod diktaturo.« (**Arhiv Hrvatske**, sign. SB, Pov. II, DZ 31433/1932, 23. novembra 1932, kut. 1252.) V **Razglasu** je poudarjeno, da se je KPJ »solidarizirala s tem bojem hrvaških kmetov« kot partija, na katere zastavi je izpisana zahteva po »samoodločbi vseh zatiranih narodov s pravico do popolne odcepitve od današnje državne skupnosti«; da »komunistična partija nalaga vsem svojim organizacijam in članom dolžnost, naj kar najodločnejše podprejo boj hrvaškega, slovenskega, makedonskega in črnogorskega naroda kot tudi drugih zatiranih narodov proti vsem oblikam nacionalnega zatiranja, za popolno uresničitev njihove pravice, da se sami odločijo, s kom in kako bodo živeli«.

Toda CK KPJ ni bil zadovoljen z diverzantskimi metodami ustaškega boja. Pravi, da se lahko obstoječi režim zruši le z bojem »vsega hrvaškega ljudstva v zvezi z delavskim razredom in zatiranimi narodi drugih dežel.« (Mišljene so druge jugoslovanske dežele, poudarila G.V.). Kako je CK KPJ gledal na vodstvo ustaškega gibanja? Citiramo: »Tisti hrvaški gosposki voditelji, ki se danes pajdašijo z italijansko, madža-

rsko in drugo gospodo, bodo nedvomno hoteli izkoristiti to vstajniško gibanje za svoje namene.» (Podčrtala G. V.) CK KPJ se je bojeval proti tendencam, da bi ustaško gibanje prišlo pod vodstvo buržoazije, ker je bil fašizem ocenjen kot odprta diktatura buržoazije; zato je CK sporočal: »Ne verjemite tem voditeljem, kajti namesto sedanjih zatiralcev vam bodo spravili na vrat druge, ki **imajo pod svojim fašistično-zatiralskim jarmom** sto tisoč Hrvatov in Slovencev v Istri (podčrtala G.V.).« CK KPJ je dobro ločil revolucijo delavcev in kmetov od fašistične ideologije; tej je postavil nasproti revolucionarno zvezo delavcev, kmetov in širokih množic zatiranih narodov, proti fašizmu je postavil revolucijo. Toda CK KPJ je bil tudi proti politiki pripadnikov bloka buržoazno-demokratske opozicije, ki naj bi poskušal »... utišati in preprečiti rast revolucionarnega razpoloženja ljudstva«. Kako neznanstveno je interpretirati ta razglas CK KPJ, češ da gre za taktiko sodelovanja z ustaškim gibanjem kot delom fašistične ideologije, potrjuje tudi naslednji del razglasa: »Delavci in kmetje Srbije! Pomagajte na vso moč pri boju ustašev [tj. vstajnikov] in ljudstva v Liki in na Hrvaškem! Ne dovolite, da vas srbska buržoazija izrabi za rablja tega gibanja! Začnite in krepite v vseh smereh revolucionarni boj proti vojaško-fašistični diktaturi v Srbiji!« Ta del razglasa je najočitnejši argument proti vsem poskusom, da bi razmerje CK KPJ do ustaškega gibanja 1932 opisali kot možno obliko sodelovanja s komerkoli, »ki je proti Jugoslaviji«. Takih stališč v knjigi **Jugoslavija 1918–1984** sicer ni, toda tako bi lahko vso stvar razumeš, če je ne bi podrobneje razložili.

Končno, zakaj se komunisti tako zanimajo za sodelovanje s partizanskim ustaškim gibanjem, ki v Jugoslaviji leta 1932 sploh ni bilo gibanje, ampak skupina teroristov? Zato »da tako v ustaškem kot tudi v drugih gibanjih **zagotovijo vodilno vlogo** revolucionarnim delavcem in kmetom – privrženecem zveze delavcev, kmetov in zatiranih narodov« (podčrtala G.V.). Tudi zahteva po boju komunistov vse Jugoslavije za »neodvisno Hrvaško« in v njej »delavsko-kmečko vlado« je v skladu s taktiko četrtega kongresa KPJ.

»Zabloda pri oceni ustašev« torej ni posledica prizadevanja tedanje KPJ, da bi zedinila ustaše in komuniste v boju proti Ju-

goslaviji. Tako bi namreč lahko razumeli, če prej ne bi pojasnili globalne strateško-taktične usmeritve tedanje KPJ. Omenjena direktiva pa je naletela na odpor v komunističnem gibanju na Hrvaškem in v Jugoslaviji, a tudi njeni nosilci so jo s skromnimi dodatnimi pojasnili kmalu zavrgli.

KPJ IN TAKTIKA LJUDSKE FRONTE

Četrta etapa v razvoju razmerja KPJ do nacionalnega vprašanja med vojnami se je začela leta 1935. Tedaj je bila zasnovana taktika ljudske fronte, ki pa je je komunistična internacionala šele na sedmem kongresu julija in avgusta 1935 sprejela za globalno taktično opredelitev vse do avgusta 1939, ko je bil sklenjen sporazum med ZSSR in Nemčijo.

V knjigi **Historija SFRJ** avtor interpretira novo vsebino taktike revolucionarnih sprememb kot »revolucionarno-demokratsko gibanje množic« (stran 35). S tako definirano vsebino taktike ljudske fronte lahko to razumemo kot enotni proces nacionalne osvoboditve in likvidacije kapitalističnih družbenoekonomskih odnosov. V knjigi **Jugoslavija 1918–1984** je vsebina taktike ljudske fronte definirana kot »ljudska revolucija«, pri čemer avtorja uporabita oceno B. Parovića s splitskega plenuma CK KPJ 9. in 10. junija 1935 (stran 314, opomba št. 1). Pri tej drugi definiciji je zmanjšan razredni značaj revolucionarnih vsebin, toda le pri avtorjih knjige in ne v izvirniku. Poglejmo širši izveček iz zelo zanimivega govora B. Parovića: »Ne smemo se bati besede narod, še manj pa jo smemo postavljati nasproti pojmu delavskega razreda. Proti vladajočem režimu, vladajoči buržoaziji so danes vsi narodi (in ne le delavski razred), hrvaški, srbski, slovenski in narodnostne manjšine. **Revolucija, ki je pred nami, je po svojem nacionalnem značaju ljudska revolucija.**« (glej Mićo Rakić, **Splitski plenum CK KPJ i stvaranje narodne fronte**, Pregled, št. 4, Sarajevo 1963, stran 306) V razmerah taktike ljudske fronte je torej treba pod vodstvom delavskega razreda začeti revolucionarno reševati jugoslovanske mednacionalne odnose, pri tem pa postaviti proti buržoaznim rešitvam idejo ljudske revolucije. Tako je pojem revolucionarne delavsko-kmečke zveze nadomeščen s pojmom ljudstva, kar je primernejše za taktiko narodne fronte. Zasnova **ljudske revoluci-**

je odpira bistveno vprašanje; so tedanjo taktiko ljudske fronte razumeli kot enoten proces nacionalne in ekonomsko-socialne emancipacije naroda in razreda, toda s prevladujočo vlogo razreda?

Poglejmo, kakšen je naslednji stavek iz referata B. Parovića: »**V prvi etapi revolucije** bodo ob proletariatu in vaških revežih sodelovali tudi najširši demokratični ljudski sloji.« (Podčrtala G.V., prav tam.) Torej obstaja tudi druga etapa revolucije, ki jo izvajata proletariati in vaška revščina, se pravi, da je to socialistična revolucija v boju za diktaturo proletariata. Nikjer v jugoslovanskem zgodovinskem opisu nisem našla, da bi kdo opazil ta vidik tedanje taktike ljudske fronte, ki je daleč od sinteze revolucionarnega procesa nacionalne in socialne osvoboditve v boju za socializem. To dejstvo ne zmanjšuje pomena politike KPJ v taktiki ljudske fronte tistega časa, pač pa opozarja na nekoliko počasnejši proces njenega dozorevanja glede nacionalnega vprašanja.

Poglejmo nadaljevanje stavka iz govora B. Parovića: »Zato je za nas eno najosnovnejših vprašanj, kako pridobiti te sloje **za skupni boj** (širokih slojev ljudstva, opomba G.V.) **s proletariatom proti režimu.**« (Podčrtala G.V., prav tam.) V okviru taktike ljudske fronte, katere izhodišče so **takrat** ohranitev ozemelske enotnosti Jugoslavije in možnost koalicije z buržoazno-demokratsko opozicijo proti buržoaznemu velikosrbskemu režimu, pojma boja proti »režimu« ne moremo imeti za nasprotovanje buržoaziji v celoti. S tega vidika, se pravi »od zgoraj«, se je taktika ljudske fronte usmerila k sodelovanju z buržoazno opozicijo, to pa je bila taktika boja za množice, ki so bile pod njenim vodstvom. To je logična taktika boja proti izolaciji KPJ v državnem političnem življenju, ki jo je povzročila sama z nekdanjim opredelitvijo za boj »razreda proti razredu«. Del taktike ljudske fronte v razsežnosti njene uresničitve »od zgoraj« moramo razumeti kot ravnanje, ki je primerno času, ko se dogaja. Njen poudarek je na boju za uresničitev politike ljudske fronte »od spodaj«, »od zgoraj« pa le toliko, kot dopuščajo objektivne okoliščine. Razpad jugoslovanskega bloka buržoazne opozicije in nova taktika komunistične internacionale leta 1939 vplivata na spremembo v razmerju KPJ do tistega dela taktike ljudske fronte, ki ga poskušajo izpeljati »od zgoraj«. Takrat se je »v prvi etapi« taktika ljudske

fronte usmerila v boj za afirmacijo delavskega razreda pri narodnih in narodnostnih manjšinah samo »od spodaj« kot narodnoosvobodilni boj ali ljudska revolucija proti jugoslovanski buržoaziji v celoti.

Na splitskem plenumu so taktiko ljudske fronte razumeli kot proces sproščanja prostora za velike socialne prevrate, ki jih je nemogoče izvesti, ne da bi poiskali poti, načine in gesla »...ki bodo te množice **pritegnili** (podčrtano v izvorniku, opomba G.V.) k nam, pri čemer se moramo izogibati vsemu, kar te množice odbija ali kar ne ustreza stopnji njihove bojevitosti.« (Prav tam.) Zato zavrže plenum CK KPJ geslo o izločitvi zatiranih narodov in narodnostnih manjšin iz sestave skupne jugoslovanske države, podpre ustanovitve KP Slovenije in Hrvaške, drugače povedano, sprejema vse tisto, kar v razvoju države pospešuje doseči pogoje za revolucionarni obračun, ne pa ohraniti kapitalistično družbo.

V **Historiji SFRJ** se avtor pri analizi pojma ljudske fronte ne meni za srbsko vprašanje, to pa manjka tudi v globalni taktiki tedanje KPJ. Toda zgodovinska analiza politike ljudske fronte ne bi smela preskočiti te pomembne razsežnosti razmerja med revolucijo in nacionalnim vprašanjem v zgodovini KPJ.

Leta 1935 CK KPJ sploh ne opazuje srbskega vprašanja v njegovi nacionalni razsežnosti in na ta način prizna, da je bilo to vprašanje odpravljeno pod vodstvom nacionalne buržoazije in dinastije. Sprejema ga le v razsežnosti ekonomsko-socialne revolucije srbskih ljudskih množic, kar pa ni zadoščalo v boju KPJ za vodilno vlogo delavskega razreda v srbskem narodu. Glede tega je pravilnejši postopek avtorjev knjige **Jugoslavija 1918–1984**, ker sta v gradivo uvrstila tudi znano **Pismo za Srbijo** tovariša Tita z začetka novembra 1936. Toda njuna izključno državnopravna interpretacija jugoslovanskih mednarodnih odnosov v jugoslovanski buržoazni državi, ko govorita o taktiki ljudske fronte, povzroča, da prežeta bistvo pisma.

Ko govori tovariš Tito o problemu prostora in vloge **enotne fronte delavskega razreda Jugoslavije** v okviru široko zasnovane **ljudske fronte**, opozarja, da mora osnovno stališče vsebovati tako politično zamisel, »zaradi katere ne bodo prizadeti ne zapostavljeni ne socialni ne nacionalni interesi katerekoli skupine delavcev, če le niso

v nasprotju z interesi delavskega razreda v celoti» (**Josip Broz Tito, Zbrana dela**, tretji del, združeni izdajatelji, Beograd 1982, stran 33). Z drugimi besedami, niti znotraj enotne fronte jugoslovanskega delavskega razreda ne moremo zanemariti posameznih nacionalnih in socialnih problemov, toda le tistih, ki ne razbijajo splošnojugoslovanskega koncepta revolucije. Temu cilju je podrejeno tudi razmerje KPJ do jugoslovanske države; zato so komunisti »v današnjem položaju«, ko se krepijo separatistična gibanja, katerih nosilci so »plačanci italijanskega, avstrijskega in madžarskega fašizma«, »proti razkosanju Jugoslavije« (prav tam).

Tovariš Tito izhaja iz »današnjega položaja«, se pravi iz objektivne situacije po svetu in v naši državi tistega časa, in pri tem predlaga v **Pismu** parlamentarni boj KPJ za preoblikovanje kraljevine Jugoslavije v »svobodno skupnost vseh narodov Jugoslavije v sedanjih mejah, skupnost, ki bi bila urejena na federativnih temeljih, hkrati pa povsem brez zatiranja in hegemonije katerega koli naroda« (prav tam, stran 35).

Predvideva možnost nastanka sedmih federalnih enot: slovenske, hrvaške, srbske, makedonske, črnogorske, bosansko-hercegovske in vojvodinske. Avtorja knjige **Jugoslavija 1918–1984** pravilno opazita, da »ideja o sedmih federalnih enotah ni več ponovljena« (stran 312, opomba št. 1). Ko je tovariš Tito razlagal tako mnenje o buržoazni rešitvi jugoslovanskega vprašanja, je opozoril, da vidi izhodiščno točko take rešitve v vrnitvi k stanju pred 1. decembrom 1918. Kakor sam poudarja, se stališča KPJ do tega vprašanja ujemajo »s stališčem kmečko-demokratske koalicije« (Zbrana dela, II. del, stran 34). Torej moramo poudariti, da se je tovariš Tito leta 1936 lotil reševanja srbskega vprašanja tudi kot problema nacionalne emancipacije srbskega naroda.

Opredelitve Josipa Broza Tita ne smejo ostati brez komentarja, ki ga pa v knjigi **Jugoslavija 1918–1984** ni. V nasprotnem primeru lahko takšne opredelitve razumemo, kot da sta Tito in KPJ sprejela nekdanje opredelitve dr. Sime Markovića o rešitvi nacionalnega vprašanja v okoliščinah, ko je bila revolucija v oseki. Ker podobne poskuse že poznamo v jugoslovanskem zgodovinspisju, moramo reči nekaj več o vsebini **Pisma za Srbijo**. Nedvomno drži, da je KPJ 1935/1936 sprejela možnost boja za de-

mokratizacijo jugoslovanskih mednarodnih odnosov, ko je še na oblasti buržoazija, toda to je tudi edina podobnost, ne pa identičnost s pogledi dr. Sime Markovića. Prva razlika je ta, da dr. S. Marković ni priznal nobenemu jugoslovanskemu narodu pravice do nacionalne države pod buržoazno demokracijo, priznal pa je le tri narode, torej te pravice ni priznal niti srbskemu narodu. Druga razlika se kaže pri interpretiranju taktike ljudske fronte. V tej taktiki reševanje nacionalnega vprašanja ni bilo prepuščeno izključno nacionalni buržoaziji, konkretno kmečko-demokratski koaliciji. To je taktika boja proti fašizaciji Jugoslavije in postopno potiskanje sil buržoazne demokracije v vodilnih pozicij pri reševanju nacionalnega vprašanja. To je taktika v interesu revolucije, ki čaka na svojo prilžnost, da bi dosegla nacionalno in razredno emancipacijo.

Vrh tega je v besedilu **Pisma** zelo zanimivo mesto, ki samo zase pojasnjuje razliko v gledanju na nacionalno vprašanje med buržoazno-demokratsko opozicijo v Srbiji in na Hrvaškem. Citiramo v celoti: »Ni demokracije brez narodne svobode (to moramo ponavljati beograjskemu delu UO) in ni narodne svobode brez demokracije /to spet Zagrebu!/.« (Prav tam, stran 36, Združena opozicija, opomba G.V.)

V luči takšne obravnave problem taktike ljudske fronte bi bila mogoče tudi jasnejša formulacija v knjigi **Jugoslavija 1918–1984**, ko avtorja govorita o usmeritvi KPJ na posvetovanju v Moskvi poleti 1936 »k sodelovanju z meščanskimi silami iz vrst opozicije«, kot tudi k »reorganizaciji Jugoslavije kot demokratske federativne republike, v nasprotju z dotedanjo politiko njene dezintegracije« (**Jugoslavija 1918–1984**, stran 31, opomba št. 1).

VPRAŠANJE NASTANKA KP SLOVENIJE IN HRVAŠKE

Vprašanje nastanka komunističnih partij v Sloveniji in Hrvaški je delno obdelano v kontekstu problematike četrte konference KPJ. V **Historiji SFRJ** avtor ta problem odpravi z ugotovitvijo, da skladno »z novo politiko ustanovijo leta 1937 komunistično partijo Slovenije in Hrvaške, brez česar bi bilo nemogoče zbiranje nacionalno zatiranih narodov Jugoslavije okoli programa KPJ« (stran 35). S tem je avtor te knjige odpravil enega najzanimivejših pojavov v or-

ganizacijsko-političnem razvoju KPJ med obema vojnama. Nasprotno pa avtorja knjige **Jugoslavije 1918–1984** temu problemu posvečata več pozornosti. Vzroke ustanovitve KP Slovenije sta pojasnila takole: »E. Kardelj, ki se je vrnil v Jugoslavijo iz Moskve, je podal referat o razlogih za ustanavljanje KP Slovenije.« (Stran 322, opomba št. 2.) Z drugimi besedami, iz Moskve se je vrnil z direktivo in pojasnil komunistom v domovini, zakaj komunistična internacionala hoče, da se ustanovi ta partija. Bistvo njene pojava je omejil na boj »za federativno ureditev«, ki je povezan z bojem proti »zunanji nevarnosti«. Poleg tega avtorja tudi poudarjata opozorilo, »da ustanovitev KP Slovenije ne bo pripeljala do oslavitve KPJ, ampak do njene krepitve« (prav tam).

V obširni resoluciji ustanovnega kongresa KP Slovenije lahko opazimo drugačno razumevanje bistva razmerja med slovenskim delavskim razredom in narodom, kar je bil temeljni problem KPJ pri vseh nacionalnih vprašanjih. Razglas ustanovnega kongresa KP Slovenije poudarja, da se slovenski narod »ne more razvijati **brez demokracijskih svoboščin**«. (Delavci! Delavno ljudstvo! Slovenci! Nacionalno vprašanje v delih klasikov marksizma in v dokumentih in praksi KPJ/ZKJ, priredili: Leopold Kobša, Vjekoslav Koprivnjak, Ines Šaškor, Centar družbenih dejavnosti ZSMH, Zagreb 1978, stran 261). Razglas se nadaljuje: »Bodočnost slovenskega naroda in njegov narodni obstoj bosta zagotovljena le v svobodni zvezi bratskih narodov Jugoslavije v obliki **zvezne države**« (podčrtano v originalu, opomba G.V.). Toda slovenski komunisti niso zadovoljni s kakršnim koli slovenskim ozemljem. V razglasu je jasno povedano, da se »slovenski narod ne more in ne sme odpovedati svojega starega cilja: **združene in svobodne Slovenije**« (podčrtala G.V., prav tam, stran 262); pri tem so mišljeni slovenski kraji v Avstriji in Italiji. Bistvo nove politike KPJ glede slovenskega nacionalnega vprašanja najbolj izraža stavek: »Slovenski delavski razred predstavlja tretjino slovenskega naroda in njegov najbolj zavedni, najbolj napredni in najbolj organizirani del. **Zato nosi zgodovinsko odgovornost za bodočnost slovenskega naroda**...« (podčrtala G. V., prav tam, stran 263).³

Kar zadeva problem ustanovnega kongresa KP Hrvaške, katerega pripravo je organiziral Josip Broz Tito, sta avtorja knjige **Jugoslavija 1918–1984** poudarila opredelitev kongresa za »svobodno voljene ustavodajne skupščine in boj za narodno enakopravnost«, proti frankovski ideologiji in sovraštvu do srbskega naroda in drugih jugoslovanskih narodov. Avtorja opozarjata tudi na negativen vpliv gesel o »kolonizatorskih metodah srbske buržoazije« in na preganjanje »vseh tistih koloniziranih elementov« in pri tem poudarjata, da tako geslo v politični praksi »ni vedno vodilo k upoštevanju socialnih in razrednih meril« (prav tam, stran 322). Opozoriti moramo, da ocene o »kolonizatorjih« in »koloniziranih« v besedilu razglasa ustanovnega kongresa KP Hrvaške ni (glej: **Istorijski arhiv KPJ**, II. del, Beograd 1950, stran 409–414). Avtorja knjige **Jugoslavija 1918–1984** sta pri tem verjetno mislila na takšne ocene iz nekaterih drugih dokumentov CK KPJ med 1930 in 1933, toda to, da sta to problematiko povezala s tekstom ustanovnega kongresa KP Hrvaške, bi lahko razumeli tudi drugače. Razglas ustanovnega kongresa ima daleč pomembnejšo problematiko, ki bi morala najti svoj prostor v **Historiji SFRJ** in v **Jugoslaviji 1918–1984**.

Ko so v **Razglasu** pojasnjeni vzroki za ustanovitev KP Hrvaške, je hkrati poudarjeno, da je to sad »dolgoletnega boja komunistične stranke Jugoslavije, ki ni branila le interesov delavskega razreda, ampak je na svoji zastavi vedno nosila tudi idejo **narodne svobode, enakopravnosti in bratstva med narodi**« (podčrtano v originalu, opomba G.V., **Istorijski arhiv KPJ**, II. del, stran 410). Besedilo se nadaljuje: »Mi, komunisti, ljubimo svojo domovino in svoj narod! Ravno zato se bojujemo za svobodo svojega naroda; bojujemo se proti vsakemu zatiranju in izkoriščanju ljudstva.« (Prav tam.)

Bistvo novih stališč pri razmerju med revolucijo in hrvaškim nacionalnim vprašanjem je izraženo takole: »**Med delavskimi interesi in praviimi interesi hrvaškega naroda ni in ne more biti nesoglasja**, saj so delavci kot del svojega naroda življenjsko zainteresirani, da je narod svoboden in da mu zagotovijo nemoten razvoj...« (Podčrtala G.V., prav tam.)

³ Navajamo po slovenskem izvirniku v Istorijskem arhivu KPJ, 2. knjiga, Beograd 1949, strani. 404 do 409.

Problem ustanovitve KP Slovenije in Hrvaške ne moremo razumeti, ne da bi ga izrecno vključili v taktiko ljudske fronte. Njeno bistvo je boj jugoslovanskih komunistov za vodilno vlogo delavskega razreda pri reševanju nacionalnega vprašanja, pri čemer je ta boj v tistem času naperjen proti fašistično-nacističnim, ne pa buržoazno-demokracijskim koncepcijam. Ti partiji sta »nacionalni« v tem smislu in nič bolj. Ravno tako bi moralo biti poudarjeno dejstvo, da so v KPJ zanemarjali ustanavljanje KP Srbije in Črne gore, če je že šlo po »nacionalnem« ključu, kar pa že samo po sebi dokazuje, da ni bilo mišljeno tako. Pri vprašanju, zakaj so preskočili ustanovitev KP Makedonije, mislimo, da je bila to bolj posledica neusklajenih pogledov balkanskih komunističnih partij in nedorečenih dilem v komunistični internacionali. Vse to so napake tedanje KPJ pri gledanju na razmerje med revolucijo in nacionalnim vprašanjem, ki jih ne smemo izpustiti, da se ne bi spremenile v »tabuje«.

PETA KONFERENCA KPJ

Problematika tega pomembnega zbora KPJ, ki je bil tik preden se je druga svetovna vojna razširila na ozemlje jugoslovanske države, je zelo zanimiva prav zaradi razsežnosti razmerja med revolucijo in nacionalnim vprašanjem. Toda te problematike ne moremo razumeti, če se omejimo na ugotovitve, da »Podpis sovjetsko-nemške pogodbe ni omajal politične usmerjenosti KPJ«, ker je ta razumela in pojasnila, »da gre le za taktiko sovjetske vlade« (**Historija SFRJ**, stran 36). V isti knjigi avtor citira odlomke dokumentov pete konference KPJ, v katerih uporablja oceno vloge »angleških in francoskih imperialistov« na eni strani, na drugi pa »nemških in italijanskih« pri izbruhu druge svetovne »imperialistične vojne«. Iz ocene značaja vojne, hkrati tudi izpelje sklep, kakšen vpliv bo imela na revolucioniranje širokih množic, ki jih bo pripeljala »neposredno pred vprašanje zrušitve imperialističnega sistema« (**Historija SFRJ**, stran 37). Težko razumemo tak način interpretacije radikalnega preobrata komunistične internacionalne v razmerju do tedanje taktike ljudske fronte, v kateri so blok buržoazne in socialne demokracije ter blok fašistične opredelitve med seboj razlikovali. Avtor bi v knjigi moral pojasniti obrat ko-

munistične internacionalne k taktiki boja »razreda proti razredu«, kateri je prilagojena tudi vsebina taktike ljudske fronte. Komunistična internacionala je po sporazumu med Nemčijo in ZSSR bistveno spremenila svojo globalno taktiko do tega, kako organizirati ljudsko fronto. Vzrokov za to je več: od drugačnih interesov tedanjega mednarodnega položaja ZSSR, ki je bil omajan po Münchenskem sporazumu, zaradi česar so se zmanjšale možnosti, da bi strnila obrambni blok z državami zahodne demokracije, do širjenja nacističnega vpliva na Balkanu. Kot je leta 1928 komunistična internacionala taktiko boja za enotno fronto delavskega razreda in kmečkega prebivalstva omejila na boj »od spodaj«, je zdaj, v okoliščinah sporazuma, tudi taktiko ljudske fronte omejila na boj »od spodaj«. Obnovljeno taktiko boja »razreda proti razredu« v zvezi s politiko ljudske fronte so izvajali vse do 22. junija 1941, se pravi do napada Nemčije na ZSSR. Tisti hip se je spremenila tudi globalna taktična usmeritev do potencialnih zaveznikov ZSSR v vojni, komunistična internacionala pa se je vrnila h globalni taktiki ljudske fronte, kakor je bila zasnovana s sklepi sedmega kongresa. Če ne poznamo teh dejstev, težko razumemo na prvi pogled protislovne ocene pete konference KPJ, ki še naprej zagovarja taktiko ljudske fronte, toda radikalizira svoje razmerje do vodilnih sil buržoazne in socialne demokracije. Zato je peta konferenca »... skrajno negativno ocenila vse vladajoče kroge v kraljevini Jugoslaviji« (**Historija SFRJ**, stran 38), seveda tudi sporazum Cvetković-Maček. Peta konferenca je drugo svetovno vojno označila za imperialistično vojno, v kateri si stojita nasproti dva bloka imperialističnih sil. Toda teh dveh blokov ne loči po razrednem interesu, ampak po intenzivnosti njune brutalnosti pri uresničevanju ciljev. Tako vrednotenje je posledica ostankov prejšnje taktike KPJ, predvsem v referatu tovariša Tita kakor tudi v nekaterih razpravah na sami konferenci. Upoštevati moramo tudi dejstvo, da vsebina taktike ljudske fronte v času do sporazuma med Nemčijo in ZSSR ni priznala sodelovanja z buržoazno demokracijo za trajno opredelitev komunističnega gibanja.

V **Historiji SFRJ** je avtor preskočil še neko pomembno vprašanje, ki je najbolj neposredno povezano s problemom razmerja med revolucijo in nacionalnim vpra-

šanjem. To je stališče pete konference KPJ do srbskega vprašanja. Ko so razglasili, da je njihovo razmerje do pravice odcepitve nespremenjeno, so zanemarili konkretizacijo srbskega vprašanja. V besedilu **Resolucije** pete konference lahko zelo jasno opazimo, opredelitev za nastanek federativne države, v kateri bodo samostojnost dobili: Slovenija, Hrvaška, Črna gora, Makedonija, Bosna in Hercegovina, Vojvodina, Kosovo in Metohija, pri čemer ne določijo natančneje stopnje samostojnosti posameznih delov. Spet so pustili odprto srbsko vprašanje v okviru jugoslovanske države. Ta pomanjkljivost bi bila lahko bistveno vplivala na revolucionarne spremembe v državi, hkrati pa dokazuje, da tudi peta konferenca ni dokončno razjasnila problema razmerja med revolucijo in nacionalnim vprašanjem. Zaradi vsega tega tudi nisem čisto prepričana, ali lahko z gotovostjo trdimo, da je peta konferenca KPJ opravila s problemom dvoetape revolucije.

Utemeljitev, da je »bila radikalizacija buržoaznodemokratske revolucije... v jugoslovanskih pokrajinah že uresničena... resda na primitivni ravni«, se nikakor ne nanaša na vsebino buržoaznodemokratske revolucije, o kateri govori KPJ (**Historija SFRJ**, stran 40). Buržoazno-demokratska revolucija pod vodstvom nacionalne buržoazije je nekaj drugega kot tista pod vodstvom delavsko-kmečke zveze ali ljudske fronte.

Da vsebine revolucionarne preobrazbe v dokumentih KPJ avtorja ne spremljata sistematično, lahko opazimo tudi pri analizi pete konference v knjigi **Jugoslavija 1918–1984**. Nočem ponavljati vsega, na kar sem že opozorila pri analizi knjige **Historija SFRJ**, rada bi avtorja le na to opozorila, da sta nezadostno označila koncept pete konference KPJ o ljudski fronti. Mnenja sta, da so na tej konferenci zavrnili ta koncept in se vrnili k ekonomsko-socialnem vidiku revolucije, ki je bil ustreznejši za čas 1919–1920. Za razliko od **Historije SFRJ**, ki ji manjka vpogled v vrsto pomembnih dokumentov tedanje KPJ, je v knjigi **Jugoslavija 1918–1948** precej dokumentov, ki pojasnjujejo, kako je KPJ gledala na taktiko ljudske fronte in na tezo o dvoetajni revoluciji.

V dokumentu **IKKI o zrušitvi vlade in vzpostavitvi prave ljudske vlade kot aktivnem geslu**, z dne 15. septembra 1940, bremo o težnjah v KPJ, da bi zrušili vlado

Cvetković–Maček in »vzpostavili pravo delavsko-kmečko vlado; to naj bi bilo akcijsko geslo, ki bi v tem položaju pomenilo zavajanje diktature proletariata«, temu geslu pa je nasprotoval IKKI (**Jugoslavija 1918–1984**, stran 374). Pojem »ljudske vlade«, ki je izveden iz pojma delavsko-kmečke vlade, je geslo prehodne dobe do diktature proletariata. Ne smemo se zmešati pri pojmu »diktature proletariata«, ki v nerazvitih državah pomeni za komunistično internacionalo prehodno etapo, v kateri si proletariat deli oblast s kmečkim prebivalstvom. Pojem »ljudske vlade« vsebuje stališče ljudske fronte, skrčeno v okoliščinah sporazuma med Nemčijo in ZSSR na delavsko-kmečko zvezo.

Ta prispevek k analizi posameznih delov knjig **Historija SFRJ in Jugoslavija 1918–1984** je rezultat večletnih prizadevanj, da bi tudi v zgodovini jugoslovanske države drugače vrednotili zgodovino KPJ v razsežnosti razmerja med revolucijo in nacionalnim vprašanjem. Zgodovina idejno-teoretskega razvoja KPJ in njenih strateško-taktičnih opredelitev kaže na vzpone in padce, na sprejemanje sovjetske revolucionarne izkušnje, ki v vseh etapah ni imelo negativnega predznaka. Ne smemo biti obremenjeni s problemom »boljševizacije« kot sinonimom za sovjetizacijo jugoslovanskega komunističnega gibanja, kakor tudi ne smemo gledati na problem dozorevanja KPJ v tridesetih letih le v boju proti »trockizmu«. Zgodovina tedanje KPJ nosi breme objektivnih okoliščin, v katerih se je razvijala in dozorevala in se pri tem krhala med svojim znanjem, neznanjem in tujimi izkušnjami. KPJ tistega časa ne moremo kritizirati, češ da ni imela svojega pogleda na boj za socializem, ki je bil (še) pozneje rešen vseh tujih – negativnih in pozitivnih – izkušenj. Zgodovina KPJ, ki temelji na tedanjih virih, je sporočilo za prihodnost, ki rešitev ne sme za vsako ceno iskati v preteklosti, marveč se mora od nje učiti. KPJ je taka, kakršna je bila, zrasla v silo, ki je bila sposobna prevzeti odgovornost za vojno in revolucijo. Zaradi njene uspešnosti pa ne smemo preskočiti njenih napak iz preteklosti ali iskati izvirnosti tam, kjer je ni bilo. Proces njenega dozorevanja glede razmerja med revolucijo in nacionalnim vprašanjem pa traja še danes in bo trajal še dolgo.

Prevedel Marko Stabej

Ko sem si zapisoval dogodke,
 ki so se mi zdeli pomembni,
 in pozneje v partizanih pisal dnevnik,
 nisem niti slutil, da mi bodo ti zapiski
 prišli prav čez štirideset let in več,
 ko je v meni dozorelo spoznanje,
 da je za zgodovino narodnoosvobodilnega
 gibanja na Slovenskem najbrž zanimivo
 vedeti,
 kaj se je
 v tistih prelomnih letih dogajalo v hiši
 doktorja prava Vinka Vrhunca
 in kako so ti dogodki odzvanjali v njej.
 Ko sem se torej aprila leta 1985 lotil opisovanja
 doživetij iz let 1941 in 1942,
 sem se opiral na vse te zapiske, na dnevnik,
 predvsem pa na svoj spomin.

Dogodke sem poskušal podati kronološko
 čimbolj natančno,
 čeprav nisem povsem prepričan, da se mi je to
 vselej posrečilo.

Prenekatera družina je doživela podobno
 usodo,
 kot jo je družina dr. Vinka Vrhunca,
 le da vsaka nima svojega zapisovalca.

Prav zaradi te podobnosti se skozi intimno
 usodo posameznih članov Vrhunčeve družine,
 njegove žene Bože, sina Vinka in njegovega
 dekleta in poznejše žene Nuše Juvančič,
 hčerke Lenke, poročene Tepina,
 in njenega moža Marjana ter drugih
 sorodnikov in prebivalcev te hiše,
 zrcali usoda številnih drugih, ki so morale tudi
 prestati hišne preiskave, ponižujoča
 zasliševanja, preganjanja, izdajstvo, ilegalo,
 zapor
 in ki so se zavestno aktivno postavile zoper
 okupatorja
 in njegove pomagače v bran narodove
 samobitnosti.

Pri pisanju spominov sem skušal biti čimbolj
 faktografski.

Dogodke sem komentiral le,
 če se mi je zdelo, da bo njihovo razumevanje
 brez pojasnila oteženo.

Tudi dodatek o delovanju
 varnostno-obveščevalne službe proti
 Gastonu Gambari,
 komandantu italijanskih okupacijskih sil v
 Sloveniji leta 1943, je napisan kronološko,
 kolikor se je tega načela bilo mogoče držati po
 štirih desetletjih.

Zapis o tem je nastal izključno po spominu
 decembra 1984 z namenom,
 da bi podrobneje opisal delovanje zvez okrog
 Gambare, ki so bile »mnogokrat zelo uspešne s
 pomembnimi vojaškimi in političnimi
 informacijami«
 (iz feljtona v Ljubljanskem dnevniku o
 delovanju varnostno-obveščevalne službe v
 Ljubljani v letih 1941 do 1945)
 in med katerimi sva bila tudi midva z Lenko.

DR. MARKO VRHUNEC APRIL 1941

Zapis za zgodovino

Razpad in okupacija stare Jugoslavije aprila 1941 sta globoko in vsestransko posegla v moje življenje. Tisto leto sem kot devetnajstleten mladenič končeval klasično gimnazijo v Ljubljani. Politično še nisem bil opredeljen, bil pa sem član Sokola Narodni dom. Preživel sem srečno mladost, prvih devet let v Beogradu, preostalih deset v Ljubljani. Z očetom dr. Vinkom Vrhuncem in mamo Božo sem živel v očetovi hiši na Gorupovi 9, sedaj Kardeljevi 25. Oče je bil komercialni direktor Trboveljske premogokopne družbe. Poleg hiše v Gorupovi smo imeli tudi počitniško hišo na Pokljuki. Živelimo udobno meščansko življenje.

V našo hišo je od leta 1938 redno zahajala tudi moja dekle Nuša Juvančič. Kasneje je postala moja žena. Z nami v hiši je živela sestrična Vera Elsner, pozneje poročena Pestotnik. Od leta 1941 je pri nas stanoval tudi Ivo Pelicon, moj sošolec in prijatelj. Manca Rahne je bila naša hišna pomočnica in zelo zvesta naši družini. Moja starejša sestra Božca je živela na Bledu, poročena z gozdarskim inženirjem Jurijem Hočevarem. Sestra Lenka pa je živela v Ljubljani. Poročena je bila z inženirjem arhitektom Marjanom Tepino. Marjan je bil levičar.

Ob napadu na Jugoslavijo aprila 1941 sem kot prostovoljec odšel z očetom v triglavski polk. Oblekel sem vojaško uniformo, in ker sem znal voziti avto, me je oče angažiral pri štabu. Postal sem šofer njegovega avtomobila. Dlje kot do Višnje gore nisva prišla. Stara jugoslovanska vojska je začela razpadati, Nemci in Italijani so se hitro bližali. Z očetom sva se že čez nekaj dni ponovno znašla doma, v Ljubljani. Razpad Jugoslavije, okupacija in izguba narodne svobode, vse to me je globoko prizadelo. Čutil sem se ponižanega in nemočnega. Moj svet se je začel podirati. Brezskrbno življenje in lepa mladost sta se spreminjala v neusmiljen boj za obstanek in osnovno človeško dostojanstvo.

Ko je bila ustanovljena Osvobodilna fronta in se je pod njenim vodstvom začel razvijati narodnoosvobodilni boj, so na mojo opredelitev med drugim vplivali tudi tile dejavniki:

Odločilna je bila predvsem postopna idejna usmeritev v marksizem. Z njim sem se seznanil v gimnazijskih letih, ob študiju filozofije, politike in ekonomije, ki sem se ga lotil že s sedemnajstim letom. Kmalu so

mi prišle v roke prve marksistične knjige, med njimi tudi mala izdaja Burhartovega Kapitala. Do vojne sem si ustvaril že kar lepo marksistično knjižnico. Leta 1940 sem dobil v roke Speransovo knjigo Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, ki jo hranim še danes. Name je naredila globok vtis in je zelo vplivala na mojo celotno ideološko opredelitev. Zlom stare Jugoslavije je potrdil marsikaj, o čemer je Sperans pisal, in v meni so njegove misli in presoje preraščale v politično in svetovnonazorsko prepričanje, ki je združevalo zahtevo časa – boj za svobodo in domovino in obenem globok prezir do fašizma in nacizma, po zmagi pa vizijo ljudske socialistične družbe. Prebiral sem tudi knjižice Društva prijateljev Sovjetske zveze o narodnem, kmečkem vprašanju in drugem.

O teh in drugih filozofskih in političnih vprašanjih smo razpravljali v klubu, ki smo si ga v letih 1938–1939 organizirali prijatelji Janez Fettich, Janez Betteto, Mile Hladnik, Bojan in Dušan Fortič, pozneje pa so se nam pridružili tudi Tone Breclj, France Kosmač, Jaka Savinšek, Ivo Pelicon in drugi. Klub je nastal iz našega hotenja, da se dodatno izobrazimo, v medsebojni razpravi preučimo razna družbena vprašanja in poiščemo odgovore nanje. Izdajali smo tudi list Naše delo, ki smo ga pisali in tipkali sami. Izhajal je v enem izvodu. Klub se ideološko ni opredeljeval in ni imel političnih ambicij, vendarle pa je izražal naše nezadovoljstvo z obstoječim stanjem v družbi.

Moje zgodnje zanimanje za družbeno-ekonomska vprašanja me je ideološko vedno bolj pehalo v marksizem, ki sem ga začel sprejemati kot svojo svetovno-nazorsko opredelitev.

Ker sem bil doma vzgojen v zavednem nacionalnem duhu, se je moja nacionalna zavest v celoti skladala s programom Osvobodilne fronte in njeno politiko vsesplošnega narodnega odpora proti okupatorju. Spričo mojih ideoloških opredelitev je bila zame tudi vodilna vloga Komunistične partije Slovenije popolnoma logična in sprejemljiva, čeprav takrat še nisem bil član partije. Na mojo opredelitev je močno vplival tudi moj svak Marjan Tepina, ki je bil že pred vojno povezan z nekaterimi člani komunistične partije, po izbruhu vojne pa organizator naše hišne organizacije OF in vodja akcij.

Končno so na mojo opredelitev vplivala tudi objektivna dejstva, saj so me dogodki in potreba po zaščiti golega življenja sami od sebe naredili aktivista Osvobodilne fronte in partizana.

PRVI STIK Z ITALIJANI

Ker smo v vojaškem pogledu Italijane pri nas dokaj omalovaževali, pred nemško vojaško močjo in drilom pa smo imeli strah, smo italijansko zasedbo Ljubljane sprejeli kot manjše zlo. Italijani so po zasedbi Ljubljane kazali svojo moč predvsem s pompom in paradami, ne pa s terorjem. Vendar so zahtevali, da z dviganjem rok pozdravljamo njihove zastave. Zato smo parade gledali le od daleč in se jim umikali, da ne bi bilo treba fašistično pozdravljati. Tudi drugače se Ljubljancani niso družili z Italijani. To so bili prve dni okupacije 1941 edini znaki odpora.

Nekega dne junija 1941 je v našo hišo iznenada prišla oficirska patrulja. Očetu so sporočili, da se bo v našo hišo vselil italijanski general Tadeo Orlando. Ogledali so si hišo in vse prostore ter za Orlando izbrali sobo s kopalnico, v kleti pa prostor za njegovega spremljevalca (purša). Kmalu nato se je Orlando preselil k nam in seveda precej spreminil hišni red in življenje naše družine. Bil je zelo zadržan in ni želel imeti stikov z nami. Tudi nam je to ustrezalo. Ker so Italijani prepovedali poslušanje jugoslovanskih oddaj radia London, mi pa smo jih redno poslušali, smo uvedli dežurstvo, da nas Orlando ali njegov spremljevalec pri tem ne bi presenetila.

Tako je naša hiša že junija 1941 doživela prvo vojaško preiskavo in prisilno smo dobili na stanovanje Italijana.

ARETACIJA

Ob poslušanju radia London smo zvedeli, da je Churchill pozval Angleže in zaveznike, naj v boju proti nacizmu in fašizmu za osvoboditev zaslužnjenih evropskih narodov uporabljajo in pišejo na hiše znake V. Zlasti naj ta znak preplavi Evropo na predvečer obletnice francoske revolucije. Dogovoril sem se z Ivom in menda tudi s Toneom, da bomo šli ponoči ven in s kredom popisali ulice z V. Ko se je 13. julija 1941 zmračilo, smo se podali v akcijo. Šel sem po Mirju mimo piramide na Aškerčevo ulico in

nasproti, kjer so gradili poslopje tehnične fakultete, na enega od betonskih stebrov ograje srednje tehnične šole narisal V. Tisti hip so s krikom skočili name italijanski karabinerji. Bili so skriti na gradbišču. Bliskovito sem odvrgetel kredo. Zgrabili so me, podrli na tla in me pričeli tepsti s puškami, pestmi in nogami. Nato se me vklenili. K meni je pristopil oficir in zahteval, naj se legitimiram. Vprašal me je, kje stanujem. Ko sem odgovoril, da za vogalom, so me vkle-njenega gnali domov. Med potjo sem oficirju povedal, da stanuje pri nas general Orlando. Ko smo vstopili v hišo, se je na vratih prikazal Orlandov spremljevalec. Ker generala ni bilo doma, je oficir kar njemu povedal, kaj se je zgodilo, in dejal, da mora izvršiti hišno preiskavo. Opravili so jo hitro, ne da bi vstopili v Orlandovo sobo. Nato so odšli, mene pa pustili doma z naročilom, da ne smem oditi nikamor, ker bodo naslednji dan prišli pome.

Domačim sem povedal, kaj se je zgodilo. Oče je bil sicer nejevoljen, toda opazil sem, da sta se z mamo muzala. Domnevali smo, da je general Orlando naročil, naj me pustijo doma, saj so z njim govorili po telefonu.

Drugo jutro je res prišla pome vojaška patrolja. Odpeljali so me v kasarno na Poljanah. Tam sem bil zaprt ves dan s še dvema moškima. Pozno popoldne so nas vse tri odpeljali v neko sobo, v kateri je bil italijanski poročnik fašist. Po srbohrvaško je jel vpiti na nas, kaj si drzno mo početi, da nasedamo tuji propagandi in da si zaslužimo zapor. Rekel je, da moramo vedeti, da Jugoslavije ni in je nikoli več ne bo, da naj bomo srečni, ker smo prišli pod Italijane in ne Nemce, da se moramo zavedati, da nas je Slovencev tako malo, da ne bo dolgo, pa bomo vsi Italijani, zato je najbolje, da to prostovoljno sprejmemo in čim prej prevzamemo njihovo kulturo in jezik. Čim manj se bomo temu temu upirali, nam je tvezil, manj bo težav in preganjanj. Za zdaj nas bodo izpustili, je rekel in še zagrozil, da nam gorje, če se bomo spet lotili česa takega.

Domov sem prišel proti večeru. Podrobno sem povedal, kaj sem doživel. Dolgo smo razpravljali o tem. Besede italijanskega oficirja so name naredile mučen vtis, globoko so se mi zajedle v dušo in nikoli jih nisem pozabil. Nenehno sem ga imel pred očmi in slišal njegov glas, da nas Slovencev kmalu ne bo več in da naj pustimo misel na odpor. Takrat sem se prvokrat zares zavedel, kaj

pomeni izgubiti svobodo in biti življenjsko ogrožen.

Naslednji dan je Orlando rekel očetu, da se bo odselil od nas, češ da je razočaran nad našo družino. Priporočil mu je, naj bolj pazi name. Še istega dne nas je zapustil. Ko je odšel, so spet preiskali hišo, ne da bi povedali, kaj iščejo. Moja prva aretacija pod okupacijo in besede italijanskega oficirja so me le še podžgale v moji kasnejši opredelitvi za narodnoosvobodilni boj.

IZSELJEVANJE SLOVENCEV Z GORENJSKE

Naslednji tragičen dogodek, ki me je hudo pretresel, je bil požig Rašice. S prijatelji in Nušo smo šli v Tivoli, tam se je že zbralo veliko Ljubljancev, od koder smo gledali, kako gori Rašica – prva slovenska vas, ki so jo požgali Nemci. Tako kot je gorela Rašica, tako se je v nas razplamteval bes in je rasel odpor proti okupatorju.

Kmalu po tem tragičnem dogodku so se razširile vesti, da so Nemci začeli preseljevati naše ljudi z Gorenjske. Zaprli so mojega svaka Jurija Hočevarja, ki je skupaj z mojo sestro in njenim sinom živel na Bledu. Bali smo se, da bodo izselili tudi njih. Nikakor nismo mogli razumeti, da Nemci preseljujejo naše ljudi z zemlje, na kateri so živeli stoletja.

Čez nekaj dni smo zvedeli, da bodo prvi transporti naših izgnancev šli skozi Ljubljano. Pri meni se je zbralo nekaj prijateljev in sklenili smo, da bomo šli na postajo. S seboj smo vzeli nekaj hrane in napisali na pisalni stroj nekaj vesti z bojišč: da zavezniki povratno bombardirajo nemška mesta (to je bilo takrat redko) in da so Rusi v glavnem že zaustavili nemško prodiranje (to so bile seveda samo želje in hrabrilne besede). Napisali smo jim tudi: Ne obupajte, z vami je ves slovenski narod in kmalu se boste vrnili v svobodno domovino.

Na kolodvoru so bili italijanski vojaki, vendar nam niso branili dostopa na peron. Pred vagoni z našimi izseljenci pa so stali nemški vojaki. Razkropili smo se pod okni vagonov in delili ljudem, kar smo prinesli. Jemali so pakete, veliko jih je jokalo. Nemški vojaki so nas začeli poditi, zmerom bolj surovo, prišlo je do prerivanja in manjših sporov, vendar se Italijani niso vmešali.

Naslednji dan, ko smo v še večjem številu prišli na ljubljansko železniško postajo, je pred njo mrgolelo vojakov, oboroženih

do zob, s strojnicami. Niso nas pustili na peron, vendar smo se jim izmuznili. Poskakali smo čez ograjo in vsaj nekaj nas je prišlo do vagonov. Tam so nas Nemci surovo odganjali, tudi z udarci. Na pomoč so jim priskočili italijanski vojaki in skupaj so nas lovili po peronu. Toda srečno smo jim ušli. Pri vseh naslednjih transportih so zaprli vse dohode na peron. Vlaki se v Ljubljani niso več ustavljali.

Manifestacije solidarnosti z našimi izgnanci so prav tako kot moja prva aretacija zapustile v meni globok vtis, grenkobo, jezo in sovraštvo do fašizma in nacizma. V ožjem krogu, med prijatelji, smo ogorčeno govorili o tem, kar se je dogajalo. Iz nas pa je vel tudi strah za našo bodočnost. Spraševali smo se, kam vse to pelje, kaj bo z nami, Slovenci, če bo okupatorju uspelo uresničiti njegove peklenske namene. Spominjam se, da smo v teh pogovorih prišli do ugotovitve, da vse bolj razumemo Janeza Hribarja, ki si je maja 1941 vzel življenje in v slovo zapisal Prešernove verze: Manj strašna noč je v črne zemlje krili, kot so pod svetlim soncem sužnji dnovi. Mora v nas se je prepletala z občutkom nemoči: čutili smo se vse bolj ogroženi, a bili smo brez zaščite, izročeni na milost in nemilost okupatorju. Bojazen je bila vsak dan večja. Bivši jugoslovanski oblastniki, ki naj bi skrbeli za usodo slovenskega naroda, so tekmovali med seboj, kdo bo bolj ponižno in uslužno dvoril Italijanom. Pridružila se jim je tudi katoliška cerkev s škofom Rožmanom na čelu, z izjavami lojalnosti in zahvale, ne pa obsodbe okupatorja. Bili smo ogorčeni, osramočeni, preplašeni in zbegani. Vse bolj smo s prijatelji stikali glave in se spraševali, kaj nam je storiti.

PRVE AKCIJE OSVOBODILNE FRONTE

Jeseni 1941 sem se vpisal na pravno fakulteto. Ob vpisu so zahtevali, naj podpisem tudi pristopno izjavo za profašistično študentsko organizacijo. Odklonil sem. Kaj zdaj, sem premišljeval in se odločil, da se bom vpisal v abiturientski tečaj, samo da mi ne bo treba redno hoditi na univerzo. Tako sem tudi storil.

Na abiturientskem tečaju so nam kmalu prebrali direktorjevo okrožnico, da moramo vsakega profesorja ob vstopu v razred pozdraviti s fašističnim dvigom roke. Ker smo že vedeli, da Osvobodilna fronta slo-

venskega naroda poziva k odporu tudi z bojkotom takih okupatorjevih ukrepov, smo sklenili, da se temu organizirano upremo. Na pisalni stroj sem napisal letak, s katerim smo sošolke in sošolce pozvali, naj pozdrav bojkotirajo. Letak smo pred začetkom šolske ure na skrivaj razdelili po klopeh. Ker je bilo v razredu tudi nekaj bivših jugoslovanskih oficirjev, smo jih v posebnem odstavku pozvali, naj s fašističnim pozdravom ne kršijo svoje prisega kralju Petru. Akcija nam je uspela: sicer ne takoj, saj so nekateri, tudi oficirji, sprva še pozdravljali po fašistično, počasi pa so tudi ti redki prenehali. Tako profesorjev nihče v razredu ni več pozdravljal z dvignjeno roko.

Po tem uspehu smo v razredu še nekajkrat razdelili letake z glavnimi vestmi z bojišč, zlasti o odporu Rdeče armade.

Na univerzo sem šel le poredkoma, samo takrat, kadar sem se moral pokazati zaradi podpisov v indeks.

TAJNA RADIJSKA POSTAJA

Nekega dne jeseni 1941 me je oče resno vprašal, ali sem že tako zrel, da lahko opravi zelo zaupno in nevarno nalogo. Seveda sem brez pomislekov odvrnil, da sem. Oče mi je izročil zaprto kuverto in mi rekel, naj jo odnesem v majhno, sedaj spomeniško zaščiteno hišo v Igriški ulici poleg gostilne Pod lipco. Na podstrešju sem potrkal na edina vrata in odprl mi je neki mlad moški, ki me je, očitno obveščen, da bom prišel, hitro spustil v sobo. Dal sem mu kuverto, in še preden sem se utegnil ozreti po prazni sobi, me je potisnil skozi vrata na hodnik. Ko sem se vrnil domov, sem očetu povedal, da sem nalogo opravil. Vztrajal sem, da mi pove, kam sem šel. Oče mi je zaupal, da je tam tajna radijska postaja za zvezo z Londonom oziroma kraljevo vlado, hkrati pa me je opozoril, da tega nikakor ne smem nikomur povedati, saj bi nas Italijani, če bi jo odkrili, vse zaprli. Čez nekaj časa mi je oče povedal, da postaje tam ni več. Nikoli več mi ni dal podobne naloge.

ČETRТА HIŠNA PREISKAVA

V svojem dnevniku, ki je bolj filozofske narave kot pregled važnejših dogodkov, imam na strani 79 zapisano, da so »novembra 1941 karabinjerji naredili preiskavo v hiši zaradi Ivota in mene, bili so trije in niso odvedli nikogar«. Karabinjerji niso poveda-

li vzroka in namena svojega obiska, vendar menim, da sta bila preiskava in kratko zasliševanje najbrž povezana z našimi akcijami na abiturientskem tečaju. To je pomenilo, da naju je kdo od sošolcev prijavil, da sva zoper fašistični pozdrav. Morda pa je bil ta obisk povezan z mojo aretacijo v juliju.

OČETOV ODHOD V ŠVICO IN ZAPOR

Oktober 1941 se je oče odločil za službeno potovanje v Švico. Nameraval je urediti zadeve Trboveljske premogokopne družbe, ki je bila v lasti tujih, predvsem francoskih delničarjev. Imel pa je še en razlog za to svoje potovanje. Na pot se je podal tudi po dogovoru s svojimi političnimi prijatelji iz bivše jugoslovanske nacionalne (liberalne) stranke, da bi zanje uredil neko zadevo. Ta politična skupina ni bila za sodelovanje z OF in je zagovarjala politiko čakanja in lojalnosti do okupatorja. O tem naj bi se moj oče pogovoril z londonsko vlado in Angleži. Z Marjanom Tepino se je dogovoril, da bo v Švico odnesel nekaj političnih dokumentov, ki naj bi jih posredoval londonski kraljevi vladi in zaveznikom, da bi bili obveščeni, kaj se dogaja v Sloveniji.

Najpomembnejši dokument, ki ga je oče odnesel v Švico, je bil memorandum o slovenskih narodnih mejah, torej o združenih Sloveniji. Ta točka OF je bila postavljena za pglavitni cilj narodnoosvobodilnega boja. Marjan Tepina je, ko je očetu izročil memorandum, povedal, da so ga sestavili kulturni člani Osvobodilne fronte slovenskega naroda, profesorji Zwiter, Pirjavec in drugi. Marjan je od OF dobil tudi nemške plakate o prvem streljanju talcev: sto Slovencev za enega Nemca. Plakate je podpisal gaulajter Kučera. Oče je nesel s seboj tudi poročilo o preseljevanju Slovencev z Gorenjske in Štajerske. Vse dokumente sta Marjan in Pavle Tepina preslikala in filme skrila v očetovo mapo in pete njegovih čevljev. Pri tem jima je menda pomagal tudi Cveto Močnik. Bil sem poleg, ko so v kletnih prostorih naše hiše pripravljali dokumente za pot.

Za očeta se je začela osebna kalvarija. Naj jo na kratko opišem po lastnih doživetjih in njegovem kasnejšem pripovedovanju.

Oče je v Švico prispel brez težav. Takoj se je odpravil na naše veleposlaništvo, kjer je še redno delal kraljevi veleposlanik Juri-

sić. Povedal je, zakaj je prišel in kaj je prinesel s seboj. Filme so takoj razvili in sporočili kraljevi vladi v London njegovo zahtevo, naj uredijo potrebne vizume, da bo z dokumenti lahko odpotoval v London. Toda šifra našega veleposlaništva je bila izdana. Zelo verjetno je, da so bili nekateri njegovi uslužbenci agenti gestapa in ovre. Menda so celo vlomili v očetovo hotelsko sobo. Tako so Italijani in Nemci hitro zvedeli, kaj je oče prinesel v Švico in za namen njegovega potovanja v London. Med njegovim bivanjem v Švici so tamkajšnji časopisi pisali o razmerah v Sloveniji.

Prvi znak, da je bil oče izdan, je bila peta policijska preiskava naše hiše novembra ali decembra 1941. Italijani so temeljito pregledali vse prostore, vzeli vrsto očetovih zapisov in dokumentov in natančno zaslišali mamo. Hoteli so vedeti, zakaj je oče odšel v Švico, kaj je odnesel s seboj in podobno. Mama je odgovarjala, kakor se je bila z očetom dogovorila, da je odpotoval v Švico po službenih opravkih. Mama je zanikala, da bi bil oče vzel s seboj kaj drugega poleg službenih papirjev.

V Švici se je zadeva razvijala dramatično. Oče je dolgo čakal na odgovor iz Londona. Ko je končno prišel pozitiven odgovor oziroma je dobil tranzitni vizum za potovanje prek Madrida v London, ga je tik pred odhodom skrivaj poiskal neki duhovnik. Rekel mu je, da mu iz Vatikana sporočajo, naj ne gre na pot, ker je izdan in ga na madridskem letališču čaka gestapo. Tako oče ni odpotoval v London. Ker mu je medtem potekel švicarski vizum, so Švicarji zahtevali, da takoj zapusti njihovo državo. Oče je še enkrat, menda prek te vatikanske zveze, poskusil urediti, da bi nekako, na primer prek Lizbone, vendarle odpotoval v London, a je dobil odgovor, da ga tudi tam čaka gestapo oziroma ovra.

Kraljevi polkovnik in znani obveščevallec Vauhnik piše v svojih spominih, da je po zaslugi mojega očeta začela delovati njegova zveza z Londonom. Ker je bila očetova misija izdana, so Italijani najbrž vedeli tudi za Vauhnikovo zvezo.

Medtem so tudi očetovi prijatelji doma zvedeli, da so Italijani odkrili namen njegovega potovanja. Niso pa vedeli, da je oče odnesel s seboj dokumente Osvobodilne fronte. Dr. Ernest Kalan, očetov politični prijatelj, prebegli odvetnik iz Celja, ki je vzdrževal stike z mamo, ji je svetoval, naj

pokliče očeta po telefonu in mu dopove, da se ne sme vrniti. Konec decembra 1941 je mama dobila od Italijanov dovoljenje, da po telefonu pokliče očeta v Ženevo. V pogovoru, pri katerem sem bil navzoč, mu je rekla: »Vinko, Damjan (Lenkin sin) joka in stalno kliče ostani, ostani . . .« Več ni mogla reči, saj so Italijani prisluškovali pogovoru in ga kmalu tudi prekinili.

Švicarji so očetu postavili ultimatum: ali naj odpotuje ali pa ga bodo zaprli v taborišče za politične begunce z ozemelj, ki so jih zasedli Italijani in Nemci. Oče je izbral prvo možnost in se 8. januarja 1942 vrnil v Ljubljano. O svojem prihodu nas je obvestil s telegramom, zato sva ga šla z mamo čakati na kolodvor. Toda še preden je vlak pripeljal na postajo, je peron obkolil močan oddelek italijanskih vojakov. Postavili so strojnice po peronu in nas, ki smo čakali na vlak, nagnali proč. Vlak je pripeljal na postajo in z mamo sva videla, kako so očeta pripeljali iz vagona vklenjenega v verigo, in ga odpeljali v ljubljanske zapore.

Še isti dan so vojaki opravili šesto hišno preiskavo, tokrat zelo temeljito. Pregledali so vse sobe, klet in podstrešje, odprli vsako omaro posebej, pisalno mizo in predale. Vendar niso našli ničesar, kar bi bremenilo očeta.

Čez nekaj dni so očeta odpeljali v zapor v Koper. Tam je bil enajst mesecev zaprt v samici. Nato so ga odpeljali v Rim pred posebno fašistično sodišče za zaščito države.

PRVI ILEGALCI V HIŠI

Na začetku leta 1942, po očetovi nesrečni vrnitvi, so se dogodki v naši hiši naglo vrstili.

Najprej je prišel k nam Marjan z vso družino: Lenko in sinovoma Damjanom in Petrom. V stanovanju na Mirju ga je sredi noči iskala italijanska policija. Stanovali so v majhnem podstrešnem stanovanju, zato se ni imel skriti kam drugam kot na balkon. Tam se je pilepil ob zid za vogalom. Medtem ko je stal na ozkem fasadnem napušču, je pod njim patroliral karabinjer. Preiskujoči policist, ki je le površno pogledal na balkon, na srečo ni opazil njegovih prstov, s katerimi se je držal za vogal. Marjan je prišel k nam v upanju, da bo pri nas varnejši. Hiša je bila velika in v njej smo živeli sami. Takoj si je začel iskati primerno skrivališče, kamor bi se lahko skril pred Italijani, če bi

ga ponovno prišli iskat. Našel je prostor pod stopnicami, ki so peljale v prvo nadstropje. Prostor je bil zakrit z lesenim opažem, ki se ga je dalo odstraniti, vendar je bilo treba precej časa za njegovo ponovno pričvrstitev z vijaki.

Italijanska policija je iskala tudi Marjanovega brata Pavla. Vendar Pavle ni živel stalno pri nas, prihajal je občasno in se skrival po teden, dva.

Kmalu smo dobili še tretjega ilegalca. Odvetnik Kalan, ki so ga očetovi prijatelji določili, da bo mami stal ob strani in ji pomagal urejati zadeve pri obrambi očeta, gmotnih vprašanjih, hiši in drugem, je mamo preprosil, da je v hiši skrila njegovega brata z ilegalnim imenom dr. Peter Kralj. Ali je v resnici bil Kalanov brat, tega nismo vedeli zatrdno. Ko je prišel k nam, se je predstavil za zdravnika, ki je pribežal s Čehoslovaške pred Nemci. Z njim je prišla neka ženska, ki se je predstavila za njegovo ženo in zdravnico, trenutno zaposleno na Studencu. Hitela nam je pripovedovati, da s tamkajšnjimi zdravniki hodi zdraviti ranjene partizane in da jih imajo nekaj tudi na Studencu. Bila je Rusinja. H Kralju je porredkoma, a redno zahajala rdečelaska Manja. Kmalu smo ugotovili, da je bila kurirka za zvezo. Po nekaj mesecih smo zvedeli, da je Kralj angleški oficir in da dela za Intelligence Servis. Prvo obdobje tega čudnega sožitja je minevalo v političnih razpravah, poslušanju radia London in enotnem interesu boja proti okupatorju. Vendar se je kmalu vse spremenilo.

SEDMA HIŠNA PREISKAVA

Skrivališče pod stopnicami je bilo, kot rečeno, majhno. Ni še bilo dokončno pripravljeno, ko se je pred vrati prikazala italijanska policija. Pavla takrat ni bilo pri nas, tako da sta se vanj skrila le Marjan in Kralj. Policijski komisar, čigar imena se ne spominjam več, je prišel z dvema agentoma, se vljudno predstavil in povedal, da je prišel zaslišati mamo o očetovi zadevi. Moral bi bil dobiti nekatere podatke in opraviti hišno preiskavo. Bil sem navzoč pri zaslišanju. Opazil sem, da je komisar takoj, ko sta agenta odšla preiskovat hišo, postal bolj ljubezniv. Ko je videl, da je mama vsa skrušena, ji je rekel, naj se potolaži, da se očetu ne bo zgodilo nič hudega in da se bo zavzel za to, da bo čimprej prišel na prostost. Seveda

njegovih besed nismo vzeli zares, prej kot provokacijo. Kasneje pa se je pokazalo, da je mislil iskreno. Med zaslišanjem je mami postavljala običajna vprašanja, ona pa je odgovarjala skopo in formalno. Na to ni reagiral. Na koncu je zahteval podrobne podatke o plači, premoženjskem stanju in podobnem ter nekaj dokumentov.

Ta komisar je kasneje še večkrat prišel k nam. Govoril je, da je socialist in da sovraži fašiste. Pomagal je tudi pri očetovi zadevi, a ni mogel veliko storiti. Nanj smo se obrnili, ko smo sodelovali v akciji OF za rešitev življenja Toneta Tomšiča.

SKRIVALIŠČE – BUNKER

Ta preiskava nas je spodbudila, da smo začeli iskati boljše skrivališče. Marjan, ki je bil arhitekt, je prevzel nalogo. Poznal je gradbeni načrt graditelja hiše, mestnega arhitekta Vladimirja Mušiča. Tik nad vhodno vežo, ki je imela steklen strop, je bil dvojni strop, in to ob stopnišču v prvo nadstropje. Tam je bila stena železobetonska. Vanjo smo nekaj dni v skrčenem položaju z dletom in kladivom klesali odprtino, skozi katero se je lahko splazil odrasel moški. Delo je bilo utrudljivo, delali smo v izmenah, noč in dan, preteklo pa je tudi nekaj krvi, kadar je kdo zgrešil udarec po dletu. Za vrata v bunker je bilo treba izrezati leseno ploščo s posebnim profilom, da se je tesno prilegala, in s katero je lahko vsak, ki je zlezal v bunker, zaprl vhod. Ta vratca smo dali izdelati nekemu mizarju, ki ga je OF priporočila kot zanesljivega. V bunkerju je bilo prostora le za sedenje in ležanje. Na stropne tramove v pritličju so bile pritrjene steklene plošče in luči. Z notranje strani bunkerja smo položili deske, tako smo dobili ograda. Na deske smo položili nekaj žimnic, odej in blazin in bunker je bil pripravljen.

Takrat so Italijani izdali odlok, da je treba oddati smuči. Tudi te smo skrili v bunker, Italijanom pa rekli, da smo jih pustili na Pokljuki.

Italijani so izdali tudi odlok o plombiranju radijskih sprejemnikov. Enega smo skrili v bunker in potem redno poslušali vesti zavezniških postaj, zlasti Londona, kmalu pa tudi našo postajo Radio Svoboda Jugoslavija.

V bunkerju smo imeli tudi ilegalno literaturo: Ljudsko pravico, Slovenskega poročevalca, ilegalne brošure in material za ilegalno delo (štampiljke, klišeje itd.).

Le nekaj ur potem, ko smo dokončali skrivališče, je prišla italijanska policija po Marjana. S Kraljem sta še pravočasno zlezla vanj. Ko je Lenka rekla Italijanom, da Marjan dela kot arhitekt v Italiji, so izvršili osmo hišno preiskavo. Zastajal nam je dih, ko so šli mimo skrivališča v prvo nadstropje. Le bežno so pogledali v predprostor, ki je peljal v bunker in je bil namenjen za umazano perilo. Tega je takrat seveda namenoma bilo zelo veliko. Odšli so, ne da bi dobili Marjana, mi pa smo zadovoljni ugotovili, da je bunker prestal svoj krst in da imamo zanesljivo skrivališče.

PROSLAVA PREŠERNOVEGA DNE IN RAZPAD KLUBA

Naš klub, ki je izdajal svoj list Naše delo, se je sčasoma razširil tudi z dekleti. V njem so sodelovale Nuša, Vida Sluga in druge. Z okupacijo se je klub vse bolj politiziral, sestajali pa smo se redkeje, saj je bilo sestajanje prepovedano in torej nevarno.

Ko je 7. februarja 1942 Osvobodilna fronta pozvala, naj Slovenci, kjerkoli morejo, proslavijo dan rojstva Franceta Prešerna, smo v okviru kluba pripravili pri nas doma proslavo z recitacijami in petjem. Zbrali smo širok krog prijateljev. Proslava je potekala v mučnem ozračju okupacije, preseljevanja in zatiranje Slovencev in je poudarila skrb za naš obstoj in prihodnost.

Kmalu po proslavi smo v klubu odprli razpravo in nekateri smo predvsem postavili zahtevo, da se kot klub opredelimo za OF. Naši zahtevi je odkrito nasprotoval Jaka Savinšek. Svoje nasprotovanje je argumentiral s tem, da Osvobodilno fronto vodijo komunisti in da ne gre za vseslovenski osvobodilni boj. O tem smo nekajkrat razpravljali in se nazadnje razšli. Vsak je ostal pri svojem: nekateri smo bili za OF, Savinšek proti, nekateri pa so bili nevtralni. Tako je naš klub prenehal delovati tudi zaradi politične neenotnosti.

ORGANIZIRANO DELO V OSVOBODILNI FRONTI

Ne spominjam se, preko katere zveze sem se povezal v eno izmed terenskih organizacij Osvobodilne fronte na Mirju. Dne 22. februarja 1942 sem šel na prvi sestanek, ki je bil v nunski šoli na Mirju. Tja smo se hodili učiti angleščine. Sestanek je vodil neki tovariš, navzoči pa so bili tudi tovarišici

Hacinova in Luzarjeva in Ivo Pelicon. Na sestanku smo govorili o splošni politični situaciji in o organiziranju trosilne in napisne akcije.

Na sestanku te organizacije sem bil dvakrat ali trikrat, potem pa sem dobil sporočilo, da naj ne pridem več, ker nune nekaj sumijo. Začele so se množične racije.

V vseh dokumentih vedno navajam 22. februar kor začetek organiziranega in neprekinjenega delovanja za OF in narodnoosvobodilni boj.

PRVA BLOKADA

Ker je odpor naraščal in se je OF krepila, so Italijani obdali Ljubljano z bunkerji in bodečo žico, prepovedali izhod iz nje brez njihovega dovoljenja in februarja 1942 začeli po mestu postavljati blokade. Z močnimi vojaškimi oddelki so zaprli vse ceste in preiskovali hišo za hišo. Pobrli so vse mlade moške in jih na kamionih odpeljali v vojašnice. Tako so, takrat že devetič, preiskali tudi našo hišo. Marjan, Pavle in Kralj so se skrili v bunker, naju z Ivom pa so Italijani odpeljali. Preiskavo v hiši je vodil oficir v navzočnosti vojakov. Bilo jih je osemnajst. Tako sem si zapisal v dnevnik.

Na dvorišču vojašnice je bila velika množica moške mladinc Ljubljane. Vsak je moral kreniti proti nekemu lesenemu plotu, ki je bil postavljen tik pred zidom na dvorišču vojašnice. Za njim so bili skriti domači izdajalci, Ljubljancani, ki so Italijanom o vsakem posebej povedali, za koga je. Tisti, ki so jih osumili podtalnega delovanja ali pripadništva Osvobodilni fronti slovenskega naroda, so morali na eno stran, drugi na drugo. Z Ivom sva prišla med tiste, ki niso bili ovadeni. Zvečer so nas spustili domov. Ovadene so postavili pred sodišče ali pa jih odpeljali v koncentracijsko taborišče Gonars, ki so ga Italijani uredili posebej za Slovence. Ko sva se z Ivom vrnila, je doma za vladalo nepopisno veselje. Ogorčeno sva pripovedovala o selekciji, ki sva ji bila priča in ki je očitno kazala, da Italijanom pomagajo domačini. OF in porajajoča se varnostno-obveščevalna služba sta pravilno opozarjali, da nastaja v Ljubljani organizirano narodno izdajstvo. Še bolj smo bili prepričani, da se je treba proti narodnim izdajalcem odločno boriti, najprej s tem, da se jih opozori, če pa to ne zaleže, se nad njimi izreče smrtno kazen, ki jo izvrši varnostno-obveščevalna služba. Sklenili smo, da bova

pri bodočih racijah tudi midva z Ivom šla v bunker.

O tej prvi blokadi hranim fotografije, ki sem jih, čeprav bi me bili Italijani lahko opazili, posnel z našega okna.

HIŠNI ODBOR OSVOBODILNE FRONTE

Težko se je spomniti točnega dne, ko smo formalno oblikovali naš hišni odbor OF. Vem le, da je bilo spomladi 1942. Tok dogodkov v naši hiši je zahteval organizirano delo in stalno dogovarjanje in ukrepanje, drugače bi se bili mnogi od nas kmalu znašli v zaporu. Mislim, da smo se kot hišni odbor prvikrat sestali marca 1942. Odbor je vodil Marjan, ki je bil takrat simpatizer in kasneje kandidat komunistične partije. Imel je stalno zvezo s kulturno skupino Osvobodilne fronte. Vodil jo je profesor Pirjevec, ki je delal v univerzitetni knjižnici. V tej skupini so bili povezani tudi Bežek, Filip Kumbatovič in Saša Sedlar. V našem hišnem odboru so bili poleg mene moja sestra Lenka, Nuša Juvančič in Ivo Pelicon. Nismo bili člani Komunistične partije Slovenije. Kadar se je skrival pri nas, se je sestanka udeleževal tudi Pavle. Za stik s skupino kulturnikov so določili mene. Tako sem bil leta 1942 kurir za zvezo z Pirjevcem, leta 1943 pa tudi z drugimi navedenimi iz te skupine.

Ker je bil naš hišni odbor neposredno povezan s skupino kulturnikov, ni bil vključen v terenski ali kvartni odbor OF. Slednji tudi vedel ni za našo organizacijo. Toda zaradi stalnih hišnih preiskav in glasov, ki so krožili o nas, so sosede in znanci slutili, da se pri nas marsikaj dogaja. Ta povezava in dobra konspiracija sta zagotovo prispevali k temu, da je hišni odbor Osvobodilne fronte deloval nemoteno in da policija nikoli ni odkrila ne skrivališča ne nobenega našega ilegalca.

Naša dejavnost je narekovala potreba narodnoosvobodilnega boja. Večino akcij smo izvajali po direktivah, veliko pa smo se jih lotili tudi na lastno pobudo, sodeč, da so na liniji Osvobodilne fronte.

Navadno se je sestanek odbora začel z obravnavanjem trenutnega vojaškega in političnega položaja v Sloveniji, Jugoslaviji, na bojiščih in mednarodnem prizorišču. To nam je dajalo podlago za propagando in druge akcije in seveda za argumente, ki smo jih potrebovali pri svojem delu. Nato smo obravnavali teme, ki smo jih prejeli kot

direktive Osvobodilne fronte. Med njimi so bile razlage za različne poteze OF in za naše ravnanje proti okupatorju in domačim izdajalcem. Tako smo obravnavali tudi argumente o potrebi kaznovanja izdajalcev (Praprotnik, Natlačen), o vlogi Mihailoviča, ravnanju domače reakcije in tako dalje. Dogovarjali smo se o akcijah, ki jih je bilo treba izvesti, in sicer napisnih, trosilnih in drugih. Posebej za trosilne akcije sem si razparal žep v hlačah in skozi luknjo spuščal listke, ki so pod hlačnico padali na cesto. Dogovarjali pa smo se tudi o zbiranju materiala za OF in partizane. Marjan nam je nekoč rekel, da OF nalaga aktivistom, da zbirajo vse, od šivanke do tanka. Redno smo zbirali denarne prispevke za Osvobodilno fronto in denar za pomoč prizadetim aktivistom in njihovim družinam. Dogovarjali smo se o raznih varnostno-obveščevalnih akcijah, reševanju zaprtih aktivistov OF in podobno. Posebej smo obravnavali ponavljajoče se preiskave v hiši, očetov zapor in drugo ter se dogovarjali o potrebnih ukrepih.

Redno smo brali ilegalne publikacije, zlasti Slovenskega poročevalca in Ljudsko pravico. Učili smo se tudi partizanskih pesmi in jih pogosto prepevali.

Na odboru smo se tudi dogovorili, kako začeti in s kom razpravljati o vprašanih narodnoosvobodilnega boja, zlasti ker smo s Kalanovima in tudi z drugimi, ki so prihajali v hišo, žolčno razpravljali o Osvobodilni fronti, vlogi Mihailoviča, kaznovanju in justifikaciji narodnih izdajalcev itd.

Hišni odbor se je vključil tudi v akcijo, ki je pozivala bivše jugoslovanske oficirje, naj vstopijo v partizane. Zagotovljen jim je bil za stopnjo višji čin. Takih oficirjev je bilo v Ljubljani malo, saj jih je večina bila v ujetništvu, vendarle smo se z dvema, tremi pogovarjali o tem, da bi se pridružili partizanom. Omahovali so, češ da se bojijo, da bi s tem prelomili prisego, ki so jo dali kralju. Dokazovali smo jim, da bodo svojo prisego uresničili le, če se bodo s puško v roki borili proti okupatorju. Ponudili smo jim, da jim preskrbimo zvezo za odhod v partizane. Večjega uspeha pri tem nismo imeli.

Marjan je delal tudi za ciklostilno tehniko. Kot arhitekt je risal osnutke za denarne bone OF. Ti osnutki so ohranjeni in so bili objavljeni v knjigi o partizanskem denarju. Iz radirk je delal štipiljke, ki jih je tehnika uporabljala za ponarejene legitimacije. Ves ta pribor in izdelke je skrival v bunkerju, ta-

ko da med nobeno hišno preiskavo niso našli nič.

Z nami v hiši je živela tudi hišna pomočnica Manca Rahne. Bila je zelo vdana naši družini, poznala je razmere pri nas, vedela je za skrivališče in ilegalce. Pri hišnih preiskavah je imela zelo pomembno vlogo. Pravočasno nas je morala obvestiti, da je pred vrati policija, nato policiste čim dlje zadržati na stopnišču, da smo se lažje skrili. Pri vseh zasliševanjih se je zelo dobro držala. Uradno se sicer ni udeleževala sestankov hišnega odbora, vendar smo jo obravnavali kot aktivistko Osvobodilne fronte. Po vojni je status aktivistke tudi upravičeno dobila.

RADIJSKI VESTNIK OSVOBODILNE FRONTE

Italijanski okupator je, da bi zatrl odpor Slovencev, uvedel vrsto ukrepov. Hotel je, da ne bi bili seznanjeni s stanjem po svetu, na bojiščih, z odnosi med zavezniki in razvojem narodnoosvobodilnega boja v Jugoslaviji. Prepovedal je poslušanje vseh tujih radijskih postaj in plombaral radijske sprejemnike v Ljubljani tako, da smo lahko poslušali samo Ljubljano. Pregarjali so vsakogar, ki je širil drugačne vesti, kot so bile dovoljene. Vsaka družina je imela lahko samo en plombaran radio, druge so jim pobrali. Zato smo naš drugi radio skrili v bunker in prek njega redno poslušali zavezniške postaje, kasneje tudi Radio Svobodna Jugoslavija.

Od Osvobodilne fronte je Marijan dobil nalogo, da vsak dan posluša radijske vesti z vsega sveta in si jih zapisuje za Radijski vestnik OF, ki je redno izhajal. Ta vestnik je urejal Boris Ziherl, vodilni aktivist Osvobodilne fronte in član centralnega komiteja Komunistične partije Slovenije. Večkrat je prišel v našo hišo, si ogledal skrivališče in se dogovarjal, kako zbirati radijske vesti. Za zvezo z Borisom Ziherlom je skrbela kurirka Vladoša Simčič, ki je redno zahajala v našo hišo od pomladi 1942 do pomladi 1943. Leta 1943 je delo pri radijskih vesteh prenehalo, zato je Simčičeva prinašala druga sporočila, predvsem obveščevalna.

Po zaslugi tega našega dela so Ljubljančani med okupacijo dobivali redno dnevno poročilo o dogodkih po svetu. To je bilo za politično moralo mestnega prebivalstva izrednega pomena, saj je bila usoda slovenskega naroda povezana z usodo svetovne

vojne. Seveda je to spravljalo Italijane v bes, toda zaman so iskali, odkod prihajajo vesti. Najbrž je marsikateri hišni preiskavi botrovala želja po odkritju radia in centra Radijskega vestnika.

DRUGA BLOKADA

Marca 1942 so Italijani ob podpori domačih izdajalcev izvedli druge množične aretacije z blokado cest in preiskavami po hišah. Ko nas je zjutraj Manca zbudila s poročilom, da je hiša blokirana, smo se Marjan, Pavle, Ivo, Kralj in jaz takoj skrili v bunker. Res je kmalu nato prišel v hišo oficir s petimi vojaki. Vstopili so v vežo s steklenim stropom, nad katerim smo bili mi. Manca je prižgala luč in svetloba se je razlila po stropu. Tako smo v bunkerju vedeli, da so Italijani v hiši. Sprejeli sta jih mama in Lenka. Zahtevali so seznam hiše in glasno brali: Vinko – mama je odgovorila, da je zaprt v Kopru; Marko – mama je rekla, da se nisem vrnil iz februarске racije; Ivo – mama je rekla, da je doma na Planini; Marjan – Lenka je odgovorila, da dela v Italiji; Damjan – Lenka je pojasnila, da z bratom Petrom spita in da sta njena sinova še otroka. Nato so pregledali vse prostore v hiši. S tesnobo smo slišali, da so odprli tudi prostor za umazano perilo, od tam se je prišlo v bunker, ga premetali in odšli. Zopet smo imeli srečo.

V tej raciji Italijani niso odpeljali nikogar iz naše hiše. Po raciji smo se podrobno pogovorili o položaju in ugotovili, da bomo morali biti v bodoče zelo previdni. Natančno smo predvideli ves postopek, kako se ravnati ob hišni preiskavi. Prepričani smo bili, da sva z Ivom prav ravnala, da sva se skrila v bunker, saj bi naju drugače zagotovo odpeljali. Na najino odločitev je vplivala tudi vest, da so glavni italijanski ovaduhi stražarji in mladinci iz vrst ljubljanskih klerofašistov. Med njimi je bilo precej mojih sošolcev iz klasične gimnazije, Capuder, Lavrič, Rant, Erjavec in drugi. Z njimi sem zadnja leta v gimnaziji pogosto imel politične diskusije, resda večidel o odnosu klerikalci-sokoli, vendar so oni že takrat govorili, da je glavna nevarnost za slovenski narod in svet komunizem. Njihovo geslo je bilo: Kdor ni z nami, je proti nam. Bil sem torej neposredno ogrožen. Poznejši dogodki so to v celoti potrdili.

AKCIJA ZA REŠEVANJE TONETA TOMŠIČA

Osvobodilno fronto je zelo prizadelo, ko so Italijani dobili v roke vrsto vodilnih ljudi, med njimi Toneta in Vido Tomšič, Miha Marinka, Zdenko Kidrič in druge. Na sestanku hišnega odbora smo razpravljali, kaj lahko po svojih močeh prispevamo k njihovi rešitvi. Spomnili smo se na policijskega komisarja, ki nam je ponudil pomoč, ko so zaprli očeta. Med poznejšimi obiski je večkrat poudaril, da je socialist in da je proti fašizmu. Torej smo se obrnili nanj. Nalogo sva prevzela z Lenko. Prosila sva ga, naj pomaga rešiti Tomšiča in naj nama pove, kaj je treba storiti. Omenila sva, da denar ni vprašanje. To ponudbo je odločno zavrnil in obljubil pomoč oziroma svoje sodelovanje. Zaradi te naloge je komisar večkrat prišel sam v našo hišo. Povedal nam je, da je Tomšič zaprt na policiji na Bleiweisovi (sedanji Prešernovi) cesti, da je pod posebno strogim režimom in da mu trda prede. Čeprav so z njim ravnali brutalno, ni ničesar priznal. Policija je vedela, da je eden vodilnih komunistov. Takó je Tomšič spadal pod pristojnost najvišjih policijskih in vojaških funkcionarjev in mu naš komisar ni mogel neposredno pomagati. Toneta Tomšiča bi po njegovem mnenju lahko rešili le, če bi se zanj zavzel škof Rožman. Komisar nam je kasneje izročil tudi fotografije mučenega Tomšiča. Na eni je imel krvave roke. Fotografijo je priobčilo eno od ilegalnih glasil Osvobodilne fronte.

Vse te podatke je naš hišni odbor redno posredoval varnostno-obveščevalni službi prek zveze s kulturniki, jaz pa sem jih kot kurir prenašal prof. Pirjevcu v univerzitetno knjižnico.

Znano je, da se akcija za rešitev Toneta Tomšiča, čeprav se je zanjo zavzemala vsa OF, ni posrečila. Tone Tomšič je bil ustreljen maja 1942.

REŠEVANJE OČETA

Ves ta čas smo si aktivno prizadevali tudi za rešitev mojega očeta, ki je bil obtožen vojaške špijonaže in mu je grozila smrtna kazen. Oče je bil zaprt v samici kopskega zapora, v zelo slabem zdravstvenem in psihičnem stanju. Z njim nismo imeli stikov. Glavna skrb za očetovo reševanje je bila na maminih ramenih in na naših. Pri tem nam je zelo pomagala Vera Miklič, moja teta.

Očetovi prijatelji so nam svetovali, naj najamemo odvetnika. Mama se je odločila za Ernesta Kalana. Mladi v hiši smo bili do njega dokaj skeptični, zlasti ker smo menili, da ne bo kos tako zahtevni nalogi in ker mu politično nismo zaupali. Vendar mami, tako je kazalo, ni preostalo drugega, kot da najame prav njega, v upanju, da bodo v ozadju pomagali reševati očeta tudi njegovi politični prijatelji, zbrani okrog Jutra. Temu krogu je pripadal tudi Kalan. O tej svoji nalogi je Kalan pisal dnevnik, ki obsega 91 strani in zajema dogodke od začetka februarja 1942 do 5. decembra 1942.

Iz dnevnika je razvidno, da so se v reševanje mojega očeta vključile tri ženske: Bognary, ki se je predstavljala kot funkcionarka mednarodnega Rdečega križa in je nenehno potovala med Švico, Italijo, Ljubljano in Beogradom, Baltičeva, ki je kot ljubica šefa ovre za Slovenijo Onisa in z njegovo vednostjo oziroma v dogovoru s njim hotela igrati ključno vlogo, in Bežkova, ki je živela v Italiji in se je v zadevo vpletla kasneje. Skupna značilnost vseh treh žensk je bila, da so za očetovo rešitev zahtevale denar. Dobile so okrog 100.000 lir, kar je takrat bilo pravo premoženje.

Iz dnevnika je razvidno, da so se v zadevo vpletili tudi drugi, celo neki duhovnik Godina iz Vatikana.

Vse bolj smo dvomili, da bodo te akcije rešile očeta. Zavoljo tega in poteka dogodkov smo poleti 1942 najeli odvetnika Cassinelli iz Rima. Bil je znan kot spreten odvetnik, z dobriimi zvezami pri fašistih in voljan braniti protifašista. Bil je tudi odvetnik naših ljudi na znanem tržaškem procesu leta 1941. Tudi Cassinelli je zahteval visok honorar, vendar je uspešno opravil svojo nalogo. Osebnost se nam je zdel nekoliko neresen, preveč teatralen, vendar je od vsega začetka zagotavljal, da bo očetu rešil glavo.

Bolj ko se je bližal očetov proces v Rimu, bolj se je s to zadevo ukvarjala italijanska vojaška in politična policija. Kalanov dnevnik govori o mnogih zaslišanjih, pogovorih in vpletanjih raznih oficirjev in policijskih komisarjev. Zadeva je dobila nove razsežnosti, ko je prišlo na dan, da so omenjene ženske zvale od mame precej denarja. Menda je bil zaradi tega odstavljen šef ovre in premeščen v Sofijo. Dnevnik kaže, da so italijanski krogi ob očetovem primeru razčiščevali tudi medsebojne račune in spore.

Veliko jih je dajalo naši družini nasvete in predloge. Tako lahko v dnevniku preberemo, da je nekdo od očetovih prijateljev mami celo predlagal, naj pošlje v Rim prošnjo, da se je pripravljena z vso družino izseliti v Italijo, da bi ušla komunistom. Seveda smo se mladi ogorčeno in odločno uprli temu, da bi mama kaj takega prosila. Predobro smo se zavedali tragičnih posledic takega dejanja.

Ker je šlo za to veliko denarja, se je gmotni položaj naše družine zelo poslabšal. Mama si je s Kalanovo pomočjo sposojala denar, kjer je mogla. Vzela je tudi hipoteko na hišo. Finančno stanje družine se je še poslabšalo, ko je italijanski kvestor v Trboveljski premogokopni družbi prepovedal izplačevati očetovo mesečno plačo. V hiši nas je takrat živelo deset.

OKUPATORJEVO NASILJE POSTAJA VSE HUIŠE

Junija 1942 so Italijani izvedli tretjo blokado v mestu in množične aretacije. Za tri dni so uvedli policijsko uro od 17. ure do jutra. V racijah so zadržali dve tretjini mladih Ljubljancanov. V zaporu je ostalo več mojih prijateljev, ki so jih potem odpeljali v taborišča v Italijo. Mi smo se tudi tokrat skrili v bunker. Počutili smo se kot preganjana zver, živeli smo v večnem strahu, nismo hodili z doma.

Takole sem si 16. junija 1942 zapisal v dnevnik:

Nacionalni problem našega naroda je danes problem našega življenja. Z zmago naših nacionalnih sovražnikov pade tudi naš narod. Tako sem spoznal že zgodaj, da je svoboda pogoj življenja, da je življenje brez svobode životarjenje.

Danes je nastopil čas, ko vemo, da eksistira za Slovence le vprašanje: biti ali ne biti. S padcem Jugoslavije smo danes zmožni pregledati bilanco enoletne italijanske okupacije, katera se je potuhnjeno in z nasmehom na ustnicah prikradla v Slovenijo ter z namenom v srcu: uničiti naš narod, ga potučiti in iztrebiti tako, da bodo Italijani kljub temu veljali za kulturni, pravični in pošteni narod.

Z razglasom o policijski uri ob 21^h (pri blokadah ob 17^h), s prepovedjo smučanja in kolesarjenja, fašizacijo naše mladine, naših uradov in ustanov, z uporabljanjem manjvrednih slovenskih ljudi kot

agentov in denunciantov, z masovnimi blokadami, aretacijami, s polnitvijo koncentracijskih taborišč po Italiji, obdajanjem slovenske prestolnice z žično oviro, s pretepanjem naših žena in mož po ulicah, z mučenjem zaprtih Slovencev po ljubljanskih zaporih, z razdvajanjem Slovencev v poštene ljudi in ljudi, ki jim služijo in onečaščujejo našo kolektivno narodno čast, z nočnimi aretacijami in prepovedjo prenočevanja pri drugih ter končno z razglasom o talcih, katere ubijajo ti podleži brez kontrole, brez objave imen in brez dokazov krivde, nam je Slovincem jasno, da gre za naše življenje in smrt. S takim okupatorskim obnašanjem je padla zadnja možnost mirnega in prijaznega razmerja med Italijani in Slovenci. Naš narodni boj je danes neizprosni, radikalen in se bojuje z načelom: kdor ni z nami, je proti nam.

Mi hočemo svobodo, hočemo mirno živeti na svoji zemlji, hočemo po slovensko govoriti, misliti in čutiti: zato je naš boj pravičen, in ker je pravičen, je lahko dosleden, neizprosni in krvav. In tudi taka, samo taka mora biti in je lahko pravica, ki jo bomo ali jo že terjamo od ljudi, katerih ne poznamo, ne razumemo, katerim ni nihče dal pravice, da so prišli ropat, krast in požigat naše vasi, hiše in naše narodno premoženje.

Danes ni več sporno: ni sredine, ni omahovanja, mi hočemo svobodo, pravico in življenje. In to bomo dosegli: naš odpor je velik, neizprosni in pravičen. Vsak posameznik, tako tudi jaz, vidimo svojo prvo in glavno življenjsko nalogo v boju za našo osvoboditev. Prvo je svoboda, prvo je življenje, potem šele ustvarjanje in delo. Tako se danes zavedam in čutim, da mi ni življenja brez svobode, da kot človek lahko živim samo kot Slovenec, in to ne smem biti.

V tem boju, ki terja, je in, še več, bo terjal žrtev iz slovenskega naroda, lahko izgubim življenje tudi jaz. Toda danes, v tem času, lahko z jasno mislijo in s srcem, ki je odkrito, kakor še nikoli morda v svojem življenju, sem realno spoznal, videl in občutil, da je življenje brez svobode, življenje brez časti, nevredno in skrajno nesmiselno. Danes, v najtežjih časih, čutim in z menoj ves slovenski narod, da ni fraza, ne pesniška figura in ne laž, kar nam je zapisal naš Prešeren v Krstu pri

Savici, temveč, da so njegove besede biser, ki ga je kot življenjsko resnico našel v eni izmed milijarde morskih školjk, kakor človek spoznava življenje in človeštvo iz svojega tisočletnega neutrudnega dela in raziskovanja in prihaja do svoje resnice.

Morda bom padel, omahnil v tem boju; morda bom zmagal, zaživel in uspel. Naj se zgodi prvo, naj mi uspe drugo – Manj strašna noč je v črne zemlji krili, kot so pod svetlim soncem sužnji dnovi.

Z našo zmago in z rešitvijo narodnega problema bomo končno pristopili šele k izgradnji našega življenja, naše države in družbe. Eno je gotovo in le eno zahtevam: vedno se bom boril proti izkoriščevalcem, proti zločincem in podležem. Mi vemo, da se borimo za svobodo, ki bo uspešna, prava in blagodejna.

Danes ni čas, ni razpoloženja, da bi si predstavil svojo družbeno sliko, sliko reda, za katerega bom delal, se bom učil in kateremu mislim posvetiti svoje življenje. Za to bo nastopil čas po osvobojanju ali med njim.

Eno pa je gotovo: brez narodne svobode nam ni življenja, brez pravičnega reda, pravične, socialistične družbene ureditve ni svobode in ni blagostanja družbe.

IZDAJSTVO

Z belo gardo je krepila svoj boj proti Osobodilni fronti tudi plava garda, kot smo imenovali pripadnike kralja in Mihailovića v Sloveniji. To smo kmalu občutili tudi mi.

Neko našo sorodnico so njeni plavogardistični prijatelji nagovorili, naj odkrije, kje se skriva Marjan, da bi ga izdali Italijanom. K nam sicer ni zahajala, smo pa po njenih izjavah vedeli, na kateri strani je. Njen mož, jugoslovanski oficir, je bil v italijanskem ujetništvu. Pozneje je bil v partizanih podpolkovnik. Sorodnica je nalogo odkriti Marjana zaupala svojemu petnajstletnemu sinu. Niti pomislili nismo, da bi fanta utegnil kdo uporabiti za vohuna. Rekli so mu, naj izsledi Marjana tako, da bo zasledoval Lenko. Nekaj časa je redno prihajal k nam zjutraj in čakal na Lenko. Ko je šla ven, je šel za njo. Na srečo smo to kmalu opazili in mu začeli slediti. Ugotovili smo, da vohuni za Lenko. Nekega dne smo ga zgrabili, zaprli v sobo in ga ostro zaslišali. Ves v solzah je priznal, da ga je v to prisilila mama.

Med prvimi, ki nam je priskočil na pomoč z denarjem, ki smo ga potrebovali za rešitev očeta, je bil stric Ivan Fortič. Nekega dne je prišel ves blede na obisk in povedal moji mami, da mu je naša sorodnica povedala, da so na moji pisalni mizi videli spisek Ljubljančanov, ki jih je treba likvidirati, in da je med njimi tudi on. Seveda me je mama takoj poklicala in skupaj smo razvozljali absurdno intrigo. Pokazalo se je, da je ta spisek menda videl pri meni sin omenjene sorodnice. Stricu smo povedali, da je vohunil za Lenko. Naša skupna ugotovitev je bila, da gre za organizirano intrigo plavogardistov, za katere je delala ta sorodnica. Ko je fant spet prišel na obisk, smo ga trdo prijel. Hitro je priznal, da si je to laž izmislila njegova mama.

Tako je ta sorodnica kot pripadnica plave garde, edina v naši širši družini z umazanimi sredstvi zašla na pot ovaduštva in narodnega izdajstva. Kasneje je pripomogla k aretaciji Nuše in moje mame ter njeni deportaciji v nemško taborišče.

LENKA REŠI ŽIVLJENJE FRANCIJU SLAMIČU

Naše že tako razgibano in napeto življenje je poleti 1942 pretresel nov dogodek. Nekega dne je prišla k Lenki na obisk gospa Slamičeva. Bila je iz znane ljubljanske družine, ki se je ukvarjala s prehrabenimi izdelki in gostinstvom. Vsa skrušena in v solzah je povedala, da so Italijani prijeli njene sina Francija, ko je peljal čez blok hrano iz njihovih tovarne za partizane. Takoj je bil postavljen pred naglo vojaško sodišče in obsojen na smrt. Vse njene intervencije v Ljubljani so bile zaman in naslednje jutro naj bi ga bili ustrelili na dvorišču srednje tehnične šole. Eksekucijo naj bi bil izvršil bataljon črnosrajčnikov, ki mu je poveljeval polkovnik Tornari. Stanoval je poleg Lenkinega prejšnjega stanovanja v Pestotnikovi vili. Slamičeva je Lenko prosila, naj posreduje pri Tornariju. Skoraj kleče jo je rotila, da gre za ure. Lenka, ki Slamičeva ne Francija ni poznala, ji je vsa pretresena odgovorila, da ne stanuje več v Pestotnikovi vili in da Tornarija ne pozna. To je Slamičeva še bolj prizadelo, vendar ji je Lenka obljubila, da bo premislila, kaj se da storiti.

Po kratkem premisleku se je odločila: lepo se je oblekla, vzela slovar in odšla k Tornariju. Dolgo je čakala pri Pestotniko-

vih, da je prišel. Stopila je predenj in ga prosila za pogovor. Tornari jo je osorno vprašal, kaj želi, Lenka pa je vztrajala, da želi govoriti z njim. Posrečilo se ji je. S Tornarijem sta sedla, vzela je v roke slovar in mu s solzami v očeh rekla, da je Franci nedolžen, da ni vedel, da je pošiljka namenjena partizanom, da je iz znane in ugledne meščanske družine in da bi njegova smrt ogorčila vso Ljubljano. Sklicevala se je na njegova družinska čustva in mu govorila o skrušeni materi, ki bo težko prenesla smrt svojega sina. Na Tornarijevo vprašanje, zakaj se tako zavzema zanj, je odgovorila, ne da bi bila sploh premislila, da je njen brat. K sreči Tornari tega ni preveril.

Lenki je uspelo. Tornari ji je obljubil, da bo videl, kaj se da storiti. Smrtne kazni niso izvršili in Franci je bil poslan v taborišče Gonars. Slamičeva in naše veselje je bilo brezmejno in dolgo smo premlevali ta dogodek. Lenka se je šla zahvalit Tornariju. Zadržano ji je odvrnil, da je ravnal po vesti in pravilih. Tornari je kmalu nato zapustil Ljubljano in o njem nismo nikoli več ničesar slišali.

Čez dobro leto je Manca nekega dne rekla Lenki, da jo v predsobi čaka neki gospod z rožami in da trdi, da je njen brat. Lenka je takoj vedela, da je to Franci. Iz Gonarsa so ga bili izpustili na podlagi spisov, ki jih je sredi leta 1943 Lenka poslala Gambari, takratnemu poveljniku okupacijskih sil. Seveda je bilo snidenje nadvse ganljivo in priskrbo. Srečala sta se človeka, ki se prej nista poznala, a ju je usoda tako tesno povezala. V solzah in smehu je tekел pogovor o vsem, ker se ob taki priliki reče: besede zahvale, ki vsega ne morejo izraziti, Lenkino pripovedovanje, kako je posredovala, in zatrdilo, da pravzaprav ni bilo težko. Vsi smo občutili srečo snidenja, predvsem pa, da smo tu, živi in zdravi v teh težkih časih.

S Francijem smo se spoprijateljili. Redno je zahajal k nam in poleti 1943 smo se skupaj pripravljali za odhod k partizanom.

PREISKAVE SE NADALJUJEJO

Vse, kar smo vedeli o izdajanju klerofašistov, je septembra 1942 prišlo na dan. Belogardisti so – v dnevniku imam zapisan datum 22. september – po Ljubljani raztrosili letake, ki so pozivali na boj proti partizanom. Ne le da se je slovenska reakcija spajdašila z Italijani, začeli so netiti tudi državljansko vojno.

Verjetno smo bili med prvimi, ki so jim belogardisti tiste dni napravili hišno preiskavo. Prišli so v velikem številu v spremstvu italijanskega oficirja. Kot kobilice so se raztepli po hiši. Ko so prišli v dnevno sobo, ki je imela trojna vrata, ki so se odpirala v vrt, je njihov oficir ukazal: »Adprite amare!« in pokazal na vrata. Mama je s srdom odgovorila: »To niso nobene amare, temveč vrata na vrt.« Nato so njo in Lenko vprašali, kje so moški. Odgovorili sta enako kakor pri prejšnjih preiskavah. Belogardisti so temeljito pretresli hišo. Njihov oficir je prišel do prostora z umazanim perilom, od koder je bil vhod v bunker. Zmetal je perilo ven, zlezel v majhen prostor in začel z ročajem pištole tolči po lesenih stenah. V bunkerju smo slišali njegovo dihanje in udarce, ki so bili vse bližje vходу. Marjan je hitro zgrabil blazino in jo prislonil na vhodno odprtino. Ko je oficir potrkal na ta del stene, je zadonelo enako kot drugje. Bili smo rešeni.

RAZKRINKANJE AGENTA INTELEGENCE SERVICE

Peter Kralj-Kalan je bil z nami vse do jeseni 1942. Skupaj smo se skrivali v bunkerju. Vendar so se naši medsebojni odnosi vse bolj zaostrovali, čeprav nismo vedeli, kdo in kaj je. V razpravah in analizah dogodkov doma, v Jugoslaviji in pri zaveznikih ter glede kraljeve vlade v Londonu smo imeli različne sodbe in mnenja. Osrednji predmet spora je bila vloga in dejavnost Mihailovića. Nekoč so besede postale tako ostre, da je Kralj vzkliknil: »Še streljali se bomo.« Na hišnem odboru smo pretresli zadevo in sklenili dvojce: da zahtevamo, da Kralj takoj zapusti hišo, in da pripravimo podrobno poročilo za varnostno-obveščevalno službo. Tako je tudi bilo. Kralj je kmalu zapustil našo hišo.

Poleti 1944, ko sem bil v.d. vojaškega tožilca za ribniško in notranjsko področje, mi je takratni glavni vojaški tožilec Vito Kraigher povedal, kako je bilo s Kraljem. Ko so partizani septembra 1943 likvidirali Grčariće, se je med plavogardisti predal tudi Kralj. Povedal je, da je angleški major s posebnimi nalogami v Sloveniji. Naš glavni sbod je to preveril pri angleški vojaški misiji. Ko je ta to potrdila, so ga dali k štabu vojske državne varnosti v Črmošnjicah. Tam so Kralja ujeli pri vohunjenju. K njemu je iz Novega mesta prihajala kurirka Manja. Zahtevali so, da poslej deluje samo v okviru angleške

vojaške misije, in mu zagrozili z likvidacijo, če ga še enkrat ujamejo pri vohunjenju. Kralja so kmalu nato ponovno ujeli na zvezi z Manjo. Bil je ustreljen, Manja pa je ušla.

Lenka je leta 1945 povedala, da je med svojim ilegalnim bivanjem v Rimu srečala žensko, ki se je izdajala za Kraljevo ženo, vendar o njem ni dosti govorila.

Tako smo v bunkerju, ne da bi vedeli, pol leta skrivali profesionalnega agenta Intelligence servicea. Ves ta čas nismo odkrili, kaj dela, ugotovili smo edinole, da je nekajkrat prišla k njemu Manja.

OBISK V RIMU IN OBSODBA OČETA

Bližal se je očetov proces pred posebnim fašističnim sodiščem za zaščito države v Rimu. Odvetnik Cassinelli je zahteval, da mama pride v Rim. Kalan je prosil nekatere svoje prijatelje, ki so imeli dobre zveze z Italijani, za prepustnice za mamo, Lenko in mene. Novembra smo odpotovali v Rim. Tam so nam dovolili kratek obisk pri očetu. Pazniki so nas opozorili, da smemo govoriti le italijansko in samo o družini. Obisk je potekal v mučnem ozračju, še najbolj veder je bil oče. Bil je suh in kar dobro razpoložen. Imeli smo tudi daljši pogovor z odvetnikom Cassinellijem. Zagotovil nam je, da oče kljub zahtevi vojaškega tožilca ne bo obsojen na smrt. Rekel je, da je podkupil ljubico predsednika sodišča in da bo tožilec predlog spremenjen v dolgoletno zaporno kazen.

Tako se je tudi zgodilo: oče je bil 9. decembra 1942 obsojen na trideset let ječe in zaplembo vsega premoženja. Iz Rima so ga po nekaj dneh odpeljali v kaznilnico na otok Elbo, kjer so ga dali v celico skupaj s kriminalcem Hacetom.

ČETRTRA BLOKADA

Italijansko-belogardistično nasilje je bilo vse hujše, krepilo pa se je tudi narodnoosvobodilno gibanje: večje ko je bilo preganjanje, bolj so se Slovenci odločali za Osvobodilno fronto in partizanstvo. O tem pričajo tudi četrte množične aretacije, ki so jih Italijani ob podpori bele garde izvedli novembra 1942. Fotografijo o tem sem posnel z našega okna. V bunker smo se skrili samo trije – Pavla in Kralja ni bilo več pri nas.

Preiskava je potekala kot vse prejšnje. Osrednje moštvo so tvorili belogardisti, ki so jih razmestili po vseh sobah, medtem ko

so oficirji pregledovali. Skrivališča niso odkrili, čeprav so spet premetali prostor z umazanim perilom in si podrobno ogledali njegove lesene stene.

Ko so Italijani in belogardisti odšli, smo se zbrali v sobi in začeli pogovor. Med nami je bila tudi Vera Miklič, ki je tisto noč spala pri nas. Povedala je, kako je bilo z njo. Spala je v knjižnici v pritličju. Manca jo je zbudila zadnje in ji rekla, da so belogardisti pred vrati knjižnice. Tako ji je rekla, da je Vera ne bi vprašala, če smo se možki že skrili. Toda Vera je imela pod blazino cel šop Slovenskih poročevalcev. Počakala je, da so belogardisti odšli in prvo nadstropje, nato pa pograbila časopise, jih skrila pod spalno srajco in krenila proti stranišču. V dnevni sobi jo je ustavil stražar belogardist in ji zapvil: »Nikamor ne greste!« Ona pa je zavpila nazaj: »Vsaj do stranišča me pustite!« Stražar se je zdrznil in Vera je odšla mimo njega v stranišče. Ker voda toliko papirja ni potegnila, je Poročevalce drugega za drugim z roko zmašil v požiralnik. Seveda smo se sladko nasmejali tej anekdoti, čeprav smo se zavedali, v kakšni nevarnosti smo bili vsi skupaj.

ARETACIJA VERE MIKLIČ

Vera Miklič je bila že od leta 1941 povezana v organizaciji Osvobodilne fronte Ljubljana Center. Često je hodila k nam. Zelo se je trudila, da bi rešili mojega očeta. Pogosto je tudi prespala pri nas. Tako je doživela nekaj zadnjih hišnih preiskav.

Nekega večera novembra 1942 smo kot običajno bili zbrani za mizo. Z nami je bila tudi Vera Miklič. Nikoli nismo šli spat pred polnočjo, saj so se policijske preiskave navadno začele okrog desete, enajste ure zvečer. Čas smo si preganjali z igranjem kart. Pa je spet na dolgo pozvonilo. Vedeli smo, da je policija. Vera je jezno vrgla karte na mizo in rekla: »V to prekleto hišo pa ne bom več prišla spat, saj policija prihaja skoraj vsak dan.« Moški smo se hitro skrili v bunker, ženske pa so sprejele policijo.

Ko so italijanski policisti vstopili v sobo, so se obrnili na mamo in ji rekli: »Vera Miklič?« (Č Italijani niso mogli izgovoriti). Ženske so prebledele, najbolj Vera. Sporočili so ji, da je zaradi subverzivnega delovanja in sodelovanja z OF aretirana. Mama in Lenka sta planili v smeh, ki je Italijane spravil v zadrego, saj niso vedeli, zakaj se smejeta. Vero so odpeljali v ljubljanski sodni zapor.

Ko je policija odšla in smo prišli iz bunkerja, smo se, čeprav zaskrbljeni in žalostni, skupaj nasmejali ob misli na to, kaj je Vera izjavila, ko je vrgla karte na mizo.

Vera je bila zaprta nekaj mesecev. Izdana je bila v zadevi Gabrenja-Beltram, vendar kljub mučnim zasliševanjem in pretepanju ni ničesar priznala. Nekdo je podrobno opisal njeno stanovanje, v katerem so včasih prenočevali ilegalci. Vera je vse zanikala in trdila, da je njeno stanovanje modni atelje in da je zato znano veliko ljudem. Pri soočenju z Gabrenjo je odločno trdila, da ga ne pozna.

BOŽIČNE BELOGARDISTIČNE RACIJE

Ker vse blokade in preganjanja niso zloмили odpora, so okupatorji skupaj z belo in plavo gardo sestavili seznam ljudi, za katere so sumili, da delajo za Osvobodilno fronto. V noči od 21. na 22. december 1942 so priredili šentjernejsko noč, tako imenovane božične belogardistične racije, v katerih so po seznamu zapirali aktiviste. Prišli so tudi k nam. Ne spominjam se, zakaj se nisem skrila v bunker skupaj z Marjanom in Ivom. Aretirali so me. Mamo in Lenko je zelo prizadelo, meni pa je bilo predvsem tesno, saj je bilo za menoj leto dni aktivnega delovanja proti okupatorju, pa tudi že en zapor. Odpravil sem se po turistično, računajoč na dolg zapor in morebitno deportacijo v taborišče.

Odvlekli so me na kamion, na katerem je že bilo nekaj Ljubljancev. Med njimi sem prepoznal svojo bivšo profesorico matematike. Odpeljali so me v belgijsko kasarno in me zaprli v celico. V njej je bilo okrog petintrideset zapornikov. Med njimi sem prepoznal Serneca in Brenka. Z nami so ravnali zelo surovo. Ko smo šli na dvorišče, so nas suvali. Pazniki so bili v glavnem slovenski belogardisti. Kmalu smo ugotovili, da imajo to organizacijo zopora v rokah beli in plavi. Italijanskih oficirjev in vojakov je bilo namreč malo. Po hodnikih se je sprehal nek »nemški oficir«. Prišel tudi v našo sobo, z nemško čelado na glavi in kljukastim križem na rokavu. Zazijali smo od presenečenja, ko nas je nekoč surovo nadrl po slovensko. Zaporniki so v njem prepoznali Toneta Pipana-Gorazda Osojnika, belogardističnega policijskega agenta, ki je bil znan po tem, da je mučil naše ljudi. Ko je nekoč spet prišel v našo celico, je vprašal, kdo je Srnec. Ko se je Srnec javil, je stopil k nje-

mu, ga surovo pahnili po tleh in rekel: »Tako star in ugleden človek, pa se gre komunista.«

Tretji dan so me poklicali na zaslišanje. Odpeljali so me v sobo, v kateri je bil Pipan. Poleg njega sem v uniformi jugoslovanskega oficirja brez oznak prepoznal Vladimirja Kiena, prodajalca v športni trgovini Kolb in Predalič, v kateri sem čestokrat kupoval športne rekvizite. Tudi on me je prepoznal in me takoj nahrulil češ, kako da človek iz take družine dela za komuniste. Povedala sta mi, da sem obdolžen, da aktivno delam za OF, in da naj vse priznam. Odločno sem vse zanikal in rekel, da je znano, da se ukvarjam s študijem in reševanjem svojega očeta. Zasliševanje je trajalo precej dolgo. Z njega so me poslali nazaj v celico.

Proti večeru so me spet poklicali in mi ukazali, naj vzamem s seboj vse svoje stvari. V naglici sem tovarišem v celici razdelil nekaj denarja, ki sem ga imel pri sebi, da so si lahko preko paznikov kupili dodaten obrok kruha. Odpeljali so me v sobo, v kateri je bil Kien sam. Rekel mi je: »Ker boš v bodoče delal v naši trojki, te bomo spustili domov, od koder ne smeš nikamor. Začasno boš doma konfiniran. Zato ti tudi ne damo osebne legitimacije. Sicer pa te bomo kontaktirali in se s teboj pogovorili o sodelovanju.« Zahteval je, da podpišem zapisnik. Spreletelo me je, kaj vse to pomeni. Prebral sem izjavo, v kateri je k sreči bila samo ugotovitev, da potrjujem, da nisem delal za Osobodilno fronto.

Tako so me 24. decembra 1942 proti večeru spustili domov v hišni zapor. Domov sem šel bolj po eni nogi, saj sem vedel, da sem rešen. Doma je bilo skrivališče. Sklenil sem, da bom takoj prošil za dovolilnico za odhod v partizane. Doma so me bili izredno veseli. Mama je bila vsa skrušena. Povedali so mi, da je po moji aretaciji zbolela in da sta Marjan in Lenka najostreje zahtevala od Kalana, naj, če že ne zaradi mame, pa zaradi očeta in ker se je njegov brat pri nas skrival pol leta, stori vse, da me dobi iz zapora, kajti hitro se je zvedelo, da so bile aretacije delo belih in plavih. Kalan je res posredoval pri svojih plavih prijateljih, tudi sam je namreč delal pri Jutru, in jim zagotovil, da ne delam aktivno za Osobodilno fronto, »kako pa naj bi, saj je vsa skrb družine usmerjena v reševanje očeta, in da je zaradi njega v hiši tudi toliko preiskav itd. Posredovanje je bilo uspešno. Doma sem povedal, kar mi je

rekel Kien, da računajo, da bom poslej delal za plavo gardo. Povedal sem tudi svojo odločitev, da grem v partizane.

Pipana in Kiena je kmalu doletela zaslužena kazen. Toneta Pipana je Ljubljanska brigada septembra 1943 ujela na Golem. Postavili smo ga pred brigadno sodišče, ki ga je po razpravi, v kateri je proti njemu pričalo okrog dvajset ljudi, obsodilo na smrt zaradi številnih zločinov proti slovenskemu narodu. Vladimir Kien je bil ujet v Grčari-
cah in na kočevskem procesu oktobra 1943, na njem sem tudi jaz pričal o njegovem delovanju v belogardističnih zaporih, obsojen na smrt zaradi svojih zločinov.

ARETACIJA LENKE

Medtem ko sem bil v zaporu, so aretirali tudi Lenko. Noč po moji aretaciji so spet pridrli v hišo italijanski vojaki. Oficir je rekel, da so prišli aretirat Marjana. Ko jim je Lenka odgovorila, da je v Italiji, »kjer gradi mostove«, je oficir dejal, da ima žal nalog, da mora priversti njo. Medtem ko je Lenka spravljala nekaj svojih stvari v kovček, je mama jokala. Lenka se je dolgo poslavljala od obeh sinov in mame, ki je v nekaj dneh doživela zapor treh svojih najbližjih. Z veliko bolečino je gledala, kako so odpeljali še njeno hčerko.

Lenko so zaprli v trnovski farovž. Tam je bilo veliko Italijanov in belogardistov. Začeli so jo zasliševati, kje je Marjan. Spet in spet je ponavljala isto. Zasliševalec ji je rekel: »Zakaj tajite, saj vemo, da je v partizanih.« Lenki je odleglo, ko je spoznala, da ne vedo za bunker, zato je odvrnila, da to prvič sliši. Ko jo je zasliševalec vprašal, s čim se ukvarja, je odgovorila: »Mene politika ne zanima, mene zanimajo le moji otroci in jaz.« Oficir se je začel smejeti. Čez nekaj časa ji je rekel, da jo bo izpustil, če mu da Marjanovo sliko. Lenka je rekla, da bi mu jo dala, a da je nima pri sebi. Odpeljali so jo domov. Ker se je Lenka zbala, da bodo Italijani, ki so jo spremljali, odkrili Marjana, jim je, ko je prišla pred vhod, rekla: »Dovolite, da pozvonim jaz, tako sem srečna, da sem spet doma.« Pritisnila je na zvonec in ga držala. Nemudoma se je zaslislalo v hiši oddaljeno bobnenje. Lenka je pritiskala na zvonec, dokler Manca ni prišla odprt vrat. Ko ji je dala diskretno vedeti, da je vse v redu, da sta Marjan in Ivo v skrivališču, si je Lenka oddahnila. Poiskala je Marjanovo

sliko iz študentskih let in jo izročila Italijanom.

Ko je Marjan zvedel, da so aretirali Lenko, se je hotel takoj predati Italijanom. K sreči so o tem nekaj časa razpravljali, medtem pa so Lenko izpustili. Lenka nas je opozorila tudi na bobnenje korakov. Posvarila nas je, da moramo poslej v bunker teči potih.

Lenka je bila zavedna Slovenka in predana aktivistka Osvobodilne fronte. Tudi v najtežjih situacijah je delovala mirno. Odlično se je znašla in ni nikoli izgubila trezne glave. Bila je polna vedrine. Aktivno delo v OF je vzela kot samoumevno dolžnost in nujno nalogo in ni omahovala še pred tako težkimi in tveganimi akcijami. Skupaj z mamo je v vseh hišnih preiskavah pričakala Italijane in belgardiste. Tudi zasliševali so jo. Nikoli pa ni šla v bunker, čeprav je bila zelo agilna aktivistka Osvobodilne fronte. Vedno je stala mami ob strani in skrbno pazila na svoja sinova, do katerih je gojila najglobljo materinsko ljubezen.

ZDRAVNIŠKI OBISK

Za ponoven preplah v hiši je 25. decembra poskrbela italijanska oficirska patrolja, ki se je sredi belega dne – kar je bilo nenavadno – prikazala, na vratih. Ko so stopili v hišo, se je oficir predstavil mami, rekoč, da je zdravnik in da jo je prišel pregledat. Mama ni razumela, kaj hoče od nje, potem pa ji je pojasnil, pri tem je kazal name, da je v prošnji za mojo izpustitev vojaškim oblastem, ki so jo predložili »prijatelji«, bilo navedeno, da me je treba izpustiti tudi zato, ker je mama težje bolna. Mama je bila zaradi vsega, kar je doživela, slabotna in živčno izčrpana. Prihod Italijanov jo je tako razburil, da se je tresla po vsem telesu. Oficir zdravnik pa je ni samo pregledal, temveč jo je celo začel tolaziti, naj se pomiri, da bo še vse dobro. Obljubil ji je, da bo napisal priporočilo, da je res bolna in da moram nujno ostati poleg nje.

Mama je leta 1942 res veliko prestala. Očetov zapor jo je zelo prizadel, prav tako tudi vse pogostejše hišne preiskave in aretacije najbližjih. Skupaj z Lenko je sprejemala policaje, ko so ponoči prihajali v hišo, in jim zagotavljala, da nas ni – nad njeno glavo pa je bil bunker z ilegalci in materiali Osvobodilne fronte. Bala se je za usodo vsakega izmed nas. Bolj kot mi se je zavedala, v kakšni nevarnosti smo. Bila je starejša od

nas in z več izkušnjami. Prav gotovo je od vseh nas najbolj trpela.

PONUDBA PLAVE GARDE

Dne 28. decembra 1942 je prišel k nam neki moški in se predstavil z imenom Župpec. Njegov obisk je napovedal Kalan. Prišel je, da bi se pogovoril o mojem sodelovanju v plavogardistični trojki. Rekel je, da so »očetovi prijatelji«, Kalan in ljudje okrog Jutra, posredovali zame, naj me izpustijo iz zapora in vključijo v svoje vrste, češ da sem sokol, oče pa da je velik nacionalist, ki za to trpi v italijanskih zaporih. Župcu sem naravnost povedal, da je vse to bilo rečeno brez moje vednosti in privolitve in da se ne nameravam vključiti v plavo gardo. Popravil me je, »v jugoslovansko vojsko«. Rekel sem mu, da obsojam njihovo sodelovanje z okupatorjem in vse, kar sem videl v zaporih. Bil je presenečen in zbežan zaradi moje odločnosti. Nato mi je dejal, da so partizani komunisti, da Osvobodilna fronta slepi slovenski narod in da je za bivšega sokola mesto v njihovih vrstah. Oni da snujejo jugoslovansko vojno organizacijo, ki jo vodi Mihailović po kraljevem nalogu. Meni bi zapuili skrb za organizacijo bivših naraščajnikov ljubljanskega sokola. Z njimi sem pred vojno telovadil v Narodnem domu, zdaj pa naj bi jih povezal v bojno enoto. Dobil bi čin podporočnika. Odgovoril sem mu, da se vojaške enote, ki se resnično želijo boriti proti okupatorju, ne morejo organizirati v Ljubljani, temveč le na terenu, in da to delajo edino partizani. V Ljubljani se je možno vojaško organizirati le z vednostjo Italijanov, o tem sem se prepričal v zaporu, in to je narodno izdajstvo. Župpec mi je zagotavljal, da Italijani ne vedo za njihovo vojno organizacijo in da niso povezani z njimi, da ne podpirajo delovanja vaških straž in ne odobravajo njihovega ravnanja. Opozoril me je, da se bom moral vrniti v zapor, če ne bom privolil v sodelovanje z njimi, saj sem bil izpuščen samo pod tem pogojem. Razšla sva se, ne da bi se dogovorila. Odločno sem zavrnil vsako sodelovanje z njimi.

O obisku Župca smo obvestili varnostno-obveščevalno službo, ki je k nam poslala svojega človeka. Pogovor z Župcem sem imel v salonu, ki je na oknih imel poleg tankih zaves tudi debele. Za temi zavesami je bil skrit vosovec in poslušal najin pogovor. Tako so dobili informacijo o izdajaskem početju plave garde iz prve roke.

ENAINDVAJSETA HIŠNA PREISKAVA

V svojem dnevniku imam zabeleženo, da so Italijani 28. decembra 1942 ponovno iskali Marjana. Najprej so šli na stari naslov, v Pestotnikovo vilo na Mirju, potem pa so prišli k nam. Ko so jim ženske – moški smo se pravočasno skrili v bunker – spet ponovile, da Marjan dela v Italiji, so opravili hišno preiskavo. Bili so trije agenti s policijske kvesture.

Konec leta 1942 se je stanje v hiši tako zaostri, da smo se zavedali, da bo treba nekaj ukreniti, saj tako ne bi več dolgo zmogli. Okupator in domači izdajalci so okrog nas vedno bolj stiskali obroč. Hišo so nam zaplenili Italijani. Bili smo duševno izčrpani zaradi pogostih pretresov, ki so jih prinašale hišne preiskave, zasliševanja in zapori.

Poleg tega je bil naš gmotni položaj vse težji. Trboveljska premogokopna družba ni več izplačevala očetove plače, prihranki so bili izčrpani, pri hiši pa je bilo veliko ust. Živelimo od posojil, ki so bila vzeta s hipo-teko na hišo.

VSELITEV GASTONA GAMBARE

Prve dni januarja 1943 sta nekega popoldneva prišla k nam policijska agenta. Skrili smo se. Mami sta prinesla odločbo, da je hiša po razsodbi posebnega vojaškega sodišča v Rimu zaplenjena. Zahtevala sta podrobne podatke o hiši in njenih dohodkih. Ta obisk nas je zelo prizadel. Napovedoval je, da se bo naše življenje kmalu odločno spremenilo.

Kak dan pozneje dopoldne sta prišla italijanska oficirja. Mami sta povedala, da imata nalog vrhovnega poveljstva, da si zaplenjeno hišo ogledata. Vanjo se bo vselil novi poveljnik 11. Corpo d'armata general Gastone Gambarà, sta ji rekla. Podrobno sta pregledala hišo, si skicirala razporeditev prostorov in ves čas nekaj zapisovala. Na mamino vprašanje, kam bo šla ona z Lenko in dvema majhnima otrokoma, ji nista odgovorila.

Čez nekaj dni sta se oficirja spet oglasila. Sporočila sta, da je Gambarà odločil, da bo vzel pritlične prostore, da bodo spodnjo garderobo preuredili v kopalnico ter da naša družina do nadaljnjega lahko ostane v hiši.

ODHOD V PARTIZANE

Ko smo po nalogu Mussolinija morali maja 1943 zapustiti zaplenjeno hišo, smo se preselili v stanovanje v Veselovi 8. Naš hišni odbor OF je prenehal delovati. Ker sem bil še vedno brez legitimacije in mi je grozila ponovna aretacija bele garde, sem se ilegalno nastanil pri Nušini teti na Bleiweisovi cesti. Tam sem se povezal s tovarišem Kumbatovičem in z organizacijo zveze mladine Slovenije za Center, v kateri sem sodeloval z Jožetom Smoletom in Jankom Kostnapfom.

Junija sem preko Sedlarja dobil prepustnico oziroma zvezo za odhod v partizane. Vendar so Italijani te prepustnice kmalu nato spremenili, tako da je moja, ponarejena, postala neveljavna. Medtem ko sem čakal na novo prepustnico, je prišlo do zloma Italije. Ves arhiv zveze mladine Slovenije in svoj pisalni stroj sem izročil Jožetu Smoletu in 8. septembra 1943 odšel s Tone- to, Ivom in Morano v partizane. Na Dolenski cesti so nas pričakali belogardisti in nam sledili. Ko so nas hoteli zgrabiti, smo se razbežali. Zatekel sem se v hišo nasproti Rakovnika, ki je imela na dvorišču garažo. V veži me je prestregel neki moški in me skril v garaži pod zadnji sedež avtobusa. Belogardisti, ki so prišli v garažo, me kljub temeljitemu iskanju niso našli. Naslednje jutro me je šofer v praznem avtobusu odpeljal nazaj v Veselovo ulico. Domači so bili nemalo presenečeni, ker sem se vrnil. Nuša je odšla po novo zvezo in jo dobila prek Žige Voduška. Popoldne sem v Nušinem spremstvu odšel čez blok, počakal Voduška in njegovo skupino, v kateri so bili Danilo Dolgan, Fedor Košir in drugi, potem pa smo skupaj šli na Golo, kjer sem sodeloval pri formiranju Ljubljanske brigade.

V partizanih sem bil do 9. maja 1945, ko sem se kot politični komisar 10. SNOUB Ljubljanske vrnil v Ljubljano.

NADALJNJA USODA ČLANOV NAŠE DRUŽINE

Nuša Juvančič

Leta 1943 je ostala v Ljubljani in delala naprej kot aktivistka Osvobodilne fronte. Prvič so jo zaprli februarja 1944, drugič januarja 1945. Po hudih zaslišanjih s pretepanjem so jo zaprli v prisilno delavnico, od tam pa so jo poslali na prisilno delo v Žlebič.

Zadnje dni vojne so jo prepeljali v Ljubljano. Na kolodvoru je ušla in ilegalno pričakala konec vojne. Poročila sva se 12. julija 1945 in leta 1946 se nama je rodil sin Miha. Sedaj je upokojena in živi v Ljubljani.

Vinko Vrhunec

Mojega očeta so po obsodbi na trideset let ječe prepeljali v zapore v Portolongoneju na otoku Elbi. Od tam pa leta 1943 v zapore Castelfranko, od koder sta ga spravili na svobodo Lenka in Vera. V letih 1943 in 1944, do prihoda zaveznikov, je ilegalno živel v Rimu. Opreделil se je za narodnoosvobodilno gibanje, odšel v Bari in konec 1944 prišel na osvobodjeno ozemlje v Belo krajino, kjer je delal pri Slovenskem narodnoosvobodilnem svetu. Maja 1945 se je vrnil v Ljubljano. Po vojni je bil dvakrat zaprt. Leta 1950 je bil spuščen iz drugega zaporu in je živel v Ljubljani do svoje smrti leta 1981.

Boža Vrhunec

Ko je morala Boža Vrhunec, moja mama, maja 1943 zapustiti hišo, se je z Lenko in njenima sinovoma preselila v stanovanje na Veselovi 8. Septembra 1943 so jo belogardisti zaprli, ker niso našli doma Lenke, in jo čez teden dni izpustili. Ponovno so jo zaprli decembra 1943, ko je šef policije Hacin dobil krtačni odtis prvega članka v Slovenscu, ki me je napadal kot partizana. Po njegovi izjavi, da mati, ki je rodila komunista, ne more živeti v Sloveniji, so jo odpeljali v Ravensbrück, od koder se je, potem ko je preživela tifus in je že stala v vrsti pred krematorijem, junija 1945 vrnila v Ljubljano. Umrla je leta 1969.

Lenka Tepina

Septembra 1943 so jo prijatelji opozorili, da ji grozi aretacija, zato se je čez noč umaknila k simpatizerjem OF. Ponoči so jo res prišli aretirati, zato je naslednji dan z Vero ilegalno odpotovala v Italijo. Sinova je pustila pri mami in Mancij, računajoč tudi na

Nušino pomoč. V Castelfranku je dosegla, da so očeta izpustili iz zaporu, nato je z njim in Vero ilegalno živela v Rimu do osvoboditve junija 1944. Od tam je odšla v bazo v Bari in iz Barija konec 1944 na osvobodjeno ozemlje v Belo krajino. Bila je dodeljena Radiu Osvobodilna fronta z nalogo, da posluša radio London. Petega maja 1945, na pohodu proti Ljubljani, so jo zjutraj našli mrtvo na njivi na Ravni gori. Kljub sodnemu procesu se ni nikoli odkrilo, ali je bila ustreljena ali se je ustrelila sama.

Marjan Tepina

Leta 1943 je nekaj časa bil v taborišču Monigo. Preden so taborišče prevzeli Nemci, je ušel, se srečal z Lenko v Trstu in odšel v partizane v Gradnikovo brigado. V Ljubljano je prišel maja 1945.

Vera Miklič

Njena pot po letu 1943 je bila podobna kot očetova in Lenkina. Do konca vojne je ostala v bazi v Bariju, junija 1945 pa se je vrnila v Ljubljano. Sedaj je upokojena in živi v Radovljici.

Božca Hočevnar

Med vojno je živela na Bledu in Bohinju. Ko so leta 1943 zaprli mamo, je prevzela skrb za Tepinova sinova, Damjana in Petra, in preživljala pet otrok do konca vojne. Živi na Bledu.

Jurij Hočevnar

Gozdarski inženir, med vojno je bil poslan na Bledu in v Bohinju. Leta 1941 je bil zaprt v Begunjah in Šentvidu. Skupaj z družino je bil določen za izselitev v Srbijo. Izselitev je preprečil njegov šef, ki je navedel, da ga potrebuje. V Bohinju je bil povezan s partizani. Prve mesece 1945 je stopil v narodnoosvobodilno vojsko. Po vojni je delal kot gozdarski in lesni inženir. Sedaj je upokojen in živi na Bledu.

IZ DRUŽINSKEGA ALBUMA: LENKA TEPINA

Martin Briški
in
Marko Vrhunec-Milan
februarja 1945
na položaju
10. SNOUB Ljubljanske
nad Novim mestom ...

in
štab brigade,
ki razkazuje svoje
bojne položaje
anglo-ameriški
vojaški misiji.

DELOVANJE VARNOSTNO-OBVEŠČEVALNE SLUŽBE PROTI GASTONU GAMBARI, KOMANDANTU ITALIJANSKIH OKUPACIJSKIH SIL V SLOVENIJI LETA 1943

Hiša v Gorupovi 9 (sedaj Kardeljeva ulica) v Ljubljani, last dr. Vinka Vrhunca, je bila leta 1942 zaplenjena z odločbo posebnega vojaškega fašističnega sodišča v Rimu. To sodišče je Vinka Vrhunca tudi obsodilo na trideset let ječe zaradi nacionalnega, protifašističnega delovanja. Zaprt je bil v italijanski ječi Portolongone na Elbi.

V hiši so do januarja 1943 občasno ali stalno stanovali: Boža, žena Vinka Vrhunca, jaz, moja sestra Lenka Tepina z možem Marjanom in sinovoma, štiriletnim Damjanom in dveletnim Petrom, sestrična Vera Elsner, sošolec Ivo Pelicon in hišna pomočnica Manca Rahne. K nam sta redno zahajali Nuša Juvančič in teta Vera Miklič. V drugi polovici januarja 1943 pa se je v našo hišo vselil Gastone Gambara.

Gastone Gambara je januarja 1943 postal komandant 11. armadnega korpusa italijanskih vojaških okupacijskih sil za tako imenovano Ljubljansko pokrajino. V španski državljanski vojni se je proslavil kot fašistični krvavi general.

Čeprav hiša ni bila več naša, saj je odločba o zaplembi takoj stopila v veljavo, nam je Gambara dovolil ostati v njej. Zasedel je le pritlične prostore in jih po svoje preuredil. Naša družina se je preselila v prvo nadstropje, kuhinja pa je ostala v kletnih prostorih.

Gambara nam je kasneje takole opisal svojo odločitev: »Ko sem prišel v Ljubljano, so mi ponudili, da se nastanim v vaši hiši. Ker je bila hiša zaplenjena, sem se pozanimal, ali kdo živi v njej. Povedali so mi, da je gospodar v zaporu, obsojen zaradi nacionalizma na trideset let ječe, in da so otroci, ki z materjo živijo v njej, komunisti, da delajo za Osvobodilno fronto. Sin Marko da je bil nedolgo tega zaprt, teta (Vera Miklič) pa da je še vedno v zaporu. Prav zato sem se odločil, da pridem stanovat sem oziroma, da vi ostanete v hiši, da bi pač spoznal, kakšni so ti komunisti.«

Položaj je bil mučen: v pritličju hiše Gambara, v kleti vojaki, pred hišo straža, bunker in mi v prvem nadstropju. Marjan Tepina se je kmalu skrivaj preselil v tetino stanovanje, kjer je še naprej živel ilegalno. Jaz sem se bil takrat že odločil oditi v partizane in sem se o tem dogovarjal s Sašom Sedlarjem, vojaškim referentom kulturnikov.

Nekega večera je na vrata naše dnevne sobe v prvem nadstropju potrkal Gambara in vstopil. Njegov obisk nas je zadel kot strela z jasnega, ostali smo brez besed. Gambara pa se je ljubeznivo nasmehnil in prisedel k mizi. Ostal je le kratek čas. Izmenjali smo nekaj vljudnostnih fraz, potem pa je odšel, ne da bi pogovor sploh stekel.

Čez nekaj dni nas je povabil v pritličje. Vabila in obiski so se vrstili, beseda je dala besedo, začeli smo pogovor o vojni in o očetu, kmalu pa tudi o Osvobodilni fronti in partizanih, mojem zaporu, o tem, zakaj je zaprta teta. Mama, Lenka in jaz smo mu odgovarjali skopo in previdno, toda odkrito in jasno. K temu je pripomogel tudi Gambara. Njegove izjave so bile pomirljive, z nami je bil ljubezniv.

Takoj po prvem stiku z njim smo o tem poročali varnostno-obveščevalni službi. Na naše vprašanje, kaj naj storimo, smo dobili odgovor, da naj bomo zelo previdni, vendar naj se z Gambaro le pogovarjamo. Kakih posebnih navodil nam na začetku niso dali. Morali smo se znati sami, in to v okoliščinah, ki so bile za nas, popolnoma neizkušene, kaj neenavadne. Lenka je imela triindvajset let, jaz enaindvajset. Mama je bila živčna in skrušena zaradi očetove usode in stalnih hišnih preiskav.

V pogovoru z Gambaro je imela glavno besedo Lenka. Po naravi je bila neposredna, brez kompleksov, sugestivno in simpatično je delovala na okolico in to ji je prišlo prav tudi v teh nenavadnih okoliščinah. Poleg tega je bila zavedna in predana Osvobodilni fronti. Zavezana je bila možu in otrokoma. Skrivaj je odhajala k Marjanu v tetino stanovanje. Ker so plavogardisti že leta 1942 poskušali ugotoviti, kje se skriva, je morala biti skrajno previdna, in je tudi bila.

Ko nas je nekega večera Gambara spet povabil na pogovor, je takoj – prvič tako neposredno – začel govoriti o narodnoosvobodilnem boju, Osvobodilni fronti in partizanih. Vprašal nas je, zakaj se tako odločno borimo proti njim, saj bo, tako je rekel, vojna odločena brez nas, da so žrtve velike in da bi bilo bolje, če ne bi bilo partizanskih akcij. Spraševal je o ciljih Osvobodilne fronte in narodnoosvobodilnega boja, o tem, kaj je oče hotel doseči s svojim potovanjem v Švico, kaj je bilo v dokumentu, ki ga je odnesel s seboj in ki je govoril o mejah. Kakšne pravzaprav so te meje, ki jih hočemo? Njegova vprašanja so nas presenetila. Mama je postala tako živčna, da so se ji začele tresti roke, a jo je Gambara potolažil, češ da se samo pogovarjamo. Ker je vztrajal, da mu odgovorimo na vprašanja, sva mu z Lenko previdno in na splošno povedala, kaj je cilj narodnoosvobodilnega boja. Na njegovo izrecno trditev, da gre za gibanje komunistov in ne nacionalistov, sva to zavrnila, rekoč, da je dobro znano, da Osvobodilno fronto in partizane sestavljajo vse narodno zavedne skupine Slovencev, da pa so med njimi tudi komunisti.

Pogovor se je kljub naši zadržanosti razvnel. Gambara je vztrajal, da boj nima smisla in da je nepotreben, češ, vojna bo odločena med velikimi silami. Hotel je zvedeti, kakšne meje zahtevamo. Ker je vztrajal, sem mu odgovoril: mejo na Soči. To ga je razkačilo, postal je ves rdeč v obraz in je odvrnil, da je to absurd, da je tam vedno bilo italijansko ozemlje in da so take zahteve iredentistične. Vstal sem in odšel v knjižnico ter mu prinesel knjigo G. Mazzinija *Dolžnosti človeka*, v prevodu Alojza Gradnika. Odprl sem jo na strani 38 in mu prebral naslednji odstavek: »Odprite (Italijani) šestilo: postavite eno konico na sever Italije na Parmo; ubodite drugo na izliv Vara in opišite z njo, v smeri proti Alpam, polkrog: tista konica, ki po opisnem polkrogu pade na izliv Soče, bo začrta mejo, ki vam jo je Bog dal. Do tiste meje se govori, se razume vaš jezik: preko nje nimate pravic.« Gambara za to besedilo Mazzinija ni vedel. Obstal je brez besed. Rekel je le, da si mora knjigo dobiti v originalu.

Ko smo se vrnili v prvo nadstropje, je morala mama vzeti pomirjevalno sredstvo. Tudi midva z Lenko sva bila razburjena. Spraševala sva se, ali morda nisva šla predaleč in nas bo dal Gambara aretirati ali celo ubiti. Še globoko v noč smo čuli in se pogovarjali o tem.

Po tem pogovoru, o katerem smo takoj poročali varnostno-obveščevalni službi, pa se ni zgodilo nič.

V nadaljnjih stikih z Gambaro smo dobivali vrsto važnih informacij. Varnostno-obveščevalna služba nam je posebej naročila, naj ji stalno sporočamo vse podrobnosti o Gambari: kdo prihaja k njemu, kam odhaja, kaj sprašuje in kakšne izjave daje. Med važnejšimi informacijami se spominjam, da je Gambara Lenki v nekem pogovoru, pri katerem nisem bil navzoč, rekel, da Italijani ne bodo šli v splošno ofenzivo proti partizanom, temveč da bodo reagirali le, če bodo partizani preveč napadalni. Ta napoved se je uresničila. Nadalje, da se je Gambara jezil, ker partizani nenehno napadajo italijanske enote, in da gre v akcijo proti njim na Dolenjsko. Navedel je celo dan in kraj. To smo takoj javili varnostno-obveščevalni službi. Ko se je Gambara vrnil iz akcije, je povedal, da so jih partizani pričakali in napadli. Tudi on je padel v zasedo in se je iz nje komajda izlekel. Da je izjavil, da ne bodo več streljali talcev in požigali hiš. Tudi to je bilo točno.

O očetu je Gambara rekel, da ne more ničesar storiti zanj. Tolažil nas je, da bo po vojni v Italiji prav gotovo pomilostitev in da bo oče takrat prišel iz zapor.

Ob prvi priložnosti smo Gambari povedali, da je teta Vera Miklič zaprta v ljubljanskih zaporih in da je nedolžna ter ga prosili, naj posreduje zanjo. Od tete smo namreč zvedeli, da ni ničesar povedala (bila je aktivistka Osvobodilne fronte od leta 1941) in da odločno zavrača vse obtožbe. Teto so februarja ali marca 1943 res spustili iz zapor, nismo pa zvedeli, ali po njegovem posredovanju.

Od varnostno-obveščevalne službe smo dobili nalogo, da pri Gambari posredujemo za rešitev Prežihovega Voranca. Voranc je bil sicer zaprt v italijanskih zaporih, toda Nemci so zahtevali njegovo izročitev. Gambari smo dopovedali, da Prežih ni predsednik Komunistične partije Slovenije, temveč predvsem velik slovenski pisatelj, ki ga je treba rešiti, predvsem pa da ga Italijani ne smejo izročiti Nemcem, saj bi to povzročilo veliko ogorčenje Slovencev. Akcija za reševanje Prežiha je bila zelo živahna in je trajala nekaj tednov. Gambara je zagotavljal, da ne bo dovolil, da bi ga izročili Nemcem, vendar je povedal, da Nemci zahtevajo in da ga zaslišuje gestapo. Prežih je res ostal v italijanskih zaporih.

Gambari smo izročali spiske, ki smo jih dobivali od varnostno-obveščevalne službe, z imeni slovenskih zapornikov in internirancev, tako iz Gonarsa, kakor tudi iz nemških ujetniških taborišč. Tako se je v Slovenijo vrnilo veliko naših ljudi. Seveda je to popuščanje bila posledica postopnega razsula Italije.

V pogovorih z Gambaro je beseda večkrat nanesele tudi na belo gardo. Povedali smo mu, da je bela garda med narodom osovražena in da jo ljudje prezirajo, zlasti ker ovaja domače ljudi. Gambara je sprva le pozorno poslušal, pozneje pa se je često tudi sam norčeval iz nje in zasmehoval njeno primitivno obnašanje. Rekel je, da to ni nobena vojska, da so njene enote le italijanska pomožna policijska sila, ki nastopa proti partizanom in vzdržuje red v naseljih, prav to pa Italijanom zelo koristi.

Da smo stanovali v isti hiši kot Gambara, je nekatere kroge vse bolj bodlo v oči. Znani sta mi dve plavogardistični ovadbi. Gambara nam je povedal, da je prišla na policijo prijava, da sva se z Lenko udeležila zadušnice za Tonetom Tomšičem, ki je bil ustreljen pred enim letom, in da sva se že ob njegovi aretaciji zavzemala za njegovo rešitev. Povedal pa je tudi, da je pri straži pred hišo preveril, ali sva tisto popoldne res zapustila hišo, in ugotovil, da je nisva in da sva bila ves čas doma. Po vojni je Ozna našla to prijavo. Napisala in podpisala jo je neka Pavla Rojina, če se prav spominjam imena. Pismo so izročili očetu, on pa ga je pokazal meni. Po očetovi smrti pisma nisem našel v njegovi zapuščini.

Nekega dne smo po pošti dobili na šapirograf napisan letak z naslovom Skozi špranjo, številka 1. V njem je bil članek z naslovom Vinceremo. Govoril je o Gambari, ki se je naselil pri nas, »v lepi vili bogatega proletarca«, blatil mojo mamo in Lenko, Marjana Tepino pa navedel imenoma kot komunista. V članku je pisalo, da je v hiši vzpostavljeno sodelovanje med okupatorji in komunisti. Skozi špranjo je baje izdajala skupina plavogardistov okrog polkovnika Vauhnika, znanega kraljevega in gestapovskega agenta.

Čim bolj se je bližal zlom Italije, pogostejše je Gambara govoril, da ne mara Nemcev. Kasneje je začel celo govoriti, da jih sovraži in da bi se lahko skupaj borili proti njim. Tako me je nekega dne vprašal, ali bi jaz mogel in hotel organizirati ljubljansko mladino, brez komunistov, da bi on dal orožje za boj proti Nemcem. Varnostno-obveščevalna služba je ponudbo zavrnila. Vse take ponudbe, so nam rekli, je treba odločno zavrniti in reči, da se pri nas partizani edini že borijo proti Nemcem na Gorenjskem, Štajerskem in Koroškem. Ker je Gambara ponudbo ponovil, smo mu še enkrat odgovorili, da to ne pride v poštev.

Aprila ali maja 1943 se je Gambara vrnil iz Rima. Mussoliniju je poročal o stanju v Sloveniji. Povedal nam je, da mu je Mussolini, ko je končal referiranje in je že vstal, rekel, da je obveščen, da stanuje v zaplenjeni hiši slovenskega nacionalista, obsojenega pred njihovimi sodišči, in da v isti hiši še vedno žive njegovi svojci, ki so znani komunisti. Zahteval je, da to družino takoj izseli iz hiše.

Gambara nam je rekel, da mu je žal, a da mora ta nalog izvršiti. Tako smo maja 1943 zapustili hišo.

Pred odhodom smo v bunker in nekatere druge skrite kotičke skrili ves arhiv oziroma literaturo Osvobodilne fronte, ki smo jo zbrali med dveletnim delovanjem. Del arhiva sem skril v omaro v jedilnici, ki jo je uporabljal Gambara in kasneje Erwin Rösenner, komandant nemških okupacijskih sil v Sloveniji. Arhiv se je ohranil.

Naš hišni odbor je pisal dnevnik od leta 1941 naprej. V njem je bilo opisanih vseh triindvajset hišnih preiskav in vse dejavnosti odbora. Ko smo odhajali iz hiše, smo dnevnik skrili na podstrežju, toda po osvoboditvi ga žal nisem več našel.

Kurirske zveze, ki so nam omogočale stik z Vosom, je v glavnem vzdrževala Nuša, in sicer sprva s prof. Pirjcem na Univerzitetni knjižnici, kasneje pa z Bežkom in Sedlarjem na tehnični fakulteti v Aškerčevi ulici.

Preden smo dokončno zapustili hišo, sta Lenka in Nuša evakuirali nekaj orožja: pušk, revolverjev in bomb. Orožje smo dobili od vojaškega sluga Gastona Gambare. Zadrževal se je v kletnih prostorih in ves čas govoril, da je komunist in da sovraži fašiste. Učil nas je rokovati z orožjem. Lenka in Nuša sta orožje odnesli iz hiše mimo straže tako, da sta orožje položili pod žimnico v otroškem vozičku. Izročili sta ga nekje na Mirju.

Na Lenko je padlo glavno breme pri izvrševanju nalog v zvezi z Gastonom Gambaro. Svojo nalogo je opravila z vso predanostjo Osvobodilni fronti, po navodilih varnostno-obveščevalne službe kot zavedna Slovenka in aktivistka.

VLADO HABJAN

Poslovilna beseda Francetu Klopčiču

Draga pokojnikova žena Maja, dragi sorodniki in spoštovani pogrebci!

Poslavljamo se od markantne osebnosti, od Franceta Klopčiča, nestorja komunističnega gibanja na Slovenskem in v zadnjih desetletjih tudi uglednega zgodovinarja. Njegovo plemenito in neutrudno delovno srce je prenehalo biti v petek, 25. aprila, po hudi, četudi ne dolgotrajni bolezni. Ker vemo, da se je rodil 1903 izseljenski rudarski družini v Loreni, nam ni skrito, da bi to jesen dopolnil 83 let – pa jih žal ni, ker je prej dočrpel.

Če se naj dotaknemo le najbolj izrazitih obdobjev v njegovem življenju, potem še to, da je za otroštvom v francoskih rudarskih naseljih živel mladost v Zagorju in zasavskih revirjih; šolal pa se je v Ljubljani. Slednje mu je dalo dopolnjen revolucionarni zagon. Komaj dvajsetleten je 1924. leta soorganiziral enotice PAČ (Proletarske akcijske čete). Vodil jih je proti pohodu Orjune (Organizacija jugoslovanskih nacionalistov) na Trbovlje. Odločno so se postavili po robu divjanju teh načelnih nasprotnikov marksizma in tudi slovenstva.

Ali v enoticah PAČ ne bomo kdaj iskali prve preveritve moči in zgodnje iskrice za narodnoosvobodilno vojno in partizanske odrede Slovenije? . . . Po dogodkih v Trbovljah so minila dolga desetletja naprezanji požrtvovalnega revolucionarja. Sem sodi beg pred kraljevsko policijo v Sovjetsko zvezo. Tam ga čez čas doleti nerazumljiva obtožba in obsodba, pa tudi rehabilitacija in nato vrnitev v domovino – po šestindvajsetih letih. Doma se je navduševal nad rezultati narodnoosvobodilne vojne – bil pa je tudi ogorčen zaradi primerov slabitve moralnih vrednot in drugih vrlin, ki so naenkrat proslavljale slovenske komuniste njegovega časa. Z vsem tem se je neplašno soočal na zborih, še posebej pa v svoji publicistični dejavnosti.

Kljub neusmiljeni bolezni je bila njegova misel do konca jasna in do zadnjega diha posvečena njegovi življenjski usmeritvi. Kakor nikoli poprej ga celo med boleznijo ni zapustila predanost stvari revolucionarnega spreminjanja sveta. Ta za Franceta tako značilna trdnost in premočrtnost pa mu, razumljivo, ni prinašala samo veselih trenutkov in srečnega obdobja. Veliko tega je razgrnil pred bralca v mestoma zelo izvirni knjigi spominov, ki jo je naslovil **Desetletja preizkušanj**. Spoznanja in dognanja v delu pa ideološko niso razkrajajoča, ampak le odpirajo nove razsežnosti, v katerih se brezobzirna oblastželjnost srečuje s tragiko in novimi upi ob učenju in možnostih, ki se še niso izčrpale.

Vendar, katera osebnost Francetovega kova si ne bi želela, da bi ji ob grobu lahko rekli: Za seboj nisi zapustil premoženja, temveč veliko vredna dejanja! Prav tako ni veliko ljudi, ki bi jim sorojaki ob slovesu lahko odkrito zatrdili: Nisi hodil po napačni poti in zato zanesljivo tudi tvoje življenje ni bilo zaman!

Ob bogati in razgibani revolucionarni dejavnosti Franceta Klopčiča je upravičeno domnevati, da je pokojnikova dejavnost tako rekoč vsakomur znana. Še posebno po zgodovinski plati, saj je doslej objavil pet knjig; šesta knjiga **Slovenstvo in drugo** pa je na poti. Izredno številni so posamezno objavljeni prispevki in referati. Napisal jih je kot udeleženec mnogih znanstvenih strokovnih srečanj na domačih in tujih simpozijih.

Kot marsikdo tudi pokojnik ni bil vedno in povsod zaželen prerok v domovini, če uporabimo znano primerjavo. Leta 1982 ga je manjši krog znanstvenih in kulturnih delavcev predlagal kot avtorja petih pomembnih knjig iz zgodovinopisja za Kidričevo nagrado. Predlog ni prodril. Tudi to je zaradi bolj celostne podobe o Klopčiču treba povedati, nikakor pa ne kot polemičen očitek. Sam je zapisal, da s slovenskimi komunisti ni bil nikdar v sporu. Tudi oni ne z njim. Bila pa so večših različna mnenja, kar je človeško normalno.

Izredna kvaliteta pokojnika je bila, da je kot star, preizkušen komunist večkrat spregovoril brez ovinkov in samosvoje. Tako je storil tudi po dogodkih na Kosovu. Zavzel je

stališče do posameznih preveč enostranskih sodb, ki niso temeljile na zadostnih marksističnih analizah. S stališča širših zgodovinskih razponov, kakor le sedanjega stanja, so vprašanja dovolj obča in posebna, vsekakor ne tako daleč od slovenskih.

Leta 1956 se je France Klopčič vrnil iz emigracije v Sovjetski zvezi v domovino. Do leta 1965 je bil še viden politični delavec. Pozneje je vedno bolj preraščal v zgodovinarja. Tudi tukaj so se mu odpirala nova obzorja. Njegove sodbe so bile razredno načelne. Bil pa je dovzeten za tehtne ugovore, in če mu je kdo utemeljeno dokazal, da je mogoče razlago še kako drugače naglasiti, se je vedno popravil, zlasti ob primeru bojev za severno mejo.

Sprva se je posvečal predvsem zgodovini delavskega gibanja. Uveljavil se je in mnogokaj premaknil. Bolj ko je prodiral v stvarino, širša so bila njegova spoznanja. Sopovezanost narodnega in razrednega se mu je zarisovala od njegovega prvega angažiranja pri komunistih v letu 1920. Misli so se dolga desetletja razvijale in zorele. Dale so mu dopolnjen pogled na nerazdružljivost obeh pojmov. Tako se preprosto ni mogoče odreči narodnemu, saj bi s tem razvrednotili tudi razredno, a naravno je, da je samo po dveh nogah mogoča trdna hoja v prihodnost.

Nakazani splet misli je Klopčič oblikoval leta 1984 pod naslovom **Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma**. Študija ima podnaslov *Teze o slovenski poti*. Osnutek je pisec tudi odposlal na ustrezen naslov v preučitev. Kljub hudim bolezenskim mukam je študijo herojsko dopolnjeval, tako rekoč do zadnjega diha. Dan pred smrtjo je kot v oporoko narekoval svojo poslednjo željo, kje in kako naj bi pisanje objavili.

Neustavljiva skrb za slovensko in tudi širšo človeško prihodnost nam Klopčiča ne kaže samo kot družbenega delavca in zgodovinarja, marveč tudi kot domoljuba in humanista. Slovenski narod in naši delovni ljudje bi mu bili morali biti hvaležni. V tako delikatnih stvareh se je zavzel za njihovo prihodnost. Zanj je zastavil svojo moralno avtoriteto človeka z več kot šestdesetletnim partijskim stažem.

Dandanes veliko govorimo o novatorstvu in podobnih prenikljivostih. Odkritja niso nujna samo v tehniki in sorodni znanosti. Slovenci potrebujemo prenoviten zagon tudi v zgodovinopisju. Celotno vrsto od drugod prinesenih dognanj je nujno zavreči in nadomestiti s sodobnejšimi pogledi, seveda z dovolj trdnimi dejstvi iz neposrednih virov, ki jih na srečo še vedno na novo odkrivamo. Vendar je tudi v zgodovinopisju treba poleg znanja in inovativnosti predvsem veliko korajžje. In te nam bo manjkalo, s tem ko se poslavljamo od avtorja dragocene knjige **Kritično o slovenskem zgodovinopisju**.

Dragi France, poznali smo te kot plemenitega človeka, dobrega, kot so tvoji proletarski Zagorjani, od koder si pred osmimi desetletji izšel. Zdaj legaš na naše polje ob Ljubljani. Ostal boš v osrčju naše domovine, vedno z revolucionarnimi naprežanji pa tudi zgodovinskimi in teoretičnimi dognanji v svojih knjigah in spisih. Še posebej boš ostal v srcih tistih, ki so te imeli radi in so te dobro poznali. Počivaj v domači zemlji in lepih spominih svojega ljudstva!

Ljubljana, torek 29. aprila 1986.

FABIJAN TRGO

NOB in revolucija v knjigi Janka Pleterskega

Pri obdelavi tretjega dela knjige z naslovom Večnacionalna revolucija se je avtor ravnal po lastnem nazoru o logični kontinuiteti zgodovinskega razvoja jugoslovanskih narodov do leta 1941, po mnenju, da osnove in argumente za socialistično revolucijo vsebujejo vsa nasprotja in družbenopolitična razmerja v kraljevini Jugoslaviji. Revolucija je namreč dobila zgodovinski smisel in legitimnost ravno med vojnima. Pri obravnavanju obdobja narodnoosvobodilnega boja in revolucije (1941–1945) se Pleterski postavlja na stališče, da okupacija ni prinesla okoliščin, ki bi bile spremeni- le ali zmanjšale vire jugoslovanske revolucije (ugotovljene na peti državni konferenci Komunistične partije Jugoslavije in prej). Nasprotno. V nekaterih prvinah jih je povečala, zlasti z razpihovanjem nacionalističnih strasti do bratomorilske vojne; zaradi tega je morala partija z velikanskimi naporii razvijati zavest ljudstva in kazati prave poti, ki so peljale v narodnoosvobodilno osvoboditev.

Ta del knjige (stran 291 do 405) obsega devet poglavij, njihovi naslovi pa kažejo glavne smernice, ki jih obdeluje avtor, seveda v medsebojni povezavi.

Glavna teza tega dela knjige temelji na preučevanju in ugotavljanju dialektične enotnosti vsakega naroda, ki ima pravico do samoodločbe in razvijanja zavesti o skupnih zgodovinskih interesih vseh jugoslovanskih narodov, uresničljivih samo v skupni državi, bratski skupnosti enakopravnih narodov. Ker sta bila razvoj in položaj posameznih narodov različna – njihov zgodovinski, gospodarski in kulturni razvoj, politična razmerja, veroizpovedi itn. – je bilo treba pri začetkih narodnoosvobodilnega boja, uresničevanju

glavnih smernic Komunistične partije Jugoslavije, upoštevati te posebnosti in iskati najustreznejše rešitve, ki so morale temeljiti na spoznanju, da je vprašanje obstoja, svobode in prihodnosti vsakega jugoslovanskega naroda mogoče rešiti samo v skupnem boju.

Prva smernica, ki jo avtor obravnava v okviru svoje glavne teze, je: **Bratstvo in enotnost – pogoj za boj in revolucionarni cilj.** Že sam naslov kaže, da je geslo o bratstvu in enotnosti, ki vsebuje priznanje o enakopravnosti vseh narodov, po avtorjevi pameti conditio sine qua non skupnega osvobodilnega boja, za katerega je po besedah Pleterskega »KPJ razkrila, da je za vsak narod življenjskega pomena«. »Bratstvo in enotnost,« nadaljuje Pleterski, »sta bila resničen izraz revolucionarnih hotenj KPJ«, prvi pogoj »za zmago narodnoosvobodilnega boja kot skupnega boja vseh jugoslovanskih narodov.« »... Boj za bratstvo in enotnost (ki »ni imel samo kratkoročnega cilja«) je vsem kazal perspektivo, da bodo morala biti v prihodnje vsa razmerja med jugoslovanskimi narodi zasnovana na njihovi enakopravnosti in prosti volji.« Po razčlenitvi tega vprašanja prihaja Pleterski do sklepa, da je »večnacionalno revolucijo (ta izraz nekatere bega, vendar je to mogoče le tedaj, če ga absolutiziramo in se ne poglobimo v njegovo bistvo), povezovala v enotno misel in silo ... iniciativna in vodilna vloga delavskega razreda pri vseh narodih po zasnovi in politiki Komunistične partije Jugoslavije kot enotne sile na celotnem jugoslovanskem področju«.

V poglavju z naslovom **Narodi in dežele v revolucionarni narodnoosvobodilni vstaji** avtor pretanja- no razčlenjuje, kako so uresničevali zamisel Komu-

dr. Janko Pleterski:
NARODI, JUGOSLAVIJA,
REVOLUCIJA.
ČZDO Komunist
in
Državna založba Slovenije.
Ljubljana 1986.
Opremil Vili Vrhovec.
Strani 426.

nistične partije Jugoslavije o sprožitvi in organiziranju narodnoosvobodilnega boja »po enotni misli, strategiji in taktiki«, ugotavlja posebnosti v vsaki posamezni deželi in narodu. V središču avtorjeve pozornosti so politična razmerja, ki jih je ustvarila vstaja, prizadevanje Komunistične partije Jugoslavije za politično enotnost narodov v boju proti okupatorjem in kvizlingom, grupiranje meščanskih sil, ki so nasprotovale narodnoosvobodilnemu gibanju, in tako naprej.

Po avtorjevih dognanjih se je vsak posamezni narod s sodelovanjem v narodnoosvobodilnem boju zavedno odločal »o trajnih prvinah življenja v prihodnosti, o pogojih in možnostih za ohranitev jugoslovanskih narodov«. Kot bistveno bi poudarili avtorjevo ugotovitev, da se je z razvojem narodnoosvobodilnega boja v vseh okoljih krepila zaveza o tem, da je mogoče samo v skupnem osvobodilnem boju vseh jugoslovanskih narodov doseči osvoboditev vsakega naroda in vseh skupaj in zagotoviti, da ne bo vrnitve v stare družbene razmere.

Ko avtor piše o revoluciji v Črni gori, ugotavlja, da je »podobno kakor tudi na drugih narodnostnih področjih in posebnih zgodovinskih pokrajinah v Jugoslaviji prišlo do nje (revolucije), na podlagi enotnega koncepta KPJ in v bojni skupnosti vse Jugoslavije. Zrasla je na svojih tleh,« nadaljuje avtor, »na teh tleh je bila avtentična stvaritev«.

V poglavju z naslovom **Kje je Jugoslavija neprekinjeno obstajala in kako?** avtor opozarja na dokumente Komunistične partije Jugoslavije, v katerih že od 15. aprila 1941 poudarja, da je geslo o skupni državi, svobodni bratski skupnosti, temelječi »na resnični neod-

visnosti vseh jugoslovanskih narodov«. Potem poudarja razglas Avnoja jugoslovanskih narodov, z dne 27. novembra 1942, in sklepa, da je kot oblika jugoslovanske skupnosti nedvoumno napovedana federacija, ki bo nastala po samoodločbi narodov, to pa »ni kakšen formalen akt, ampak udeležba v narodnoosvobodilnem boju«. »To pravico,« kot je poudarjal Tito, »si pridobiva vsak narod s puško v roki v tem danšnjem narodnoosvobodilnem boju«.

V boju za zmago nad okupatorjem in ohranitev ljudsko-demokratskih pridobitev v narodnoosvobodilnem boju je bilo zlasti v letu 1942, ko na posameznih področjih še ni bilo končano politično konstituiranje narodnoosvobodilnega gibanja, odločilnega pomena, da so ljudske množice kar najhitreje prišle do spoznanja, do prepričanja, kakšno Jugoslavijo hočemo. Po Titovih besedah je šlo za ustvarjanje svobodne skupnosti, »v bistvu nove države« (to ni mišljeno v mednarodnopravnem pogledu). Pleterski ugotavlja, da se je lahko konstituirala edinole po samoodločbi jugoslovanskih narodov, »prijorjeni in uresničeni v revolucionarnem narodnoosvobodilnem boju«. Pleterski nadaljuje: »Nihče drug razen novih sil iz prav teh narodov ne bi bil mogel ponovno izoblikovati njihovih skupnih zgodovinskih interesov, jih združiti proti tistemu, kar jih je v ustaškem in četniškem klanju ločevalo.« To je utemeljena potrditev Titove teze, da sta »narodnoosvobodilni boj in narodnostno vprašanje v Jugoslaviji neločljivo povezana«.

Pri razčlenjevanju **večnarodnosti kot dejavnika krepitve revolucionarne smeri** Pleterski opozarja na najpomembnejše momente političnega razvoja narod-

noosvobodilnega boja v »kritičnem, nazadnje pa tudi uspešnem letu 1942«. Avtorjeva obravnava tega obdobja je preprežena z obdelavo problema enotnosti razrednega in nacionalnega. Njegov sklep: »Bistveni cilj tega boja (osvobodilnega) bi bil z vračanjem v staro nedosegljiv.«

Posebna avtorjeva pozornost velja pomenu in učinkovitosti Titovega članka, objavljenega decembra 1942 v Proleterju z naslovom Narodnostno vprašanje v Jugoslaviji v luči narodnoosvobodilnega boja; avtor ga ocenjuje kot »sestavni del uveljavitve temeljne usmeritve narodnoosvobodilnega boja v letu 1942« in kot »bistveno pojasnilo o značaju in poti naše revolucije«.

Kako se je samoodločba narodov uresničevala v praksi, je pokazal avtor pri oblikovanju in delu antifašističnih svetov po jugoslovanskih deželah. Ko Pleterski razčlenjuje razvojne značilnosti vsake posebej, ugotavlja, da je sklep Avnoja o graditvi Jugoslavije po federativnem načelu utemeljen s tem, da so se deželni antifašistični sveti izrekli »tako za federativno ureditev Jugoslavije kakor tudi za svoje mesto v tej ureditvi«. Avnoj in njegovi sklepi pravzaprav pomenijo uresničevanje kontinuirane politike Komunistične partije Jugoslavije glede narodnostnega vprašanja. »Federacija (je) nastala v revolucionarni narodnoosvobodilni vojni . . . za vse narode in tudi narodnosti je bila pomemben, celo bistven moralnopolitičen faktor narodnoosvobodilnega boja in revolucije,« končuje Pleterski. Naprej obravnava **vprašanje Avnoja in pokrajin,** potem iskanje konkretnih rešitev pri konstituiranju federacije in poudarja Kidričevo misel, da federacija »ni državna zve-

za, ampak zvezna država».

V razmeroma obsežnem poglavju obravnava avtor temo **Narodi in dežele v boju za uveljavitev avnojskih sklepov** v svoji družbi. Gre za obdobje, »ko narodnoosvobodilni boj in revolucija zmagujeta v Jugoslaviji kot celoti... To so bili boji, v katerih se je Demokratska federativna Jugoslavija končno in zares konstituirala.« Ob procesu oblikovanja federalnih enot opozarja avtor na »politične bitke« v vsaki med njimi, in sicer na tiste, katerih izid je bil odločilen za zmago v celotnem boju na ravni vse Jugoslavije.

V tej razčlembi je avtor namenil posebno pozornost problemu Makedonije, njeni narodnostni enotnosti v zvezi s politiko bolgarske partije in pozneje države otečestvene fronte in grških aspiracij po Makedoniji.

Posebno pomembno in dragoceno je avtorjevo pisanje o »sklopu politične dejavnosti v času boja za Srbijo«, o daljnosežnih, pozitivnih političnih učinkih deklaracije Velike antifašistične narodnoosvobodilne skupščine Srbije, o kateri pravi, da je »eno tistih poglavitnih besedil, brez katerih ni mogoče razumeti avtentične zamisli in duha jugoslovanske revolucije«.

Naprej obravnava avtor razdelitev Sandžaka, pridružitve Vojvodine ter Kosova in Metohije Srbiji.

Posebno pozornost zasluži avtorjeva razčlemba zapletenega urejanja političnih razmerij v pokrajini Kosovu in Metohiji, ki se je z odlokom pokrajinske ljudske skupščine, dne 10. julija 1945 v Prizrenu, v konstitutivnem smislu vključila v Srbijo »kot njen sestavni del«. V tej zvezi avtor poudarja, da je Tito opozoril, da je nepravilno zastavljeno vprašanje o priključitvi k Albaniji: »... ker to pomeni jahati na repu albanske

reakcije in slabiti fronto vseh metohijskih sil v boju proti Hitlerju kot glavnemu sovražniku na Balkanu« (Titovo pismo z dne 9. novembra 1943). Pleterski opozarja, da so nekateri pачili pomen načelne pravice do samoodločbe na bujanskem sestanku. Piše, da je bil takrat položaj na Kosovu in Metohiji »očitno nezrel za narodnostno samoodločbo«, kajti po Titovih merilih »vsak narod doseže s puško v roko« pravico do samoodločbe; Pleterski nadaljuje, »če je bilo prebivalstvo nagnjeno k velikoalbanski tvorbi, se v tem ni kazal antifašizem«. Zato opozarja, da je bilo »nestvarno in problematično stališče, na katero se je postavil pokrajinski narodnoosvobodilni odbor Kosova in Metohije na konferenci od 31. decembra 1943 do 2. januarja 1944, se pravi stališče, da bi se načelo samoodločbe za Kosovo in Metohijo uresničilo s pridružitvijo Albaniji«. Avtor nadaljuje: »Upravičeno je vpraševati o sestavi in pooblaštilih tega telesa, kakor to delajo v današnjih političnih polemikah, zlasti z aktualnega vidika upravičenega boja proti dandanašnjemu kontrarevolucionarnemu iredentizmu na Kosovu. To stališče samo po sebi pa bo v bistvu ostalo problematično najbrž ravno zaradi dejstva, da se ogromna večina albanskega prebivalstva na Kosovu in Metohiji v tistem času še ni odločila za antifašizem.«

Pleterski s preučevanjem narodnoosvobodilnega boja in revolucije utemeljeno spodbija teze, s katerimi zanikujejo zgodovinski pomen revolucije, ali »sodobno razglabljanje nekaterih naših zgodovinarjev« o procesu »demokratske notranje reforme kraljevske Jugoslavije«, ki da sta ga zmotila vojna in revolucija in ki »naj bi bil usmerjen k rešitvi narodnostnega vpra-

šanja in ublažitvi socialnega konflikta ter naj bi se bil blizal političnemu sistemu modernizirane meščanske družbe«. Besedilo Pleterskega kaže, da te teze ne temeljijo na zgodovinskih dokazih, spodbija njihovo zgodovinsko resničnost; kakor smo videli v drugem delu knjige, je meščanski razred izčrpal svoje zgodovinske možnosti in pokazal, kako povsem brez moči je, da bi prebrodil krizo. Pleterski spodbija tezo nekega avtorja »o pravni kontinuiteti državnosti« kot ideji, ki obstaja sama zase in po kateri naj revolucija ne bi bila odločilna za jugoslovansko skupnost. O tem vprašanju sklepa Pleterski takole: »Nobena sila razen revolucionarnega narodnoosvobodilnega gibanja ne bi bila mogla obnoviti Jugoslavije brez novega nasilja.« Splošno znano je, da revolucija v bistvu ni združljiva z aktom državne ureditve s katero koli obliko kontinuitete (seveda ne govorimo o mednarodnem državno-pravnem aspektu). Ravno tako zavrača tezo, po kateri naj bi bila Komunistična partija Jugoslavije, ki je spoznala v vojni primerno družbeno ozračje, to izkoristila za »dosego razrednega cilja«.

Pleterski pove svoje mnenje tudi o tistih tezah nekaterih avtorjev, ki bi jih lahko uvrstili med sporna ali še nezadostno raziskana vprašanja v našem zgodovinsko-napisju. Ne strinja se z nekaterimi razlagami, na primer depeše kominterne z dne 5. marca 1942. Svoje kritične pomisleke izraža strpno, na akademski ravni, in hoče z njimi okrepite spoznavne vrednosti revolucije.

Z razčlenitvijo razvoja jugoslovanskega narodnoosvobodilnega boja in revolucije tako v celoti kakor v posameznih deželah in pokrajinah je Pleterski po-

kazal zgodovinsko vlogo Josipa Broza Tita, ki je z neponovljivo individualno zavestjo in svojo ustvarjalnostjo znal najti temeljne in trajne elemente procesa (po Gramscijevem nazoru o predvidevanju razvoja zgodovinskih dogodkov) in je odločilno vplival na njihov potek in izid. Z razčlenjevanjem in navajanjem pomembnih Titovih dokumentov – smernic, navodil, pisem, člankov itn. – omogoča bralcu, da sam spozna Titove misli in dejanja, zasnovana na marksističnem pogledu na svet, njegovo glavno vlogo pri uresničevanju izvirne jugoslovanske revolucije.

Avtor je s knjigo pokazal, kako utemeljena je bila revolucionarnopolitična zamisel o jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju in revoluciji. Reliefno je pokazal objektivne zgodovinske okoliščine na jugoslovanskih tleh, v katerih je Komunistična partija Jugoslavije kot subjektiven faktor usmerjala revolucionarno gibanje, ki je postalo zgodovinski subjekt. Narodnoosvobodilni boj in revolucijo jugoslovanskih narodov je prikazal kot avtonomno dejanje notranjih sil v okviru boja antifašistične koalicije; pri tem se je pokazal tudi paradoks. Da bi izpeljali to dejanje, je bilo namreč pogosto treba premagovati ravno odpor vodilnih držav v tej koaliciji. Prepričljivo je pokazal, kako je prišlo do spoznanja, da je mogoče uresničiti narodno enakopravnost; to je bila ena od bistvenih spodbud za mobilizacijo ljudskih množic v boju proti okupatorju in domačim izdajalcem. Na spoznanju o razlikah med staro in novo Jugoslavijo je rasla zavest o skupnih zgodovinskih interesih. Pleterski upravičeno opozarja, da je narodnoosvobodilni boj, ki je imel že takoj od začetka

splošnojugoslovanski in hkrati narodnostni značaj, presegal okvire same vojne in vojnih dogodkov. Obsegal je širše in globlje revolucionarne procese. Reševanja narodnostnega vprašanja, ki je v žarišču avtorjeve razčlenitve, si Komunistična partija Jugoslavije ni zastavila za cilj pri uresničevanju svoje revolucionarne zamisli iz kakšnih posebnih vzrokov, marveč zato, ker je bila to zgodovinska realnost. Reševanja narodnostnega vprašanja ni bilo mogoče zamenjati z ničimer drugim.

Knjiga Janka Pleterskega, zlasti njen tretji del, je izjemen prispevek k spoznavanju zgodovinske verifikacije jugoslovanske revolucije. V sklepnem delu z naslovom **Organska narava večnarodne jugoslovanske revolucije** avtor poudarja besede, ki jih je povedal Tito leta 1968 ob petindvajsetletnici »najbolj markantnega političnega dogodka v narodnoosvobodilni vojni« (Pleterski), drugega zasedanja Avnoja v Jajcu: »V bistvu naše revolucije se je pokazala organska zveza med resničnimi interesi delavskega razreda v okviru vsakega naroda in v Jugoslaviji kot celoti ter narodnostnimi interesi posameznih narodov. Samo vodilna vloga delavskega razreda vsakega naroda lahko zagotovi neodvisnost, enakopravnost in samostojen razvoj, na tej podlagi pa tudi neomajno bratstvo in enotnost ter trdno povezavo v federativni skupnosti.«

Končajmo. Sporočila v knjigi Janka Pleterskega temeljijo na resničnih vrednotah naše revolucije. Nekateri pripombe, ki so že bile javno povedane in so bile pretežno metodološke in terminološke, ne bodo zasenčile prispevka Pleterskega k osvetlitvi in razlagi zgodovine naše revolucije

in pomena te knjige pri oblikovanju družbene zavesti pri nas.

MARTIN IVANIČ

Pot kmečkega ljudstva v OF

Bil je čas, ko je pot vseh poštenih slovenskih domoljubov vodila v Osvobodilno fronto. Zato bi danes lahko imeli več kot le dve knjigi, ki opisujeta to pot. Pred leti smo dobili delo zgodovinarja Janka Prunka, ki monografsko obravnava pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto. Tokrat bomo govorili o podobni knjigi, v kateri se prek številnih prispevkov (petindvajset jih je) seznanimo s potjo slovenskega kmečkega ljudstva v Osvobodilno fronto.

Letos spomladi je v založbi Kmečke knjige iz Ljubljane izšlo delo Pot kmečkega ljudstva v OF v nakladi 1.800 izvodov. Delo ni monografski prikaz, pa tudi zbornik v pravem smislu te besede ne. Gre za nekakšno kombinacijo študije o nastanku, razvoju in delovanju Zveze kmečkih fantov in deklet na Slovenskem, ki obsega približno četrtnino knjige, in dvaindvajsetih prispevkov, ki govorijo o posamičnih pokrajinskih ali krajevnih značilnostih te organizacije ali o njenih vidnih predstavnikih. Nekateri prispevki so celo kombinacija obojega v enem. Tako deloma tudi osrednja študija. Med prispevki izstopa tisti, ki govorijo o akademskem klubu Njiva in nekaterih njegovih znamenitih osebnostih.

Še dva prispevka nekoliko izstopata iz celotne vsebinske zasnove. To sta Kardeljev referat na pokrajinski konferenci Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo septembra 1934 v Goričanah in Ivana Krefta oris Raznih oblik Slovenskega ljudskega gibanja v stari Jugoslaviji. Vključitev

slednjega prispevka v knjigo se nam zdi umestna, saj nam razkriva širok družbeni okvir, v katerega se je vse odločnejše vgrajevalo tudi delovanje Zveze kmečkih fantov in deklet, ki nas je končno prek Zveze delovnega ljudstva Slovenije pripeljalo na prag Osvobodilne fronte.

Objavo Kardeljevega referata iz Goričan, ki ima naslov Naloge pokrajinske organizacije Komunistične stranke Jugoslavije v Sloveniji glede kmečkega in nacionalnega vprašanja, nam pojasnjuje urednik knjige in pisec temeljne študije in še treh prispevkov Drago Košmrli, ki je bil tudi sam aktivist naprednih gibanj slovenske mladine pred vojno. Poudarja, da je komunistična stranka na konferenci v Goričanah pogumno opravila z napakami v svoji kmečki politiki in med drugim sklenila lastno dejavnost bistveno trdneje in smotrneje zasidrati tudi med številnimi kmečkimi množicami. »Tako je partija našla Zvezo kmečkih fantov in deklet oziroma njena številna društva po slovenskih vaseh kot najbolj množično in prikladno oporišče za svojo politiko.«

Kardeljevo poročilo, ki ocenjuje slabosti poprejšnje partijske politike na vasi ter določa njene bodoče naloge in način dela na tem področju (dasiravno slednje še vedno pomanjkljivo, celo obremenjeno s sektaštvom, ki ga avtor poročila upravičeno očita dotedanji politiki partije na vasi!), potemtaka tudi ima svoje mesto v tej knjigi. Tudi zato, ker je analiza razmer in izhodišče za bodoče delo; uresničevanje pa na nek način vredno-

Zbornik:
POT KMEČKEGA
LJUDSTVA V OF.
Urednik Drago Košmrli.
Kmečki glas.
Ljubljana 1986.
Strani 432

tijo posamezni prispevki o razvoju in delu društev Zveze kmečkih fantov in deklet na terenu.

Zasluge komunistične stranke za napredno usmerjenost in vključitev Zveze kmečkih fantov in deklet v Osvobodilno fronto so poudarjene v predgovoru, njegov avtor je Rudi Čačinovič in nemara bi za pričujoči namen ponatis predgovora še najbolj ustrezal, in v uvodnih besedah urednika. Potrjujejo pa jih tudi doma la vsi drugi prispevki. Vendar partija te vloge ne bi mogla opraviti brez temeljitega obračuna s svojim napačnim odnosom in ravnanjem do kmečkega prebivalstva. Kardelj je odnos pokrajinskega strankinega vodstva do tega vprašanja na nekem mestu drastično označil za »zločinski«. Toda če se že sprašujemo, od kod taka kritičnost do lastnih napak, ne smemo pozabiti dvoje. Komunisti so se morali v prizadevanjih, da bi postali vplivna družbena sila, žilavo boriti za dejanski vpliv med vsemi temeljnimi plastmi ljudstva in ne več le med industrijskim proletariatom. Zato s škodljivimi pojavi v svojih vrstah niso mogli postopati prizanesljivo, kakor denimo v razmerah, ko partija pride na oblast oziroma do oblasti. Hkrati pa je ta kritika v precejšnji meri veljala prejšnji generaciji in delu komunistov. Zanj so resda značilne celo hude napake, toda brez nje ne bi bilo uspešne partije tridesetih let.

Tudi za poznejši, rekel bi celo za današnji čas, se zdi pomembna ugotovitev in hkrati zahteva, da se morajo komunisti znebiti nezaupanja do kmetov na eni strani

in njihovega podcenjevanja na drugi. Ni namreč mogoče organizirati, voditi, usmerjati itd. nikogar, če vanj nimaš zaupanja oziroma če to zaupanje ni vzajemno. Gotovo je ta izkušnja za komuniste danes enako pomembna.

Če se avtorji prispevkov v knjigi niso obširneje zadrževali pri vprašanju slabosti partijskega dela med kmeti, je to verjetno v znatni meri razsodna posledica odločitve za objavo Kardeljevega referata. Ta o tem govori dovolj izčrpno in odkrito.

Prispevki se omejujejo bolj na prikaz razvoja in delovanja Društev kmečkih fantov in deklet na preizkušeni faktografsko-kronološki način. Seveda je to neizogibna faza raziskovalnega dela, ki šele omogoča strokovno in metodološko višje, zahtevnejše obdelave problemov. Glede na to, da gre torej za prvi resnejši in kolikor toliko zaokrožen prikaz, avtorjem ne moremo očitati, da se niso prebili do poskusa analize in ocene. Gotovo pa bi se dalo prikaz bolj graditi v povezavi z obćimi problemi in tokovi slovenske predvojne družbe. Njihovo medsebojno prepletenost še najbolj zajame avtor temeljne študije, ki Društva kmečkih fantov in deklet obravnava v sklopu celotnega ljudskofrontnega gibanja, pri čemer opozarja tako na pomen komunistične stranke kot na nenadomestljiv vpliv dela izobraženecv med kmečkim ljud-

stvom. Pokaže nam na občutne razlike v slovenskem prostoru, ki niso pogojene le prirodno-geografsko in socialno-ekonomsko, marveč tudi kulturno-prosvetno, politično-nazorsko itd.

Avtor pravi, da so želeli orisati težavnost in veličino poti kmečkega ljudstva v Osvobodilno fronto, in to ne le znotraj meja Kraljevine Jugoslavije, temveč tudi izven njih, kjer živijo Slovenci, čeprav se jim je v tem etničnem pogledu bolj posrečilo za severno mejo kot za zahodno in vzhodno.

Kar zadeva težavnost poti, nam je stvar dokaj jasna in avtorjem jo je uspelo tudi prikazati. Mišljena je pravzaprav težka dediščina dolgoletnega socialno-ekonomskega nazadovanja slovenskega podeželja, ki se je stopnjevalo zlasti v tridesetih letih. Mišljena je tudi dediščina strankarskih političnih špekulacij in manipulacij s tem podežljem in njegova ponekod že skoraj akutna okuženost s klerikalizmom ali pa vsaj z velikim vplivom vere. Mišljeno je globoko razočaranje slovenskih kmečkih množic nad praktično politiko legalnih političnih strank, nad njihovimi nenehnimi praznimi obljubami, polovičnimi ali povsem demagoškimi ukrepi, če so bile v vladi, oziroma hinavskimi obeti, če so bile v opoziciji. Mišljena pa je tudi tradicionalna nezaupljivost kmeta do »prekucuškega« komunistizma, strah pred njegovimi namerami z zasebno lastnino in pred vsem, kar so kmečkim ljudem slikali meščanski propagandisti v njihovi strastni gonji proti komunistom. Končno je mišljena tudi dilema, v katero je kmečko ljudstvo pehalo spoznanje, da so pravzaprav samo komunisti tista stranka, ki kaže razumevanje za njihove stiske, ki išče zdravila zanje in ki tudi za ceno dejanskih žrtev doka-

zuje, da misli resno – torej spoznanje, da je kmečki človek sam in objektivno vedno bolj v položaju neizogibnega zaveznitva s tistimi družbenimi plastmi, ki jih je politično zastopala, usmerjala in organizirala partija.

Ravno v tem se kaže tudi veličina te poti. V tem namreč, da je slovensko kmečko ljudstvo ob razumnem ravnanju partije in po nemajhni zaslugi naprednega izobraženstva premostilo vse globoke dileme in zadržke, da je premagalo bolezen nezaupanja in našlo skupno pot z domoljubnimi, demokratičnimi in protifašističnimi plastmi slovenske družbe ter skupaj z njimi, organizirano v Osvobodilni fronti, začelo in izpeljalo težak osvobodilni boj in družbeni preporod. Veličina je v tem, da so (zlasti napredni mladi kmečki ljudje) iz zaostalih pojmovanj in hude vsestranske razcepljenosti slovenske družbe našli pot v edini možni alternativni zgodovinsko usodnega časa: ali skupni in neodložljivi boj mimo nazorskih, političnih in strankarskih razprtij ter socialnih razlik ali pa neizogibni narodni kolaps.

Zato se mi zdi vredno posebej poudariti tisto, na kar opozarjajo tudi avtorji prispevkov in kar še posebej poudarja Ivan Kreft, eden od sodobnikov in uglednih aktivistov ljudsko-frontnega gibanja: da so namreč akcije kmečkih organizacij in aktivistov bile pomembna oblika povezovanja in sodelovanja ob podpori in iniciativah od spodaj, rekel bi iz življenja samega.

Iz celotnega zbornika veje nekaj pomembnih

spoznanj, ki pa so značilna za vsak čas in za vsako politično prizadevanje; verjetno tudi za vsako socialno okolje. Bistveno izhodišče in smoter slehernega političnega, organizacijskega in akcijskega delovanja mora in more biti neposredno življenje ljudi, njihovi problemi in stremljenja. V povezovanju ljudi za kakršenkoli skupni smoter je mogoče izhajati le iz tistih vprašanj in ukrepov, ki ljudi zbližujejo, povezujejo in združujejo, ki potrjujejo njihovo voljo in povečujejo učinek njihovega (skupnega) udejstvovanja. Razlike, predsodki in preživela pojmovanja ne morejo in ne smejo biti sama po sebi razlog za apriorno ločevanje ljudi, še manj za poudarjanje obstoječih nasprotij – in na koncu za jalovo medsebojno izčrpavanje. Smisel političnega (ali tudi idejnega) dela med njimi je lahko le stvarno, utemeljeno nakazovanje skupnih vezi in koristi in tistega, kar je napredno, kar presega odnose neenakopravnosti, neenakosti in izkoriščanja. Vendar le ob negovanju in plemenitju že obstoječih vrednot, ob spoštovanju, zaupanju in enakopravnem vzajemnem sodelovanju, ki hkrati bogati spoznanja in varuje pred dogmatizmom, ideološkimi zablodami in teoretskimi utvarami.

Prav z upoštevanjem teh spoznanj in izkušenj pri svojem delu, ne nazadnje tudi med kmečkimi množicami, so slovenski komunisti pred vojno in med njo oblikovali in potrjevali svojo »realno politiko«, to je ustvarjalno moč in življenjsko stvarnost. To jih je varovalo pred sektaško in ideo-

loško sterilnostjo in jih med narodnoosvobodilnim bojem povzdignilo na raven vodilne, obče družbene sile vseh naprednih slovenskih plasti. Iz zaupanja vanjo, ko je šlo za temeljna življenjska vprašanja, je raslo tudi zaupanje v njene širše, splošnejše in dolgoročnejše politične koncepte: v koncept ljudske fronte, (takojšnjega) boja proti okupatorju, naslonitve na Sovjetsko zvezo in bratsko vzajemnost z drugimi južnoslovanskimi narodi, pa tudi koncept socialistične ureditve po osvobodilni vojni.

Žal pa te tesne vezi s prstnim življenjem, ki je komuniste tako dobro varovala pred raznovrstnimi zastranitvami, partija ni znala ohraniti. Tudi to je nauk zgodovine!

S knjigo *Pot kmečkega ljudstva v OF* smo torej dobili delo, ki nam pove več kot zgolj o poteku nastanka, delovanja in združitve Društev kmečkih fantov in deklet v Osvobodilno fronto. Zato ji ne smemo zameriti, če so naša optimalna pričakovanja nekoliko izneverjena: da namreč nima povsem dognanega vsebinskega in metodološkega koncepta, da so v njej tudi ponovitve (v tej zvrsti je to skoraj neizogibno), da vsebuje tu in tam faktografske ali terminološke ohlapnosti (le redki pisci so »poklicni« ljudje stroke), da niso zajeta prav vsa območja Slovenije, da se prepleta nacionalna, regionalna in krajevna raven, da sta problemski in biografski kompleks pomešana – ponekod celo znotraj istega prispevka (čeprav kaže prikaz najvidnejših aktivistov tega gibanja pozdraviti), da pogrešamo more-

bitni sklepni del, ki bi mejil na poskus ocene, da je pre-malo samostojne avtorske interpretacije (razen v temeljni študiji), in še kaj. Vsekakor pa je dobro, da so se pripravljenci odločili za nekaj fotografskih ilustracij in za vselej dobrodošlo imensko kazalo, čeprav bi bilo koristno tudi krajevno in stvarno.

Sklenimo z ugotovitvijo, da taka dela razodevajo pravo vlogo in delež partije v ljudskofrontnem gibanju in da na neki način razjasnjujejo »čudež« njenega uspeha spričo njene maloštevilnosti in nezakovitosti ter razrvanosti družbenih razmer. Zato je prav, da so avtorji, zlasti pa uredniki (in tudi založba) vztrajali pri svoji pogumni zamisli in trudapolnem delu. Saj je vprašanje, če bi kdaj pozneje sploh lahko še dobili tako (četudi, če smemo reči, pomanjkljivo) delo.

BRANKO MARUŠIČ

Odmevi

V knjigi *Odmevi* je Branko Babič zbral svoje polemične spise, ki jih je objavjal v slovenskem tisku – matičnem in zamejskem – od leta 1972 in so nastajali kot odmev na objave raznih italijanskih avtorjev; vsem tem objavam je skupna problematika novejša zgodovina Primorske in sosednjih dežel ali, kakor imenujejo to ozemlje Italijani, Julijska krajina. Babič se objav italijanskih piscev ne loteva kot poklicni zgodovinar, marveč kot udeleženec dogodkov. Njegov pritrjujoč ali odklonilen odnos do obravnavane snovi in problemov temelji na spominih in izkušnjah. Tako je Babičeva knjiga enovita in polemična, posvečena je novejši zgodovini in obravnava izključno italijanske avtorje, ki so skoraj vsi predstavniki italijanske levice. Izdajateljske pobude naših zahodnih sosedov so Babiča napotile, da se je v *Odmevih* lotil naslednjih tem: delavsko gibanje na Primorskem med obema vojnama, odporniško gibanje v Furlaniji, osvoboditev Trsta leta 1945, sodelovanje italijanskih partizanov v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem, nacionalizem in neofašizem v deželi Furlanija-Julijska krajina po drugi svetovni vojni, izseljevanje iz Istre po letu 1945, razmerja med Komunistično partijo Italije in Komunistično partijo Jugoslavije (Komunistično partijo Slovenije) med drugo svetovno vojno v zvezi z nacionalnim vprašanjem na Primorskem, komunistično gibanje v Trstu s posebnim poudarkom na času informbiroja. Skratka, lotil se je cele vrste pomembnih vprašanj, ki jim seveda ne moremo biti kos z drobno knjigo polemik, niti ne z obsežno študijo.

V zgodovinoepisju sosednjih narodov na Primorskem in v Istri polemike niso nobena novost. Pomisli-

Branko Babič:
ODMEVI.
Založništvo tržaškega tiska
in
Lipa Koper:
Trst 1985.
Opremil Andrej Pisani.
Strani 140.

* * *

mo le na tiste pionirje slovenskega znanstvenega zgodovinopisja, ki so pred sto leti polemizirali s tržaškimi in furlanskimi zgodovinarji. Takrat je bil čas slovenskega (in hrvaškega) narodnega prebujanja, bil pa je tudi čas, ko se je Italija še vedno ustvarjala. Ta nasproti si stoječa vidika sta seveda pobudila tudi polemike znotraj posameznih narodnih taborov, vendar te nikoli niso prišle do neposredne konfrontacije. Očitno so že takrat jezikovni razlogi omogočali Slovincem in Hrvatom, da so prebirali italijansko zgodovinsko literaturo, medtem ko je bilo pri Italijanih poznavanje slovanskih jezikov omejeno na zelo ozek krog. Nov val polemik je vzniknil ob prvi svetovni vojni in takoj po njej. Takrat so Slovenci in Hrvati dodobra spoznali, da morajo vsiliti vedenje o svoji preteklosti predvsem v jezikih, ki jih tujci, zainteresirani za njihove težave, lahko razumejo. Podobno je bilo tudi med drugo svetovno vojno in mirovnimi konferencami, ko nova jugoslovanska država ni varčevala z objavami o preteklosti zlasti Primorske in Istre v tujih jezikih; prav te objave so omogočale tudi polemično soočanje obeh nasproti si stoječih historiografij.

Po drugi svetovni vojni so se razmerja med zgodovinarji sosednjih držav spremenila. Okrepili so se osebni stiki, priredili so se medsebojna strokovna srečanja, išlo je nekaj skupnih publikacij, v italijanskih strokovnih revijah so začeli objavljati ocene slovenskih izdaj (Slovenci take prikaze objavljamo že več kot sto let). K novi podobi raziskovanja zgodovine sosednjih dežel je veliko in odločilno pripomogla novejša zgodovina, zlasti obdobje narodnoosvobodilnega boja in odporništva, ko so se v boju ustvarjene vezi prenašale na

poznejši čas, v katerem so prizadeti medvojne dogodke raziskovali in jih presojali. Veliko je bilo storjeno, a zagotovo še ne dovolj. To nam seveda najlepše potrjujejo Babičeve pripombe. V poldrugem desetletju jih je nastalo za celo knjižico.

Dogajanja dvajsetega stoletja nam dajejo dovolj priložnosti za razpravo o nekaterih temeljnih problemih sožitja Italijanov in Slovincem na Primorskem in v sosednjih deželah (na primer v Istri; tam se Italijani srečujejo predvsem s Hrvati). V tem sožitju se nam kot temeljno vprašanje vedno zastavlja narodno vprašanje. Okrog njega se suče tudi dobršen del Babičevih pomislekov, dvomov in opomb. Pravzaprav nas ob branju Babičevega besedila presune dejstvo, da polemizira predvsem s pisci z italijanske levice; v odnosu do zgodovine Slovanov na Primorskem in v Istri levica pozna in priznava veliko takega, čemur se italijansko zgodovinopisje drugih idejnih izhodišč izogiba. Potemtakem je v sosednji državi tudi v tistih krogih, ki naj bi nam bili bližji, še vedno veliko odklonilnih pogledov na problematiko, ki se zdi nam Slovincem razumljiva in rešena. Babič v uvodu pravilno sodi, da je vsak od prizadetih **vztrajal pri svojih izhodiščih (dobrih ali slabih) in si ni dovolj prizadeval, da bi vsaj poskušal razumeti stališče drugega in iti po poti iskanja čim bolj objektivne zgodovinske resnice**. Tako pri Slovincih kot Italijanih temelji obravnavna dogodkov na nekih, kdove kdaj izdelanih postavkah. Z njih se nobena od prizadetih strani ne umakne. Če naj se problem zoži na obravnavo **zedinjene Slovenije** in italijanske **vzhodne meje**, se zdi, da bo ta razprava trajala v nedogled. Babiču je treba

pritrčiti, ko pravi, da vodijo k nesporazumom površne sodbe ne pa temeljito poznavanje obravnavane snovi. Če si Slovenci želijo ustreznega dialoga, prav gotovo imajo izhodiščno prednost, saj jim italijanski jezik ni neobvladljiva ovira, vsaj ne taka, kot so razni tabuji (kdaj bomo znali spregovoriti o fojbah?). Take teme na jugoslovanski strani še vedno preradi obravnavamo z besednjakom dnevne politike, ne pa kot človeška dejanja, v katerih smo zmotljivi vsi ljudje. Babič se loteva tudi težkih problemov, a se zdi, da je v nekaterih primerih še vedno predvsem politik ne pa razmišljajoči ocenjevalec preteklosti. Če naj to pripombo ilustriramo s primerom, nam bo dovolj Babičeva sodba o vrednosti sporazumov, ki jih je slovensko vojaško in politično vodstvo sklenilo z italijanskimi garibaldinci. Zagotovo je to bil odnos močnejšega partnerja (NOB) do šibkejšega zaveznika, zato je močnejši lahko storil marsikatero krivico. Poučen primer je obeženo delo Giovannija Padoana-Vannija *Un'epopea partigiana alla frontiera tra due mondi*. Delo je izšlo nedavno.

Babičeva knjiga ponovno poudarja pestrost primorske (in seveda tudi istrske) preteklosti. Opozarja na nerazčiščene zadeve, na italijansko vztrajanje pri sodbah, ki jih Slovenci ne morejo sprejeti, hkrati pa tudi nehote, da se mora tudi slovenska stran otestiti kompleksa angelske nedolžnosti in da mora resnici na ljubo, priznati napake predvsem zato, da bi se iz preteklosti naučila kaj za današnji čas in tudi za prihodnost. Glede Italijanov bi se morali otestiti miselnega kalupa, ki je začel nastajati v dobi narodnega prebujanja, se izpopolnjeval s podporo političnih ciljev avstrijske oblasti na Primor-

skem in se dokončno izoblikoval z nasilnim fašizmom. Vendar moramo pomisliti tudi na vse to, če želimo odnose z zahodnimi sosedi graditi na novih, današnjemu času primernih temeljih.

DR. IVO PAVŠIČ DR.
MIROSLAV STIPLOVŠEK

Monografija o partizanskem zobozdravstvu

Dr. Velimir Vulikić je podrobno preučil razvoj zobozdravstvene službe v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem, možnosti in učinke njegovega delovanja in po desetletnem delu svoje izsledke strnil v obsežno monografijo. Že uvodoma naj poudarimo, da je z njo tehtno prispeval k osvetlitvi ene najbolj organiziranih dejavnosti v slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju – partizanskega zdravstva oziroma zobozdravstvene službe v njegovem okviru. Vulikićeva monografija, ki je izšla hkrati z delom Anona Iko-vica in Marjana Linasija o zdravstvu med narodnoosvobodilnem bojem na Koroškem, je po študiji dr. Ivana Kalinška Zdravljenje ranjencev v SCVPB že tretja knjiga v problemskem delu Knjižnice NOV in POS s področja partizanske sanitete.

Pri raziskovanju zgodovine zobozdravstva v narodnoosvobodilnem boju je moral pisec v glavnem orati ledino. V predgovoru je poudaril, da je dosedanja literatura o tej problematiki skromna in da je dolgo ostal edini strnjeni oris začetkov partizanskega zobozdravstva objavljen v Zobozdravstvenem vestniku že leta 1945. Nekaj prispevkov o posameznih problemih je dr. Vulikić objavil med zbiranjem gradiva. Literaturo je lahko v večji meri uporabljal le za osvetlitev razvoja narodnoosvobodilnega boja in posebej partizanske sanitete, torej za okvir svoje raziskave. Zlasti v arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani je dobil precej poročil o delovanju posameznih zob-

Dr. Velimir Vulikić:
ZOBOZDRAVSTVENA
SLUŽBA
V NOB NA SLOVENSKEM.
Partizanska knjiga.
Ljubljana 1985.
Knjižnica NOV in POS št. 47.
Opremil Tone Štrus.
Strani 400.

nih ekip, dokumentov o usmerjanju njihove aktivnosti prek sekcije za zobozdravstvo pri sanitetnem odseku glavnega štaba NOV in PO Slovenije, njegova poročila sanitetnemu odseku vrhovnega štaba NOV Jugoslavije, različna navodila, okrožnice in korespondenco. Dragocene podatke zlasti za obravnavo perečih strokovnih problemov zobozdravstvene službe je našel v Partizanskem zdravstvenem vestniku. Toda vse navedeno gradivo ne bi zadostovalo za ustrezno predstavitev vloge zobozdravstvene službe v narodnosvobodilnem boju. Zato se je pisec lotil načrtnega zbiranja ustnih pričevanj vseh preživelih zobozdravstvenih delavcev v narodnosvobodilnem boju in tudi nekaterih svojcev padlih ali umrlih. Ob pomoči odbora Skupnosti zobozdravstvenih delavcev NOV in PO Slovenije je zbral zavidanja vredno število pisnih in ustnih pričevanj. To je terjalo veliko truda, z zbranimi podatki pa je pomembno dopolnil podobo partizanske zobozdravstvene službe na Slovenskem.

Dr. Vulikić je monografijo razdelil na tri dele s kratkim uvodom o stanju zobozdravstvene službe in organiziranosti njenih delavcev pred okupacijo 1941, sklenil pa jo je s prilogami. V prvem delu (strani 13 do 102) je prikazal organizacijo in razvoj zobozdravstvene službe v NOV in PO Slovenije od ustanovitve prve zobne ekipe junija 1942 na Kočevskem Rogu do osvoboditve leta 1945, s prelomnico jeseni 1943, ko je bila po kapitulaciji Italije 18. oktobra ustanovljena sekcija

za zobozdravstvo pri sanitetnem oddelku glavnega štaba NOV in PO Slovenije. V tem delu je orisal tudi strokovno usposabljanje zobozdravstvenih delavcev z inštitucijami, tečaji in sestanki ter literaturo. Posebno pozornost je posvetil prikazu težavne preskrbe z zobozdravstvenimi potrebščinami, ki je terjala veliko iznajdljivosti. Ta je bila še posebej potrebna pri izdelavi zobnih vrtavk. Prvi del je sklenil s predstavitvijo načrta za povojno organizacijo civilne zobozdravstvene službe, ki ga je konec 1944 napisal major Avgust Zupet-Jerič, začetnik partizanskega zobozdravstva.

Najobsežnejši je drugi del monografije (strani 103 do 254), v katerem je dr. Vulikić podrobno opisal nastanek, razvoj, možnosti za delovanje in obseg storitev vseh 39 zobnih ekip v enotah in bolnišnicah NOV in PO Slovenije; med njimi sta všteti tudi dve v prekomorskih enotah, ki sta ju vodila slovenska terapevta. Skoraj polovica zobnih ekip je menjavala enote in ustanove, v katerih so delovale, tako da je imelo med narodnosvobodilno vojno zobozdravstveno službo krajši ali daljši čas 48 enot in ustanov narodnosvobodilne vojne in partizanskih odredov. Posamezne zobne ekipe je opisal po kronološkem zaporedju njihove ustanovitve (leta 1942 sta bili ustanovljeni dve, leta 1943 devet, leta 1944 triindvajset in leta 1945 devet), izjemo pa je napravil, kadar je v posamezni enoti s prekinitvijo delovalo več zobnih ekip. Pri vseh enotah in ustanovitvah je navedel tudi osnovne podatke o njih, posebej o orga-

nizaciji sanitetike, opozoril je tudi na okoliščine (boji, premiki, hajke), ki so vplivale na delovanje zobnih ekip. Za večino zobnih ekip je na podlagi mesečnih poročil sestavil tabele obsega in vrste njihovih storitev. Na koncu drugega dela je opisal tudi učinek delovanja zobotehničnega laboratorija in udeležbo Slovencev v zobozdravstveni službi v prekomorskih enotah NOV Jugoslavije.

S strokovnega vidika je posebno zanimiv tretji del (strani 255 do 276), v katerem je dr. Vulikić opisal zobne in ustne bolezni v partizanski vojski in njihovo zdravljenje. V sklepu je poudaril: »Pri tem pa se je, po sili razmer, realno uveljavila partizanska iznajdljivost, ki je ob znanju in z razpoložljivimi materialnimi sredstvi izoblikovala času primeren način dajanja pomoči, kakršnega 'klasična' zobozdravstvena medicina ni predvidevala." Obseg zobnih in ustnih obolenj je ilustriral s statističnimi podatki, ki tako kot pri zobozdravstvenih storitvah temeljijo na arhivskih virih. Ti pa seveda niso v celoti ohranjeni, zato tudi statistična podoba problematike ni popolna. Uporabljene vire in literaturo je pisec navedel v 542 opombah.

Iz Vulikićevega prikaza različnih vidikov razvoja in delovanja partizanskega zobozdravstva se vidi, da se zobozdravstveni delavci med narodnosvobodilnim bojem niso omejevali samo na zdravljenje, marveč so z zdravstvenopropagandnimi predavanji in literaturo stalno poudarjali higieno ustne votline in zobovja. Zdravstveno prosveto so širili tako med borci kot civil-

nim prebivalstvom, zlasti na svobodnih ozemljih, in njen obseg je spričo možnosti delovanja presenetljivo velik. Iznajdljivost partizanskih zobozdravstvenih delavcev se je kazala zlasti v izdelavi lahke prenosne opreme, ki je omogočala potrebno gibljivost zobnih ekip. Pomen mobilnosti zobnih ekip, ki so morale zagotavljati svojo pomoč več enotam, je lahko dragoceno napotilo za sestavljanje sanitetnih kompletov. Od Vulikičevega dela ne moremo pričakovati, da nam bo posredovalo izdelano doktrino partizanske zobozdravstvene kurative. Upoštevati moramo, da obravnava tisti čas, ko so morale partizanske zobne ekipe delovati tako rekoč brez vsega, in to na področjih, kjer ni bilo skoraj ničesar uporabnega za njihovo strokovno delovanje. Kljub temu nas delo opozarja, da se z iznajdljivostjo in prosveto lahko pomaga tudi v najbolj nemogočih razmerah. Kako delovati in biti uspešen v svoji dejavnosti tudi v takih razmerah, je posebna vrлина, ki so si jo partizanske zobne ekipe znale pridobiti. Izkušnje partizanskih zobozdravstvenih delavcev so zato lahko v več pogledih pomembno izročilo.

V prilogah je pisec zbral tudi življenjepisne podatke o vseh 67 zobozdravstvenih delavcih, ki so delovali v zobnih ekipah ali opravljali druge naloge v NOV in PO Slovenije.

Dr. Velimir Vulikić je v svojem delu prvi obsežno in vsestransko prikazal razvoj zobozdravstvene službe v narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem, hkrati pa je njegova knjiga tudi prva, ki

obrnava določeno obdobje v zgodovini slovenskega zobozdravstva. Posebna odlika Vulikičevega dela je osvetlitev obravnavane problematike tako z zgodovinskega kot s strokovno zobozdravstvenega vidika. Izid njegove monografije je pomembna poglobitev poznavanja partizanskega zdravstva na Slovenskem in njegovih posebnosti, hkrati pa tudi dragocen prispevek k zgodovinskega partizanske sanitete v Jugoslaviji. Vulikićevo delo je bilo nagrajeno s Kajuhovo nagrado.

DR. FRANC ROZMAN

Spomini rdečega grofa

Mihály Károly:
VERA BREŽ ILUZIJ.
Založba Borec
in
Pomurska založba.
Ljubljana 1985.
Opremil Jure Jančič.
Strani 406.

Redki so teksti, ki prihajajo iz slovenskih založb in obravnavajo madžarsko zgodovino, čeprav je Madžarska naša tisočletna sosedka in je del slovenske narodne zgodovine neposredno povezan z njo. Sicer tudi z drugimi sosednimi narodi in njihovo zgodovino nismo posebno dobro seznanjeni, madžarski primer pa je še bolj pereč tudi spričoč dejstva, da je malo Slovencev, tudi razumnikov, veščih tega jezika in je torej seznanjanje s to deželo in tem narodom še dodatno oteženo. Zato je vsekakor treba pozdraviti spomine Mihályja Károlyja, ki je v svojem življenju dejansko ubral povsem svojo pot nekdanjega veleposestnika in člana magnatske zbornice v ogrskem delu habsburške monarhije. Spomini, če so le dobro napisani, so vedno prijetno branje in svojevrstna podoba dogodkov, gledanj na ljudi in dogajanja vsakega memoarista; za celo knjižnico jih je, ki so postali prave uspešnice. So pa tudi pomemben sekundarni vir za zgodovinopisce. Tudi za Károlyjeve spomine lahko rečemo, da so berljivo napisani, čeprav njihova intenzivnost in dokumentarnost ni povsod enaka, pozna se jim, da jih je avtor pisal dolga leta, saj je prvi zvezek z naslovom Proti vsemu svetu izšel že leta 1923, zadnje vrstice pa je napisal šele septembra 1954, slabo leto pred smrtjo, ko so bile njegove življenjske moči že zelo načete.

Mihály Károly (1875 do 1955) je bil v času avstro-ogrške monarhije vodja levega krila madžarske neodvisne stranke. Omeniti je treba, da je bil proti nasilni madžarizaciji nemadžarskih narodov, naklonjen približevanju Franciji in Rusiji in da se je upiral oficialnem približevanju wilhelmski Nemčiji. Med prvo svetovno vojno se je zavzemal za

separatni mir z antanto in kot tak, protinemško razpoložen politik, je konec 1918 postal ministrski predsednik, bil nekaj časa tudi zunanji minister in prvi predsednik madžarske republike. Vse to se je zgodilo v nekaj prelomnih mesecih 1918/1919. Po kratkotrajnem obdobju sovjetske Madžarske ga je Horthyjeva vlada obsodila veleizdaje, vendar je bil tedaj že v emigraciji, iz katere se je vrnil šele po drugi svetovni vojni. Nova, socialistična Madžarska ga je imenovala za veleposlanika v Parizu, toda ob procesu proti Raju je 1949 pretrgal z madžarsko vlado in ostal v emigraciji do svoje smrti. Dokončal je tudi svoje spomine, vendar so luč sveta zagledali po njegovi smrti leta 1956, na Madžarskem pa prvič šele leta 1977, čeprav je bil 1961 že rahabilitiran. Slovenski prevod dr. Vlada Peteršiča je narejen po tretji madžarski izdaji, vendar iz knjige ne vzemo, kdaj je izšla. Ne bi bilo slabo, če bi založba pripravila vsaj kratek uvod. Čeprav je Károly v svojih spominih orisal vse svoje politično delovanje, mislim, da vsaj predstavitev madžarske družbe in zgodovine, v kateri se dogaja avtorjeva pripoved, ne bi bila odveč, že zaradi na začetku omenjenih belih lis v našem poznavanju madžarske zgodovine.

Spomini so razdeljeni na pet večjih razdelkov; v prvem avtor opisuje svoj rod, mladost, vzgojo in začetke političnega delovanja do izbruha prve svetovne vojne. Drugi del se ukvarja z dogodki med vojno in razpadom monarhije, tretji opisuje kratko in vznemirljivo obdobje, ko je bil Károly dosegel najvišje politične funkcije, četrti emigracijo, v kratkem poglavju govori tudi o emigraciji v Jugoslaviji, zadnji, peti, pa o vrnitvi na Madžarsko in ponovni

emigraciji. Nazadnje je še dodana sklepna beseda njegove žene Katus, ki nam odkriva nastajanje spominov in pomoč, ki sta mu jo pri tem dajala med drugim tudi odlični angleški poznavalec zgodovine avstroogrške monarhije A.J.P. Taylor in filozof Bertrand Russell, slednji je po izidu spominov napisal tudi zelo pohvalno oceno, v kateri med drugim pravi, da je Károly izpovedal vero in upanje, da bo svet kljub vsemu napredoval, in da se v knjigi prepletata tragika in absurdna komika v imenitno celoto, in to je tudi res. Károlyjeva preobrazba iz aristokrata v rdečega grofa je gotovo zanimiva, čeprav ne tako redka v zgodovini, in opozarja na usodne posledice v ravnanju dveh svetov in razredov, tistega, iz katerega je izšel, in drugega, ki se mu je priključil. Kot sam pravi, je izgubil svet kapitalistov in aristokratov, zaupanja delavskih voditeljev pa si ni mogel nikoli docela pridobiti. »Aristokrati so videli v meni razrednega izdajalca, proletarski voditelji pa aristokrata.« Našemu bralcu pa daje ta knjiga nekaj novih vednosti o zakulisju madžarske politike, načinu mišljenja in življenja ogrske aristokracije, njenem sovraštvu do nemštva in avstrijstva in silovitem boju za ogrsko hegemonijo, ki so jo nadvse uspešno izvajali nad njim dodeljeni narodi, v silovitih pretresih, ki so nastali po zlomu monarhije in koncu velike Ogrske, ki je nenadoma postala povsem obroben faktor v srednji Evropi. Razpad habsburške monarhije je seveda imel daljnosežne posledice ne samo za nasledstvene države in tamkaj živeče narode, marveč za celotno evropsko zgodovino, saj se je nenadoma podrl močan steber v ravnotežju sil, ki se je ustvarjal stoletja. Nacionalno vprašanje, ki je ta steber

najbolj dejavno podrlo, pa tudi v novi konstelaciji v nasledstvenih državah ni bilo rešeno, ali vsaj ne trajno in najboljše. Prav vse se morajo še danes zdaj bolj, zdaj manj ukvarjati z njim. Kakšen paradoks, da še najmanj republika Avstrija, ki ji je ostalo sorazmerno malo manjšin. Problem Podonavja, politika cesarstva in njegov razpad ter ves konglomerat problemov, s katerimi se je ta velesila ubadala, vedno znova priteguje k proučevanju zgodovinarje in publiciste.

Tako so tudi Károlyjevi spomini za nas tudi danes zanimivo branje. Seveda ni važno, ali se z njegovimi idejami in pojmovanjem vizije političnega sveta, predvsem Madžarske pa tudi vse srednje Evrope, strinjamo ali ne. V njegovem načinu političnega delovanja lahko zasledimo neko visoko moralno konsistentnost s sledovi pravega aristokratskega kavalirstva, ki je v tisti dobi še kaj veljalo, vidimo pa tudi, da kljub svoji demokratičnosti majhnih narodov le ni preveč razumel. Veliki Madžarski se ni odpovedal in njen propad je v bistvu obžaloval. To je pač nerešena kvadratura kroga med samostojnostjo posameznih narodov in velikim gospodarskim prostorom, ki je prav v tem delu sveta porodila toliko različnih in tudi različno interpretiranih idej. Spominjanja na ta svet v zadnjih osemdesetih letih zadevajo tudi nas in so zato tudi danes vredna branja.

VINKO TRINKAUS

Romansiranje zgodovine ne more roditi dobre književnosti (8)

V dvojni (10./11.) številki revije Borec 1985 je Milan Guček objavil polemičen zapis: Romansirana zgodovina – da ali ne? Kakšna je berljivost te književne zvrsti in kakšne odlike so dosegle »romansirane zgodovine« ali »romansirane kronike«, o tem pogosto razmišljajo literarni strokovnjaki, sodbe pa so običajno prepuščene bralcem. Milan Guček je šel po drugi poti. V naslovu svojega prispevka je sicer še dopustil možnost opredeljevanja, vendar jo je že na začetku pisanja odklonil, saj je odločno proti. Svojo trditev je skušal nato tudi utemeljiti. Za sredstvo si je izbral nekaj površnosti, ki jih je našel v knjigi Janeza Vipotnika Soncu naproti. Vendar je Milan Guček preveč kategorično vzel v obrambo predvsem svojo različico zgodovine pohoda Štirinajste divizije na Štajersko, katere soavtor je in o kateri meni, da je že bila popisana »prepričljivo« in »veličastno«.

Po Gučkovem mnenju sem tudi sam naredil napako, ko sem v romanu Brigade s hribov vključil v knjigo romansirani delček pohoda Štirinajste divizije na Štajersko. Vendar naj povem, da sem to naredil zato, ker sem želel napisati trilogijo o partizanstvu na Štajerskem, ki je po mojem mnenju zaradi načrtov, ki jih je imel s to pokrajino Hitler, posebnost v naši narodnoosvobodilni vojni. Mogoče jo je primerjati le še z Gorenjsko. Za podlago so mi bili znani dogodki, zato se nisem mogel izogniti znanim voditeljem, ki so imeli v bojevanju pomembno vlogo. Za razliko od Vipotnika sem resnična imena nekoliko »zavijal«, vendar so prepoznavna. Moj namen ni bil pačiti zgodovine, še manj popravljati jo. Z berljivejšo zgodbo, večjo karakterizacijo oseb in prepletanjem dogodkov, kot jih dopušča zgodovinopisje, sem želel opisati začetke in širjenje upora ter zmago partizanov v tej pokrajini. Zasnova je bila epska, nastala je z željo napisati roman, ki naj bi bil čim bliže resničnim dogodkom.

Iskreno moram priznati, da se poskus knjižno ni posrečil in s svojim delom nisem zadovoljen. Še več, ker sem se preveč opiral na resnične osebe, na voditelje, se je zgodilo, da je epsko jedro dela ostalo brez njih – večina jih je namreč leta 1944 zapustila Štajersko – torej okrnjeno. To me je precej potrla, saj sem imel dober namen, rezultat pa je bil slab.

Začel sem premišljevat in ugotavljati, kaj je zgodovinska resnica in kaj literatura, kje se stikata, kje sta si dobri zaveznici, kje pa prihajata v nasprotje? Ves čas pisanja me je med drugimi vodila tudi Cankarjeva misel: »Dokler sem zvest resnici, sem zvest sebi.« Zato sem prebiral, kar mi je bilo dostopno, da bi posvojil osebe in dogodke, in se pogovarjal z borci in voditelji, saj sem hotel po tej poti čim bolj spoznati resnico.

Pri prebiranju knjig o narodnoosvobodilni vojni se mi je razkrilo, da nimamo dobrih romanov o vojaških enotah. Nenavadno je, da pisatelj Tone Svetina, ki je bil voditelj v jurišnem bataljonu 31. divizije, njegovih izredno drznih bojev in jurišev ni opisal tako dobro kot dogajanja, v katerih nastopajo njemu manj znane osebe. V Ognjenem plazu bi lahko prepričljiveje opisal ljudi in dogodke kot na primer v Volčičih. O dogodkih, ki jih popisuje v tem delu, je zvedel iz druge roke. Tudi Dakijevi spomini Najboljši so padli niso zelo zmirljivo branje, čeprav je bil Daki izjemen junak in je pisal in pripovedoval iz lastne izkušnje. Še več partizanov je pisalo svoje spomine, posebej iz bojev, vendar nobeno njihovo delo ni bilo ocenjeno kot izjemen knjižni uspeh in ni dosegalo ponatisov kot Ukana, ki je, čeprav temelji pretežno na resničnih dogodkih in resničnih osebah, ves čas pisana z željo, da bo roman.

Na proslavi dvajsete obletnice Založbe Borec sem v razpravi, ko sem opozarjal na te probleme, povedal, da Ukana od prvega do tretjega dela po literarni kakovosti pada. To sem utemeljeval s tem, da je bil pisatelj v prvem delu bolj »svoboden« pri oblikovanju svojih literarnih oseb, zlasti gestapovcev, izdajalcev, kot pozneje, ko so ga utesnjevali resnični dogodki in pomembni voditelji iz 9. korpusa. S tem še zdaleč nisem imel namena kritizirati

Ukane in podati njeno literarno oceno, ampak sem želel le opozoriti, kako nas zgodovina, kronika, pa tudi če jo »romansiramo«, literarno utesnjuje. Izhajal sem iz ugotovitve značnega literarnega teoretika Forsterja, ki je zapisal, da je za dober roman potrebno prepletanje zgodbe, značaje in idej.

Vsakemu partizanu bo hitro razumljivo, da nobena vojaška enota ni primerno mesto za prepletanje različnih idej, zlasti ne političnih in nazorskih, saj bi te razkrajale borbeno enotnost. Vojska mora delovati enotno, zato odstranjuje vse, kar bi lahko načenjalo njeno enotnost in vojaško učinkovitost.

Prepletanje zgodbe? Če upoštevamo resničnost, hitra premeščanja borcev in štabovcev zaradi posebnosti vojne, bolj počasne komunikacije in redka srečanja, potem lahko ugotovimo, da so se znani partizani v resnici poredko srečevali in pogovarjali. Temeljne enote, ki so to še omogočale, so bile desetina, vod, četa. Čete niso pogosto delovale strnjeno, bataljoni še manj. Zato seveda ni moglo prihajati do pogostejšega zблиževanja udeležencev in s tem do kontinuiranega prepletanja dogodkov.

Spretni, na pisanje bolje pripravljeni pisatelji kot nekateri izmed nas, ki nosimo tudi oznako partizanski pisatelji, so ravno zaradi prepletanja globljega pronikanja v človeške značaje, njihove medsebojne odnose, raje popisovali manjše enote. V njih so zbrali zanimive, izrazite značaje, nekaj takih, ki povzročajo nasprotja, in jih prepletali.

Tako na primer Hemingway v romanu Komu zvoní opisuje skupinico, dobro desetino partizanov, Mailer v romanu Goli in mrtvi patroljo, Wovk v romanu Upor na ladji Caine del mostov na bojni ladji. Najboljši slovenski roman z vojno tematiko Kosmačeva Balada o trobenti in oblaku obravnava zelo malo ljudi, a so prek pisatelja zelo prepleteni med seboj in s fantastičnimi domislicami in simboli. Boja v tem delu skoraj ni, tu so le ljudje, ujeti v svoje značaje v srečanju z usodo vojne menjave. Tudi eden najboljših jugoslovanskih pisateljev vojnih romanov, Lalić, ne opisuje velikih enot. In še neko posebnost kaže ta pisatelj. V njegovih romanih ni prav ostrih razmejitev med četništvom in partizanstvom, številni njegovi junaki so bili v prvem uporu partizani, nato četniki, ujeti v svoje značaje in rodovne sponse. Njihova dejanja, usode, ideje se usodno prepletajo. Največ različnih misli o opredelitvi, sodbi vojne, razmer, prihodnosti, dvomov zasledimo prav pri Laliću.

Pri navideznem prepletanju, ki »zapelje« bralca, si pisatelj pomaga tako, da v roman vključi tudi nasprotnike, ki se v resnici nikoli niso srečali. Svetina posveča v Ukani veliko strani Wolfu, Rösenerju in drugim nemškim »junakom«. Roman bi bil z izločanjem nasprotnikov, oseb, ki se niso srečale, manj razumljiv, zanimiv, osebe z dogodki in idejami manj prepletene, zato to svojo »pesniško svobodo«, ki je »ponarejena resnica«, pisatelji na veliko uporabljajo.

Kaj se dogaja pisatelju, ki ga zamika, da bi opisal resnični dogodek, sklop dogodkov in oseb, pa zadene na zgodovinsko resnico? Po Gučkovem mnenju: stran od zgodovinske resnice! Ne upoštevati ugotovljenih dejstev, resničnih oseb, marveč samo »čisto domišljijo po motivih narodnoosvobodilnega boja«? Temu moram oporekati iz lastne izkušnje ali zaradi »krivde«.

Sprva sem imel namen pisati samo o revirjih, o knapih, njihovem življenju, bojih pred vojno, med vojno, po vojni. Med revolucionarji me je burlil Joško Menih. Bežno sem ga poznal. Le nekajkrat z njim govoril. Bil sem sošolec njegovega mlajšega brata. Raziskoval sem Joškovo partizanstvo do zadnjega junaškega boja Pohorskega bataljona, boja, v katerem je Joško Menih padel kot komisar. Zgodovinsko je to najtočneje opisano v Filipičevi knjigi Pohorski bataljon. Po Gučkovem že imamo zgodovinsko zvest zapis. Literatura naj črpa le iz čiste domišljije.

Prebiral sem Filipičevo knjigo in še nekatere druge zapiske in se veliko pogovarjal tudi s starimi partizani, ki so bili kakorkoli povezani s pohorjenci. Največ o poti, bojih Kranjčevega bataljona, katerega komisar je bil Joško, z generalpolkovnikom Francetom Poglajnom-Kranjcem, ki je bil komandant bataljona na pohodu Druge grupe odredov. Veliko borcev pohorskega bataljona je poznal, posebej še Joška Meniha. O njem sem spraševal tudi Hrastničane: Lidijo Šentjuro, ki je delala z Joškom pred vojno, ko je bil še skojevec, mojo sosedo Olgo Kastelic-Marjetko, predvojno skojevko, ki je tudi delovala z Joškom in se z njim pogovarjala celo pred odhodom na Pohorje. Spraševal sem tudi Joškovo sestro Barbko in druge, ki so ga poznali.

In zdaj se sprašujem, kako naj mi bo za podlago zgolj domišljija, motiv bataljona, ki je z junaškim bojem do zadnjega borca postal legenda, naj namenoma ne upoštevam tega, kar sem prebral, zvedel, domislil. Zakaj, v čigav prid?

Še tako ne bomo nikoli natanko spoznali vseh »zgodovinskih dejstev«. Zakaj se bataljon, ko so nekateri že slutili izdajo in nevarnost, da bodo odkriti, ni premaknil drugam? Se bolj, zakaj je sprejel boj in se v svoji najmočnejši sestavi ni skušal z jurišem prebiti takoj, marveč šele potem, ko je bil že močno zdesetkan? Ali tega prej ni bil sposoben, je toliko časa potreboval za preureditev? Ali so komandant, komisar, štab menili, da se bodo ubranili? Bataljon si je prej izbral skrivališče kot ustrezen prostor za obrambo. Zakaj je bil Pohorski bataljon edina enota med štajerskimi partizani, ki si je uredila stalno bivališče, bolj prezimovališče, z obrambnimi jarki? Napaka? Napačno sklepanje, da bodo v tem taborišču tako varno prezimili, kot so v taborišču drugega štajerskega bataljona na Pugledu? In še nekaj, komandant Stane je obiskal Pohorski bataljon na položaju. Ni ukazal premika, opustitve stalnega taborišča? Se je zdelo, da je večja možnost, da jih odkrijejo, če bodo zbirali hrano kot če ostanejo v stalnem taborišču?

Naj poleg drugega prezremo tudi to in črpamo iz domišljije? Kako naj opišem Joška, ki sem ga bežno poznal in bolje spoznal iz pripovedi. Naj opišem kak povsem drug značaj, čeprav me nenehno vznemirja misel, kakšni značaji, borci so bili to, da so padli do zadnjega? Kako bodo razumljive odločitve? In imena? Nekaj je tako znanih, da jih zaradi tistih, ki jih prepoznajo, ne smeš spreminjati. Vsaj zavestno ne, posebej ker so nekateri zgodovinske osebnosti. In zdaj najhujše, kar svetuje Guček: ». . . brez navajanja imen resničnih oseb, enot, krajev.«

Večina pisateljev, ki so opisovali Napoleonove boje (morebiti celo vsi, tega ne vem, saj vseh številnih romanov o Napoleonu nisem in ne bi mogel prebrati), je pisala o njem kot o Napoleonu pa o borodinski bitki, Waterlooju. Kako potlej s filmom Bitka na Neretvi? Mar bi moralo biti v naslovu ime kake druge reke? Mar v njem ne bi bil smel nastopati Tito oziroma bi kot vrhovni komandant moral nositi drugo ime? Potemtakem je peta ofenziva prihranjena samo za nadarjene zgodovinopisce?

Po svojem sem to vprašanje rešil v delu Komisar padlega bataljona. Opisoval sem kraje z resničnimi imeni, bolj znane resnične osebe pa z nekoliko prirejenimi. Skušal sem pisati zgodbo kot roman, vendar ob največjem možnem upoštevanju vseh meni znanih resničnih dejstev in oseb.

Priznam pa nekaj drugega, kar pa ni toliko Gučkov očitke kot moje spoznanje: prevelik del zgodovine, kronike, zvestobe dejstvom utesnjuje pisatelja. Takšna dela so po mojem prepričanju delno prej reportaže in skopi opisi množice dejstev. Podrejena so dogodkom, ne rastejo iz notranjih nasprotij in iz razvoja značajev. Manj so sad svobodnejših odločitev kot trdih zgodovinskih okvirov in dejstev. Večji poudarek je na dogodku kot na osebi, značaju.

Zato mislim, da je prav, da o teh problemih razpravljamo, jih osvetljujemo iz svojih spoznanj, opozarjamo na past, na slabosti, in če je le mogoče, tudi na nekatere nezakonitosti. Nimamo pa pravice načeloma odkloniti nobene zvrsti, ki se je ali se še bo pojavila. Stripov že davno več ne berem, ne vidim pa nič slabega v tem, da je Ukana kot strip izhajala v Pionirskem listu. Nekaj deset tisoč otrok je tako dobilo dodatno vednost o našem narodnoosvobodilnem boju.

Naj se še nekoliko pomudim ob očitkih in ugotovitvi, ki jo Guček navaja, preden se loti dokazovanja napak v Vipotnikovi knjigi. Ilustrira namreč sebe s kritiko Miška Kranjca in njegovega pohoda Štirinajste na Štajersko.

Z Miškom Kranjcem sva se pred davnimi leti nekajkrat pogovarjala o literaturi, o mojem pisanju, začetkih. Miško Kranjec me je kritiziral in se čudil, kam bredem, jaz pa sem kritiziral slabosti, ki sem jih ugotavljal v njegovih takrat objavljenih knjigah. Pogovarjala sva se tudi o njegovi Štirinajsti. Zanimalo ga je moje mnenje. Povedal sem mu, da se mi zdi roman preveč razvlečen, da opisuje tudi manj zanimive stvari, da mi niso všeč »njegovi« prestrašeni kmetje, ne njegov »Švejk«, zelo pa da sta mi ostala v spominu Ovsenikov in vohunka, saj delujeta bolj svobodno od partizanskih komandantov. Njuna dejanja izvirajo iz značajev. Takrat sem mu celo rekel, da bi jaz bolj razvil ta dva, podobne značaje, ne pa nekatere resnične osebe, ki delujejo preveč vojaško.

Kranjec mi je potožil o težavah, ki jih je imel, ko je moral s komandanti razčlenjevati, na katerem hribu je bil kak bataljon, kdo je napadal, kdo se je prehitro umaknil. Da je zadel na veliko občutljivost, je rekel, in da mu je žal, da se je tega lotil. Če se prav spominjam, je zbiral gradivo dvanajst let. Naposled, kot se je izkazalo, niso bili zadovoljni ne pisatelj ne borci divizije ne štajerski partizani, ki so menili, da so razmere na Štajerskem popisane z očmi nekoga iz Štirinajste, ki pravih razmer na Štajerskem ni poznal. Imel sem vtis, da je Kranjec potihoma računal, da bo to velik vojni roman. Ni mu uspelo.

Vključevati v to tematiko in razmišljanje Grabeljška z njegovim terenskim partizanstvom in pisanjem o kmetih, res ni primerno. Grabeljšek res ni imel nobenih težav, da je skrnil prava imena, kraje, čeprav sem prepričan, da je tudi v njegovih delih marsikaj resničnega. Vprašujem pa se, kako je mogoče skriti ime Štirinajste divizije, da ne bo prepoznavna? Kako pisati o Štirinajsti, ne da bi obšli Rudija, Vasjo, Luka, Kajuha, Lampreta? Če pa že kdo piše o Štirinajsti, ni bistveno, ali piše Luka ali Miha. Lahko se pričkam o meji, do kod spreminjanje, kje naj se začenja domišljija, dodajanje. In kaj je z razpoznavnostjo?

Pri tem se pisatelj znajde v zadregi. Avblja pozna veliko ljudi, še živi. Pa naj pisatelj opiše predvsem značaj. Kakšen je bil namestnik komisarja glavnega štaba? Naj si izmišlja značaj znane osebe, čeprav ta še živi? Posebej še, ker vsak trezen pisatelj občuti nemoč, da bi opisal, preniknil v resnični človekov značaj. Najboljši pisatelji so se temu nedosegljivemu cilju le malo bolj približali od slabših. Zato po mojem prepričanju pisatelji pišejo, slikajo z besedami ljudi, ki so jih spoznali, strnejo več oseb v eno, dodajajo, odvezajo, podrejšajo svoji zamisli, oblikujejo po svoji sposobnosti. Ne znam si pa predstavljati, kaj pomeni čista domišljija? Kako si je mogoče človeka izmisliti? Napisati nekaj, kar nisi nikoli v življenju srečal? Morda le drobci, ki se ga ne zavedaš, ki pa je bolj pisateljeva nemoč kot nekakšno ustvarjalno črpanje od ne vem kod?

Naslednji ugovor: če je Vipotnikova knjiga Soncu naproti pisana z namenom, da bo po njej posnet film, kako potlej z zgodovinoepisjem, z dejstvi, veličastjem?

Ali naj bi to pomenilo zahtevo, da film o Štirinajsti sme biti posnet le po zgodovinskih dejstvih, po zgodovinopisju? Po nizanju dogodkov? To celo živ dokument ne bi bil, saj tega ni mogoče več zvesto posneti, kot ni mogoče nobene stvari, ki zadeva ljudi, njihove odnose, zvesto opisati. Možno je posneti dokumentaren film, takšne imamo, samo da njihov vtis, umetniška sporočilnost ni taka kot pri umetniških filmih.

Kako pisati o Štirinajsti, ne da bi povedali, da je njena naloga bila prebiti se in začeti delovati v neki drugi pokrajini. Vsaj njena in sovražna približna moč morata biti predstavljena, če obravnavamo divizijo v boju, moči morajo biti vsaj nakazane. Naj odmislimo sneg, nepovezanost s prebivalstvom, ki je pomagalo po svojih močeh. Predvsem pa, zlasti to naj bi bilo sporno, kako z znanimi voditelji. Si izmisliti druge, drugačne? Če bi posneli film o Štirinajsti, kar je naša narodna dolžnost kot oddolžitev vsem njenim borcem, najbrž ne bi kazalo začeti z domišljijo? Rezultat ne bi izpolnil vseh pričakovanj, kot jih še noben tak film ni. Lahko je v knjigi napisati: »Napadalo je deset tankov, bataljon policistov, dve uri.« V filmu pa je to precej dolga in draga stvar.

Če torej sklenem ta del premišljevanj, potem naj zapišem: Osebnost sem trdno prepričan, da »romansiranje zgodovine« niti »romansirane kronike« ne morejo roditi dobre književnosti! Pisatelja preveč uokvirjajo v opisovanje dogodkov, ga odvrčajo od bistvene naloge, da piše o ljudeh in njihovih odnosih. Zgodba mu je le zunanji okvir, in v tem, kot najbrž zelo točno ugotavlja Josip Vidmar, naj piše o »očarljivih značajih«. Naj poskuša čim globlje prenikniti v nikoli do kraja odkrito in doumljivo v ljudeh. Če pa katerega pisatelja le zamika, da bi pisal »romansirano zgodovino«, mu to pustimo. Naj z njim opravi literarna kritika na ustrezni ravni, ne pa z drobnim paberkovanjem in dokazovanjem, da je pisatelj zapisal nekaj, kar ni točno.

DUŠAN MEVLJA

Ob Kermaunerjevi razlagi mita

V dvojni številki letošnjega Borca (8./9.) je na uvodnem mestu natisnjen esej Tarasa Kermaunerja O literarnem upodabljanju zgodovine. V njem je vsaj za nas borce nekaj spornih ugotovitev in mnenj. Po avtorjevem mnenju zgodovinski roman lahko postane tudi mit, osnova kake skupine, celó naroda. Tedaj se debata prenese z ravni o resnici zgodovine na vprašanje o sociotvornosti ali naciotvornosti kake družbe. Po avtorjevem mnenju je mitska raven različna od ravni resnice, vendar mit ni laž. Zato imata po njegovem mnenju tudi Snoj (Gauženhrib) in Kovačič (Resničnost) vso pravico, da obravnavata narodnoosvobodilni boj po svoje.

Tu se bomo borci težko strinjali s Kermaunerjem, saj smo vendar prebrali Snojev »mit« (Gauženhrib) o narodnoosvobodilni vojni. Ta mit je laž o narodnoosvobodilnem boju, čeprav Kermauner razlaga, da mit ne more biti laž. Jože Javoršek je v Ljubljanskem dnevniku, ko je poročal o Gučkovi knjigi Pekoči sneg, zapisal: »Poznamo zajetno roman Jožeta Snoja Gauženhrib, ki pa bi pravzaprav moral iziti v Buenos Airesu, ne pa v Ljubljani.« V Buenos Airesu je središče naše bele pobegle emigracije. S tem je Javoršek podal jasno oceno tega »mita«. Partizanski poet, dramatik in pisec epigramov Matej Bor je o tem »mitu« izpovedal svoje mnenje v epigramu:

Če nočeš, da pisanje bi ti zastarelo,
ne piši črno-belo, dragi moj,
pač pa tako, kot piše Gaužensnoj –
ne črno-belo, pač pa samo belo.

Sam sem napisal oceno tega »mita« v Delu, z dne 31. maja 1984 (Književni listi). S svojim delom nam hoče Snoj dopovedati, da so se partizani šli svojo zasebno vojno, vojno osebnega maščevanja. Partizane torej ni vodila ideja Osvobodilne fronte, šli so, po njegovem, v boj iz veselja do ubijanja in zasebnih obračunov, zato da bi lahko izživel svoje mazohistične negone in strasti, ki jih v Snojevem »mitu« kar mrgoli. V Gauženhribu nastopajo partizani povečini v vlogah klavcev, maščevalcev, sadistov, ki uživajo v klanju in mučenju, ko svoje nasprotnike nabijajo na križ. V tem Snojevem »mitu« ni niti ene same resnične bojevniške postavbe, prej švejkovsko krjavljavske smešno klavrne figure mesarskih klavcev, sadistov in mazohistov, ki vodijo svoje zasebne vojne... Gauženhrib ni nikakršen mit o revoluciji, temveč le groteskna parodija na narodnoosvobodilni boj...

Če ima po Kermaunerjevem mnenju Snoj vso pravico, da obravnava narodnoosvobodilni boj »po svoje«, imamo tudi mi borci pravico, da o tej »svojski« obravnavi povemo svoje mnenje in zavrnemo tako pačenje zgodovine in pačenje mita. Tudi s Kermaunerjevo oceno, da je drama Vitomila Zupana Rojstvo v nevihti daleč najbolj značilna slovenska enobejevska drama in da mesto, ki ji pritiče, neupravičeno zasedajo Borovi Raztrganci, se nikakor ne moremo strinjati, saj ni z ničimer argumentirana.

Prvič: Raztrganci so odlična ljudska igra, Rojstvo v nevihti pa je dramska reportaža. To sta dve popolnoma različni dramski zvrsti. Drugič: Raztrganci so bili uprizorjeni v partizanskem gledališču in so bili daleč najboljša in pri takratnem občinstvu najbolj priljubljena uprizoritev. Rojstvo v nevihti je med vojno ostalo v rokopisu. Poznalo ga je le nekaj gledališčnikov in kulturnikov. Uprizorjeno je bilo šele po osvoboditvi, kolikor mi je znano, z minimalnim odzivom pri občinstvu. Tretjič: Raztrganci so bili v resnici »daleč najbolj značilna slovenska enobejevska drama«, medtem ko o Rojstvu v nevihti tega ne bi mogli trditi.

Jože Koruza, ki je po vojni raziskoval partizansko dramatiko, je napisal o Rojstvu v nevihti: »Vseskozi je očitno črno-belo karakteriziranje oseb po njihovi pripadnosti v boju.

Dejavne okupatorske in kolaboracionistične sile zastopajo v drami cinični esesovski oficir, plavogardistični provokator in belogardistični izdajalec. Prva dva sta prikazana kot predstavnika dveh idejnih svetov, nacističnega pojmovanja nadčloveka ter političnega prakticizma, tretji pa je nebogljena komična figura. Ob njih so italijanski oficir in karabinjerja, v dejanju manj vidne in neodločilne osebe, prikazani v blede vloge, ki niha med dostojanstvom civilizirancev in njihovim nemočnim besom nad odporom domačinov. Sile odpora predstavljata dva para, katerih funkcija v dramski zgodbi in karakterizacija spominja nekoliko na operetno dramaturgijo. Zakonski par, na katerem sloni dramska zgodba, zastopa zavestni kader revolucionarjev, njun ponos in odporniška sila se ne zlomita niti ob mučenju in psihološkem pritisku v zaporu niti v izjemni situaciji v boju, ko se osebno žrtvujeta, da uničita okupatorskega krvnika.« Jože Koruza ugotavlja, da pomeni Zupanova dramatika poseben, osebno označen prispevek k dramski literaturi tega časa. Po citirani pisateljevi oznaki pa je ne moremo imeti za značilen primer njegovih odrsko oblikovalnih hotenj, saj so nad temi prevladovalе objektivne potrebe, ki jim je služila.

Ferdo Fišer v razpravi o slovenski partizanski dramatiki piše o Borovih Raztrgancih: »Stremljenjem za izvirnimi dramskimi besedili s tematiko tedanjih dni je zadostil Matej Bor s prvo celovečerno igro Raztrganci, ki je postala zelo priljubljena in prava ljudska igra. Zasnoval jo je na pojavu raztrgancev, preoblečenih nemških vohunov, ki so se izdajali za partizane, v resnici pa so oprezali za ljudmi, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem boju. Zgodba se razvija privlačno in zanimivo, morda prav zaradi tega, ker neidealizirano slika psihološka razpoloženja, dvome ilegalcev in partizanov, kar je dovolj redka lastnost med propagandnimi enodejankami in skeči tistega časa.«

Raztrgance so igrali po vsej Jugoslaviji in tudi v tujini (imenitna uprizoritev v Pragi), uprizarjajo jih tudi dandanes (lani v mariborski Drami), medtem ko Rojstvo v nevihti leži mrtvo v dramaturškem predalu Tarasa Kermaunerja in se gledališča ne menijo več zanj.

Poskus detronizacije Borovih Raztrgancev se je ponesrečil, Borovi Raztrganci ostajajo to, kar so bili: najbolj značilna slovenska enobejevska drama, najbolj priljubljena in najbolj igrana.

